

Регистрационный № 4188-Ж № 4, 2014 г.

Основан в 1997 году

Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И.Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы - главный редактор

Ә.Е. Бектұрғанов

ректор, доктор юридических наук, профессор
член-корреспондент Национальной академии Наук
Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор юр. наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии Наук Республики Казахстан

А.Е. Бектурганов

зам. главного редактора – д.э.н. М.Т. Кантуреев
ответственный секретарь – к.ф.н. М.К. Бисенкулов

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор
Е.Ш. Дусипов – д.ю.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
Г.Б. Блеутаева – д.э.н., профессор
Ш.Г. Гуллыев – д.и., профессор
Р.К. Дюсембинова – д.п.н., профессор
А.Н. Нугусова – д.п.н., профессор
Н.Н. Смаил – д.м.н., профессор
Т.С. Сыдыков – д.ф.н., профессор
А.С. Бахтаулова – к.б.н., доцент
А.Ж. Рахымбеков – к.ф.м.н., доцент
К.Б. Сарбасова – к.ф.н., доцент
Н.К. Байгабатова – к.и.н., доцент

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

МАТЕМАТИКА

УДК 541.124

DREAMWEAVER ПРОГРАММАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ВЕБ-САЙТ ЖАСАУДА ҚОЛДАНУ

Алдабергенова Айгуль Оналбековна, п.ғ.к., доцент
Кажетова Жансая Шындалиевна

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhansaya_777@mail.ru

Сайт құруға арналған программалар қазіргі кезде өте көп. Соның ішінде ең танымалы Macromedia Dreamweaver және Microsoft FrontPage программалары. Бұл екі программада WISIWIG (What I See Is What I Get — не көрсең, соны аласың) визуалды редакторлар болып табылады. Бұл екі программада сайт жасауды жаңадан үйренушілерге таттырмайтын құрал болып табылады. Мақалада Macromedia Dreamweaver программасының мүмкіндіктерін веб-сайт жасауда қолдану туралы айтылған.

Программ для создания сайтов существует множество, но как правило, когда речь заходит о создании сайтов, вспоминают о двух программах — FrontPage и Dreamweaver. Обе эти программы позволяют создавать сайты даже новичку, который не знаком с языком разметки гипертекста (HTML). В данной статье рассматривается возможность использование программы Macromedia Dreamweaver при создании веб-сайта.

Programs for creation of web-sites there is a great number, but as a rule, when speech calls about creation of web-sites, remember about two programs - FrontPage and Dreamweaver. Both these programs allow to create web-sites even to the novice that is not acquainted with a hypertext markup language (HTML). This article discusses the possibility of using the program Macromedia Dreamweaver when creating a website.

Кілт сөздер: сайт, веб-бет, Macromedia Dreamweaver программасы, интернет.

Бүгінде сайт жасау кәсібі кең таралған қызмет түріне айналып кетті. Жалғыз басты адамнан, шағын және үлкен топқа дейін, компанияларға дейін сайт әзірлеу, жетілдіру, қызмет көрсету жұмыстарын жасайды. Сәйкесінше, сайт жасау технологиялары да әртүрлі. Сайт (ағыл. сөзі, Site – орын; мәндел сөздері – веб торап, веб сайт, ресурс) – бұл өз адресі (URL), өз иесі бар және біртұтас бүтін секілді қабылданатын веб-беттерден тұратын Интернеттегі орын. Веб-бет (ағыл. сөзі – web-page) – бұл (URL) адреспен бірімәнді анықталатын Интернеттің логикалық бірлігі. Ол суреттерді, скриптерді, форматталған мәтінді, дыбысты, бейнені басқа веб-беттерге немесе Интернет ресурстарына сілтемелерді енгізе алады. Сонымен, веб-сайт – бұл дайындаудың ортақ мәнері бар болуы және өзара біртұтас тақырыппен байланыста болуы тиіс веб-беттер тобы [1].

Интернетті қолданушылардың қажетіне сай келетін, қызықты сайт жасау үшін сайтты құрастырушы адамның белгілі бір дәрежеде білімі, компьютерлік сауаттылығы болуы қажет.

Сайт құрастыру үшін төмендегідей екі әдісті қолдануға болады:

Бірінші әдіс- Microsoft Front Page, Adobe (Macromedia) Dreamweaver секілді визуалды HTML редакторлардың көмегімен жеткілікті дәрежеде жақсы сайт құрастырып, оны интернетте орналастыруға болады. Визуалды редакторлар ең алдымен сайттың сыртқы бейнесімен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Яғни, сізге

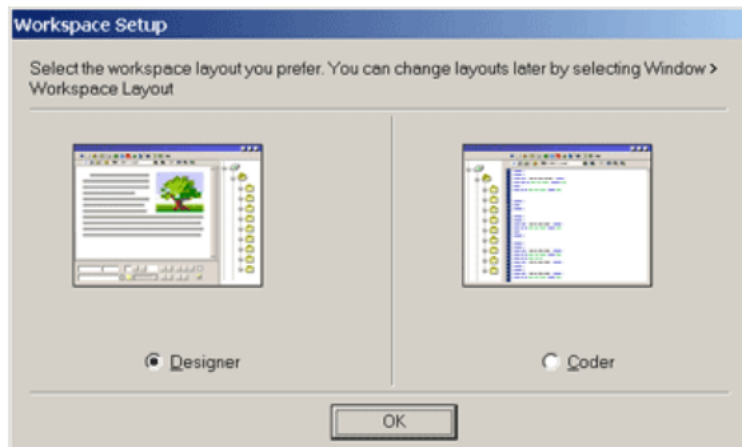
web- парактың ішкі құралдарымен жұмыс жасаудың қажеті болмай қалады. Бұл жұмыстың бәрін сіздің орныңызға визуалды редакторлар орындайды. Бұл программалардың басты артықшылығы: біріншіден, сізге HTML тілін (Hypertext Markup Language – гипермәтіндер тілі) жоғары дәрежеде білудің қажеті жоқ; екіншіден, бұндай программалардың көмегімен қарапайым, шағын сайтты аз ғана уақыттың ішінде құрастыруға болады; үшіншіден, бұндай программалармен жұмыс жасай жүріп, сіз Web-сайт жасаудың негізгі принциптерін игересіз.

Екінші әдіс- HTML тілін терең білуде жатыр. HTML тілін жеткілікті дәрежеде меңгерген маман Microsoft Front Page, Macromedia Dreamweaver секілді редакторларда жұмыс жасай білсе де, білмесе де кез-келген сайтты құрастыра алады. Әрине оларға браузерге қажетті HTML кодты басынан аяғына дейін өзіне жазуға тура келеді. Қателерді де өзі түзетіп, HTML-анықтамаларын қолдана алады [2].

Біз мақаламызда веб-сайт құруда *Macromedia Dreamweaver* программасының мүмкіндіктерін қолдану туралы айтпақпыз.

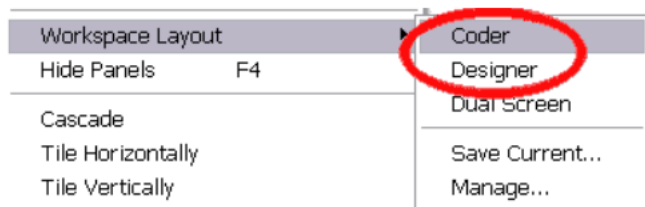
Dreamweaver программасын орнатудың басқа программаларды орнатудан еш айырмашылығы жоқ. Программаны орнатқаннан кейін оны жүктеу керек. Ол үшін жұмыс үстеліндегі жалауша немесе мәзір арқылы *Пуск | Программы | Macromedia Dreamweaver* командасын орындаймыз.

Жалауша немесе сілтеменің үстіне тышқанның сол жағын бассақ, сұхбаттық терезе шығады. Ол терезеден редактор интерфейсінің стилін таңдау керек, оның екі түрі болады: Designer (Дизайнер), Coder (Кодер) (1- сурет).

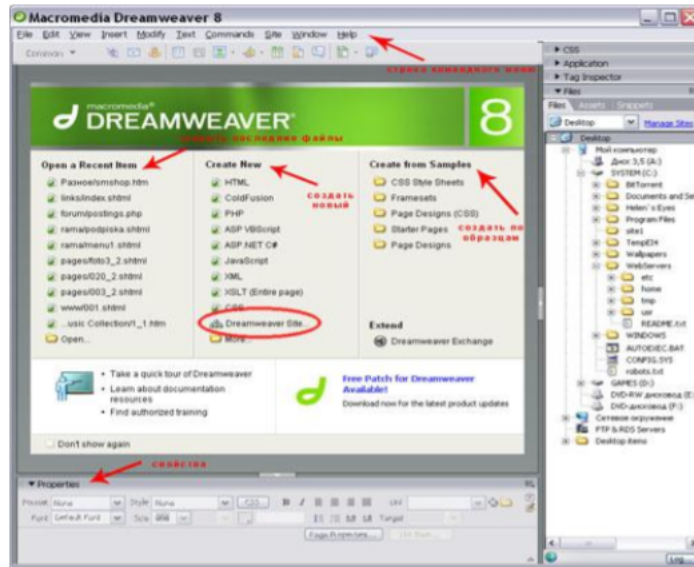
1- сурет. Редактор интерфейсінің стильдері

Designer жұмыс аймағында дизайн және сайттың сыртқы түрімен жұмыс жасай аламыз. Ал Coder-де паракшаның ішкі бөлімімен яғни кодпен жұмыс жасаймыз. Жұмыс аймағын Window (Окно) | Workspace Layout (Расположение рабочей области) командасы арқылы өзгерте аламыз (2 -сурет) :

2- сурет. Редактор интерфейсінің стильдері

Таңдау жасалғаннан кейін редактор жүктеліп, Macromedia Dreamweaver программасының алғашқы беті ашылады (3- сурет):

3-сурет. Dreamweaver программасының терезесі

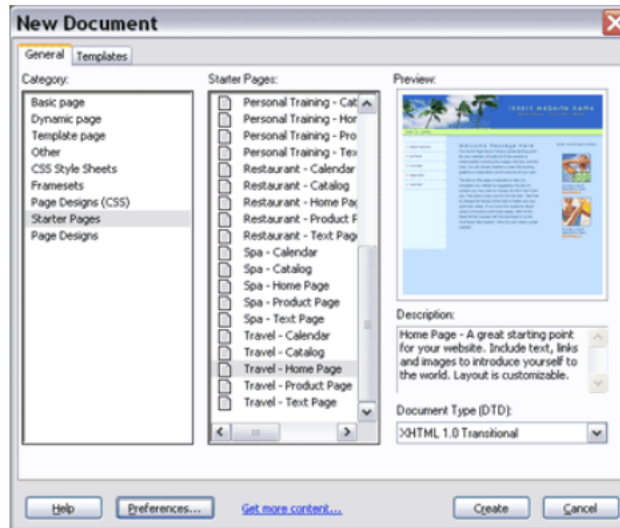
Терезенің жоғарғы бөлігінде тақырыбы орналасқан, сәл төменірек командалық мәзір орналасады. Ол он пунктен тұрады. Олардың әрқайсысы біріктірілген командалық мәзірден тұрады (4- сурет).

File Edit View Insert Modify Text Commands Site Window Help

4- сурет. Командалық мәзір

Төменгі бөлігінде Properties (Қасиеттер) терезесі орналасқан. Терезенің ортаңғы бөлігі үш бөліктен тұрады:

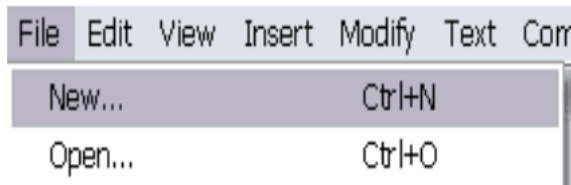
- Open a Recent Item (Открыть последние файлы). Программаны қолданған болсаңыз сол жағында соңғы ашылған файлдар тізімі шығады. Программаны бірінші рет ашқан болсаңыз ол бос болады.
- Create New (Создать новый) бөлігі (5-сурет) жаңадан құруға болатын файлдар типінің тізімін шығарады: HTML, GoldFusion, PHP... JavaScript, CSS т.б.
- Create from Samples (Создать по образцам) бөлігі Dreamweaver-де сатылай орналастыру стильдерінің (CSS) дайын үлгілері (шаблондар), фреймдік құрылым мен сайт дизайны кірістірілген.

5-сурет. Жаңа құжат терезесі

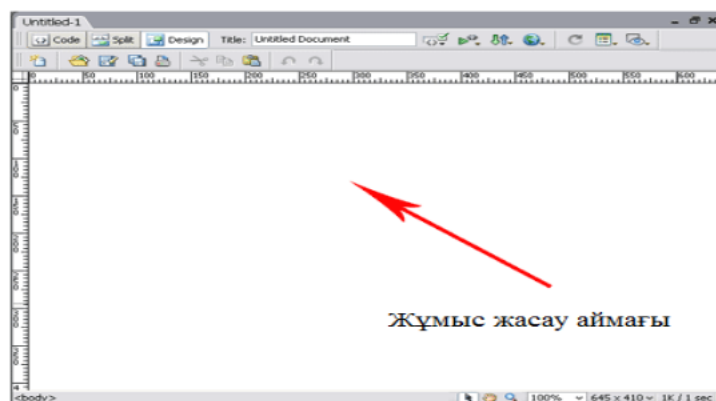
Жаңа файлды құрудың бірнеше тәсілдері бар:

- Dreamweaver-дің қосалқы терезесінің көмегі арқылы;
- командалық мәзірден File (Файл) | New (Новый) командасын орындау арқылы ;
- <Ctrl>+<N> функцияналды батырмаларын басқанда New Document (Новый документ) сұхбаттық терезесі ашылады (6-сурет).

6- сурет. Жаңа құжат құру тәсілдері

Пайда болған терезеден Web-бетке дайын шаблондарды таңдауға болады. Create (Создать) батырмасын басқанда жаңа жұмыс аймағы пайда болады (7-сурет).

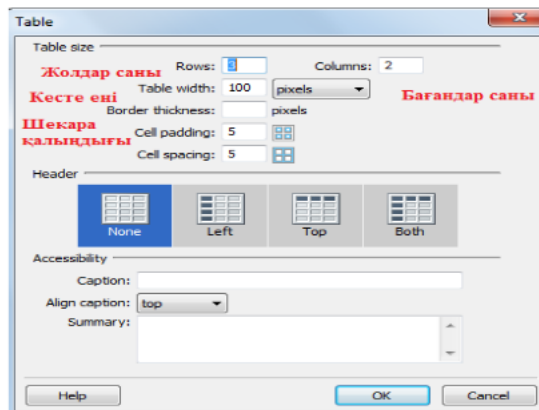
7- сурет. Жұмыс жасау аймағы

Біз қаңқа жасаудан бастаймыз. Қаңқаны кесте арқылы жасау ыңғайлырақ болады. Жұмысты жеделдететін құралдар мен функцияларды білу пайдалы, сондықтан сіздерде Common (Общее) панелі ашық болса, онда тышқанды бір рет шертіп жаңа кесте құру мүмкіндігі бар (8-сурет).

8- сурет. Кесте құру

Жаңа кестені мәзірдегі *Insert (Вставка) | Table(Таблица)* командасы арқылы құруға болады (9-сурет).

9- сурет. Кесте өлшемдерін беру

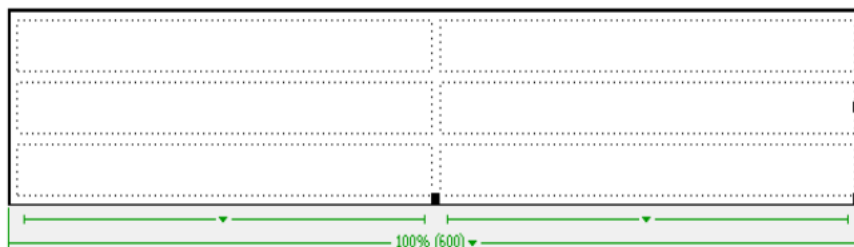
Бірінші бөлікте Table size (Размеры таблицы) мына өлшемдерді беруге болады:

- жол (rows) мен баған (columns) санын;
- кесте енін (table width); кесте енін процент немесе пиксель арқылы таңдап аламыз;
- шекара қалыңдығын (border thickness); үнсіз келісім бойынша 1 пиксельден тұрады;
- ұяшық мәні мен ұяшық шекарасы (cell padding) және ұяшықтар арасының (cell spacing) мәнін береміз.

Келесі Header (Заголовка) бөлігінде кесте тақырыпшасының аты орналасатын 4 нұсқаның біреуін таңдауға болады: None –тақырыпша жоқ; Left –1- ші баған түрінде; Top –1- ші жол түрінде; Both –біріктірілген түрде (1- ші баған мен 1- ші жол).

Тақырыпша мәндері берілгеннен кейін ұяшыққа енгізілген мәліметтер қоюлатылған шрифтпен центрде орналасады.

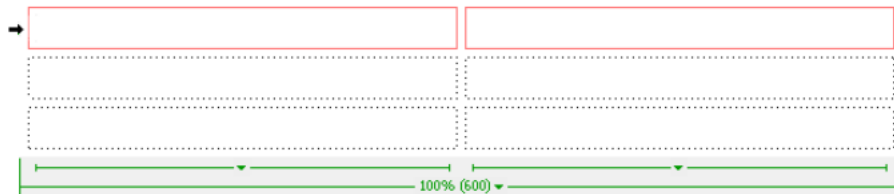
Барлық параметрлер берілгеннен кейін ОК батырмасын басып, келесі кестені аламыз (10- сурет):

10-сурет.Кесте

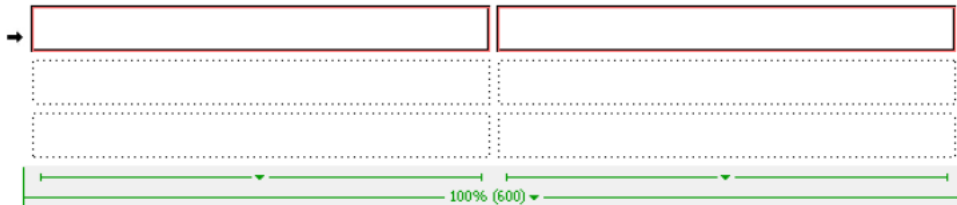
Енді жоғарғы тұрған екі бағанды бір жол болу үшін біріктіруіміз қажет.

Ұяшықтарды біріктірмес бұрын оларды ерекшелеп алу қажет. Ол үшін тышқанды жолдың сол жағына апарсақ, ұяшық шекарасы қызыл түс болып, курсор нұсқағышқа айналады (11-сурет,12-сурет,13-сурет).

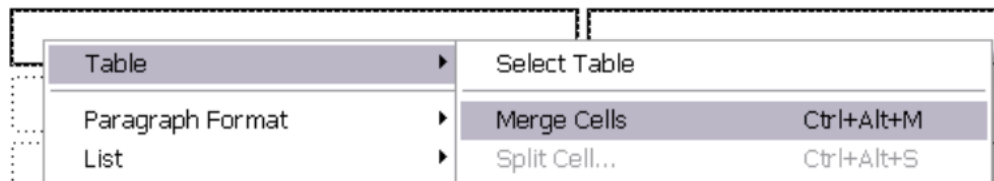
11-сурет. Ұяшықтарды біріктіру

Шертетін болсақ ерекшеленген ұяшықтардың шекарасы қалың қара сызық болады.

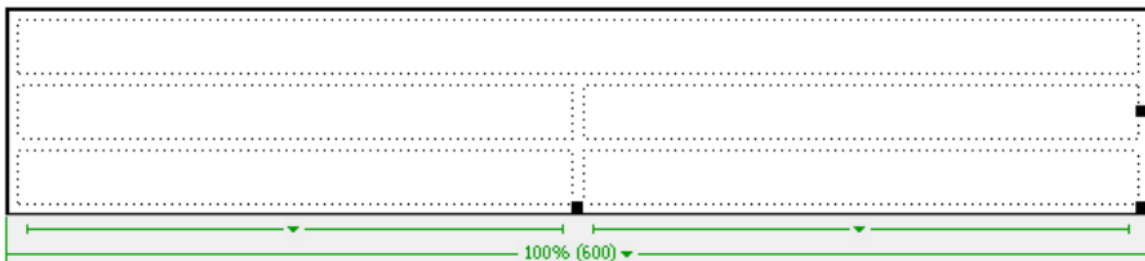
12- сурет.

Ерекшеленген ұяшықтарға тышқанның оң жағымен шертіп мәзірден *Table* (Таблица) пунктін таңдап, ашылған мәзірден *Merge cells* (Объединить ячейки) таңдаймыз. Немесе мына батырмалар жиынын басамыз <Ctrl>+<Alt>+<M>.

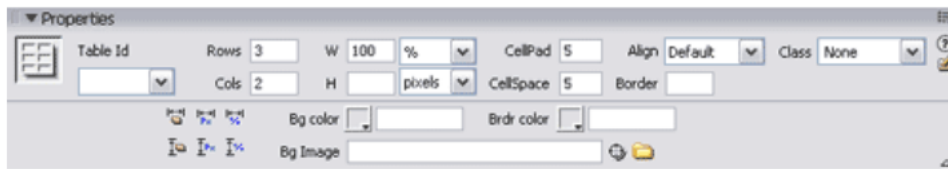

13- сурет.

Нәтижесі:

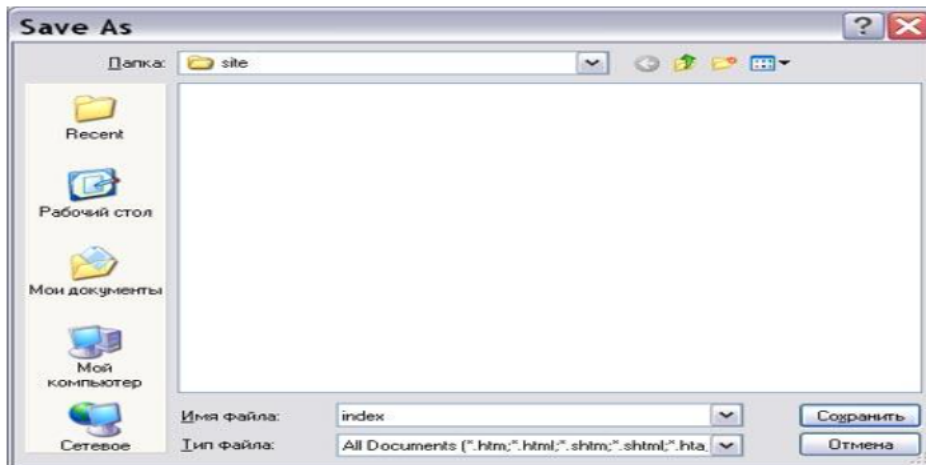
Астыңғы ұяшықтармен де солай жасаймыз, ол жерде копирайт орналасады. Енді Properties (Свойства) тақтасымен танысайық (14-сурет):

14-сурет. Properties (Свойства) тақтасы

Егер сіздерде тақта басқа параметрлермен көрінетін болса, онда кестені алдынала ерекшелеу қажет кестенің кез-келген жерінде тышқанның оң жағын шертіп мәзірден *Table (Таблица) | Select Table (Выделить таблицу)* таңдаймыз. Бұл тақтаның көмегімен кестенің алғашқы берілген мәндерін-жол мен баған санын, енін т.б. өзгертуге болады.

Ұяшық параметрлері төменгі бөлігінде, ал жоғарғы бөлігінде мәтіннің қасиеті жайлы ақпарат орналасады. Қазіргі ұяшықтың ені-20%. Бұл жерде сайт мәзірі орналасады. Енді ұяшықта орналасатын тышқан курсорын орнатамыз, ол жерде мазмұн болады және негізгі тарауларды <Enter> немесе <Shift>+<Enter> (жол аралықтары) батырмалары арқылы енгіземіз. Енді жұмысымызды сақтаймыз. Ол үшін *File (Файл) | Save as (Сохранить как)* командасын орындаймыз (15-сурет).

15-сурет.Құжатты сақтау

Save as терезесінің құрылымы басқа редакторлық терезелерден еш айырмашылығы жоқ. *File (Файл) | Save (Сохранить)* немесе саймандар тақтасындағы арнайы Standard (Стандартты) батырмасы командаларын орындаймыз. Файл аты жолағында құжатқа index.html деп ат береміз. Standard тақтасын *Window (Окно) | Insert (Вставка)* немесе <Ctrl>+<F2> батырмалары арқылы шақыртуға болады. Сақталған құжатты ашу үшін алдымен программаның өзін ашып алып, содан кейін ғана *File (Файл) | Open recent (Открыть последние)* командасын шақыртамыз. Немесе *File (Файл) | Open (Открыть)* командасы орындаймыз. Құжатты өзі орналасқан бумадан да ашуға болады, ол үшін тышқанның оң жағын басып пайда болған мәзірден *Edit with Dreamweaver (Редактировать в Dreamweaver)* таңдау қажет.

Біз сіздерге Dreamweaver программасының қызметтерін пайдаланудың алғашқы мүмкіндіктерін және негізгі ерекшеліктерін беруге тырыстық. Оларды қолдану – толығымен қарапайым сайт жасауға мүмкіндік береді.

Дегенмен, интернетте сайт жасаудың нағыз маманы болу үшін бір ғана Front Page немесе Adobe Dreamweaver программасын білудің өзі жеткіліксіз. Бірақ, айта кету

керек, бұндай редакторлар - сайт жасауды жаңадан үйренушілерге таптырмайтын құрал болып табылады.

Қорыта келе, біздің мақаламыз веб-сайт жасауды үйренгісі келетін кез-келген адамға пайдасын тигізеді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Adobe_Dreamweaver
2. Носов В.П. Исследование и разработка методов построения и кэширования веб приложений. Диссертация на соискание ученой степени кандидата технических наук. Москва, 2009

УДК 539.3

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ ОБ ИЗГИБЕ ЦИЛИНДРИЧЕСКОЙ ОРТОТРОПНОЙ ОБОЛОЧКИ

Калжанова Гульмира Кенесовна, к.ф.-м.н.

Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган,
kgk67@mail.ru

Цилиндрлік ортотроптық қабықшаның иітуі туралы есеп қарастырылады. Қабықшаның иітуіне өстік күштің әсері ескерілген кездегі негізгі беттің нүктелерінің ауысуы үшін дифференциалдық теңдеудің жалпы шешімі қаралады. Аналитикалық шешім ф.-м.ғ.д. профессор А.Н.Төреходжаевтың жартылай дискретиттеу әдісімен анықталады.

Рассматривается задача об изгибе цилиндрической ортотропной оболочки. Определяется общее решение дифференциального уравнения для перемещения точек основной поверхности вдоль радиуса с учетом влияния осевой силы на изгиб оболочки. Аналитическое решение найдено с помощью метода частичной дискретизации, построенного д.ф.-м.н. профессором Төреходжаевым А.Н.

There is a problem under consideration about a bend of a cylindrical orthotropic shell. A general solution of the differential equation is defined for transporting the points of the main surface along the radius taking into account the influence of axial power on the shell's bend. The analytical solution is found with the help of the method of partial discretization created by Doctor of physical-and-mathematical sciences, Professor A.N. Torehodjayev.

Ключевые слова: цилиндрическая оболочка, основная поверхность, перемещение точек, изгиб, дифференциальное уравнение, решение дифференциального уравнения, метод частичной дискретизации.

Рассмотрим общий случай, когда основная поверхность оболочки не является цилиндрической, но ее отклонения от цилиндрической поверхности невелики. Основное дифференциальное уравнение для перемещения точек основной поверхности вдоль радиуса с учетом влияния осевой силы на изгиб оболочки имеет вид:

$$\frac{d^2}{dx^2} \left(D \frac{d^2 w}{dx^2} \right) - \frac{d^2}{dx^2} \left(\frac{S_M w}{r} \right) - \frac{S_M}{r} \frac{d^2 w}{dx^2} - \frac{d}{dx} \left(N_x \frac{dw}{dx} \right) + \frac{A}{r^2} w = -q_n +$$

$$+ \frac{1}{r} N_x \frac{f_2}{f_{1x}} + \frac{d^2 T_{2x}}{dx^2} - \frac{1}{r} T_{10} + \frac{1}{r} \frac{f_2}{f_{1x}} T_{1x} - \frac{d}{dx} \left(N_x \frac{dr}{dx} \right), \quad (1)$$

где

$$\begin{aligned}
 D = f_{5x} &= \int_{-\delta_1}^{\delta_2} \frac{Ek_x z^2}{1 - k_x k_\theta \mu^2} dz, & A &= f_{1\theta} - \frac{f_2^2}{f_{1x}}, \\
 f_{1\theta} &= \int_{-\delta_1}^{\delta_2} \frac{Ek_\theta}{1 - k_x k_\theta \mu^2} dz, & f_2 &= \int_{-\delta_1}^{\delta_2} \frac{Ek_x k_\theta \mu}{1 - k_x k_\theta \mu^2} dz, \\
 f_{1x} &= \int_{-\delta_1}^{\delta_2} \frac{Ek_x}{1 - k_x k_\theta \mu^2} dz, & S_M = f_4 &= \int_{-\delta_1}^{\delta_2} \frac{Ek_x k_\theta \mu z}{1 - k_x k_\theta \mu^2} dz \\
 T_{1x} &= \int_{-\delta_1}^{\delta_2} \frac{E(\epsilon + k_\theta \mu \bar{k}_x) \alpha t dz}{1 - k_x k_\theta \mu^2}, & T_{1\theta} &= \int_{-\delta_1}^{\delta_2} \frac{E(\epsilon + k_x \mu \bar{k}_\theta) \alpha t dz}{1 - k_x k_\theta \mu^2}
 \end{aligned}$$

$$T_{2x} = \int_{-\delta_1}^{\delta_2} \frac{E(\epsilon + k_\theta \mu \bar{k}_x) \alpha t dz}{1 - k_x k_\theta \mu^2}, \quad N_x = \frac{du}{dx} f_{1x} - \frac{w}{r} f_2 + \frac{d^2 w}{dx^2} f_{2x} - T_{1x}$$

w - перемещение точек основной поверхности вдоль радиуса, u - перемещение точек основной поверхности вдоль образующей, E - модуль упругости, μ - коэффициент Пуассона, k_x, k_θ - коэффициенты заполнения слоя материалом, N_x - усилие, действующее на единицу длины в поперечном сечении основной поверхности, $T_{1x}, T_{2x}, T_{1\theta}$ - функции, зависящие от распределения температурной деформации, $f_{1x}, f_{1\theta}, f_2, f_4, f_{5x}$ - функции, играющие роль упруго-геометрических характеристик сечения.

Запишем уравнение (1) в виде

$$\begin{aligned}
 D \frac{d^4 w}{dx^4} + \frac{d^2 D}{dx^2} \cdot \frac{d^2 w}{dx^2} - \frac{d^2 w}{dx^2} \cdot \frac{S_M}{r} - w \frac{d^2}{dx^2} \left(\frac{S_M}{r} \right) - \frac{S_M}{r} \cdot \frac{d^2 w}{dx^2} - \frac{dN_x}{dx} \cdot \frac{dw}{dx} - N_x \frac{d^2 w}{dx^2} + \\
 + \frac{A}{r^2} w = -q_n + \frac{1}{r} N_x \frac{f_2}{f_{1x}} + \frac{d^2 T_{2x}}{dx^2} - \frac{1}{r} T_{1\theta} + \frac{1}{r} \frac{f_2}{f_{1x}} T_{1x} - \frac{d}{dx} \left(N_x \frac{dr}{dx} \right)
 \end{aligned}$$

После математических преобразований получим

$$\begin{aligned}
 \frac{d^4 w}{dx^4} + \left(\frac{1}{D} \cdot \frac{d^2 D}{dx^2} - \frac{2S_M}{rD} - \frac{N_x}{D} \right) \frac{d^2 w}{dx^2} - \frac{1}{D} \frac{dN_x}{dx} \cdot \frac{dw}{dx} + \left(\frac{A}{r^2 D} - \frac{1}{D} \frac{d^2}{dx^2} \left(\frac{S_M}{r} \right) \right) w = \\
 = -q_n + \frac{1}{r} N_x \frac{f_2}{f_{1x}} + \frac{d^2 T_{2x}}{dx^2} - \frac{1}{r} T_{1\theta} + \frac{1}{r} \frac{f_2}{f_{1x}} T_{1x} - \frac{d}{dx} \left(N_x \frac{dr}{dx} \right)
 \end{aligned}$$

Перепишем это уравнение в виде

$$\frac{d^4 w}{dx^4} + \alpha \left(\frac{d^2 w}{dx^2} \right) + \beta \left(\frac{dw}{dx} \right) + \gamma \bar{y} = F \bar{y} \quad (2)$$

где

$$\alpha \left(\bar{y} \right) = \frac{1}{D} \left(\frac{d^2 D}{dx^2} - \frac{2S_M}{r} - N_x \right) \quad \beta \left(\bar{y} \right) = -\frac{1}{D} \cdot \frac{dN_x}{dx}$$

$$\gamma \llbracket \rceil = \frac{1}{D} \left(\frac{A}{r^2} - \frac{d^2}{dx^2} \left(\frac{S_M}{r} \right) \right)$$

$$F \llbracket \rceil = -q_n + \frac{1}{r} N_x \frac{f_2}{f_{1x}} + \frac{d^2 T_{2x}}{dx^2} - \frac{1}{r} T_{1\theta} + \frac{1}{r} \frac{f_2}{f_{1x}} T_{1x} - \frac{d}{dx} \left(N_x \frac{dr}{dx} \right)$$

Запишем уравнение (2) в виде:

$$w^{IV} + \alpha \llbracket \rceil w'' + \beta \llbracket \rceil w' + \gamma \llbracket \rceil w = F \llbracket \rceil$$

Применяя метод частичной дискретизации дифференциальных уравнений, разработанный профессором А.Н.Тюреходжаевым [1, 2], определим общее решение этого уравнения.

Дискретизируя это уравнение, получим

$$w^{IV} = -\frac{1}{2} \sum_{\lambda=1}^m \llbracket \rceil_k + x_{k+1} \llbracket \rceil \alpha \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil \delta \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil - \alpha \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil \delta \llbracket \rceil - x_{k+1} \llbracket \rceil + F \llbracket \rceil, \quad (3)$$

где $\delta \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil$ - дельта-функция Дирака [3].

Проинтегрируем четырехкратно по x уравнение (3)

$$w''' = -\frac{1}{2} \sum_{\lambda=1}^m \llbracket \rceil_k + x_{k+1} \llbracket \rceil \alpha \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil H \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil - \alpha \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil H \llbracket \rceil - x_{k+1} \llbracket \rceil + F_1 \llbracket \rceil + C_1$$

$$w'' = -\frac{1}{2} \sum_{\lambda=1}^m \llbracket \rceil_k + x_{k+1} \llbracket \rceil \alpha \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil \times H \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil - \alpha \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil \llbracket \rceil - x_{k+1} \llbracket \rceil \times H \llbracket \rceil - x_{k+1} \llbracket \rceil + F_2 \llbracket \rceil + C_1 x + C_2$$

$$w' = -\frac{1}{4} \sum_{\lambda=1}^m \llbracket \rceil_k + x_{k+1} \llbracket \rceil \alpha \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil \times \times H \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil - \alpha \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil \llbracket \rceil - x_{k+1} \llbracket \rceil \times \times H \llbracket \rceil - x_{k+1} \llbracket \rceil + F_3 \llbracket \rceil + \frac{1}{2} C_1 x^2 + C_2 x + C_3$$

$$w = -\frac{1}{12} \sum_{\lambda=1}^m \llbracket \rceil_k + x_{k+1} \llbracket \rceil \alpha \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_k \llbracket \rceil \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil \times \times H \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil - \alpha \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w'' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \beta \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w' \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil + \gamma \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil w \llbracket \rceil_{k+1} \llbracket \rceil \llbracket \rceil - x_{k+1} \llbracket \rceil \times \times H \llbracket \rceil - x_{k+1} \llbracket \rceil + F_4 \llbracket \rceil + \frac{1}{6} C_1 x^3 + \frac{1}{2} C_2 x^2 + C_3 x + C_4$$

Здесь $H \llbracket \rceil - x_k \llbracket \rceil$ - функция Хевисайда [4],

$$F_1 \llbracket \rceil = \int F \llbracket \rceil dx,$$

$$F_2 \llbracket \rceil = \int F_1 \llbracket \rceil dx = \iint F \llbracket \rceil dx dx,$$

$$F_3 \llbracket \rceil = \int F_2 \llbracket \rceil dx = \iiint F \llbracket \rceil dx dx dx,$$

$$F_4(\xi) = \int F_3(\xi) dx = \iiint F(\xi) dx dx dx$$

Из этих выражений получим систему относительно $w(\xi_k), w'(\xi_k), w''(\xi_k)$ для каждой точки x_k .

Запишем систему для точки интегральной кривой x_1 ($\xi_1 < x < x_2$, $x = y_1 = \frac{x_1 + x_2}{2}$).

$$\begin{cases} w''(\xi_1) = -\frac{1}{2}(\xi_1 + x_2) \alpha(\xi_1) w''(\xi_1) + \beta(\xi_1) w'(\xi_1) + \gamma(\xi_1) w(\xi_1) - (y_1 - x_1) F_2(\xi_1) + C_1 y_1 + C_2, \\ w'(\xi_1) = -\frac{1}{4}(\xi_1 + x_2) \alpha(\xi_1) w''(\xi_1) + \beta(\xi_1) w'(\xi_1) + \gamma(\xi_1) w(\xi_1) - (y_1 - x_1) F_3(\xi_1) + \\ + \frac{1}{2} C_1 y_1^2 + C_2 y_1 + C_3, \\ w(\xi_1) = -\frac{1}{12}(\xi_1 + x_2) \alpha(\xi_1) w''(\xi_1) + \beta(\xi_1) w'(\xi_1) + \gamma(\xi_1) w(\xi_1) - (y_1 - x_1) F_4(\xi_1) + \\ + \frac{1}{6} C_1 y_1^3 + \frac{1}{2} C_2 y_1^2 + C_3 y_1 + C_4. \end{cases}$$

Эту систему можно привести к системе линейных алгебраических уравнений с тремя неизвестными

$$\begin{cases} a_{11} w''(\xi_1) + b_{11} w'(\xi_1) + c_{11} w(\xi_1) = d_{11}, \\ a_{21} w''(\xi_1) + b_{21} w'(\xi_1) + c_{21} w(\xi_1) = d_{21}, \\ a_{31} w''(\xi_1) + b_{31} w'(\xi_1) + c_{31} w(\xi_1) = d_{31}, \end{cases} \quad (4)$$

где

$$\begin{aligned} a_{11} &= 1 + \frac{1}{2}(\xi_1 + x_2) \alpha(\xi_1), & b_{11} &= \frac{1}{2}(\xi_1 + x_2) \beta(\xi_1), \\ c_{11} &= \frac{1}{2}(\xi_1 + x_2) \gamma(\xi_1), & d_{11} &= F_2(\xi_1) + C_1 y_1 + C_2, \\ a_{21} &= \frac{1}{4}(\xi_1 + x_2) \alpha(\xi_1), & b_{21} &= 1 + \frac{1}{4}(\xi_1 + x_2) \beta(\xi_1), \\ c_{21} &= \frac{1}{4}(\xi_1 + x_2) \gamma(\xi_1), & d_{21} &= F_3(\xi_1) + \frac{1}{2} C_1 y_1^2 + C_2 y_1 + C_3, \\ a_{31} &= \frac{1}{12}(\xi_1 + x_2) \alpha(\xi_1), & b_{31} &= \frac{1}{12}(\xi_1 + x_2) \beta(\xi_1), \\ c_{31} &= 1 + \frac{1}{12}(\xi_1 + x_2) \gamma(\xi_1), & d_{31} &= F_4(\xi_1) + \frac{1}{6} C_1 y_1^3 + \frac{1}{2} C_2 y_1^2 + C_3 y_1 + C_4. \end{aligned}$$

Далее получим подобную систему для каждой точки x_k

$$\begin{cases} a_{1k} w'' \xi_k + b_{1k} w' \xi_k + c_{1k} w \xi_k = d_{1k}, \\ a_{2k} w'' \xi_k + b_{2k} w' \xi_k + c_{2k} w \xi_k = d_{2k}, \\ a_{3k} w'' \xi_k + b_{3k} w' \xi_k + c_{3k} w \xi_k = d_{3k}, \end{cases} \quad (5)$$

Решение системы (5) можно получить известным методом Крамера с помощью определителей третьего порядка

$$w'' \xi_k = \frac{\begin{vmatrix} d_{1k} & b_{1k} & c_{1k} \\ d_{2k} & b_{2k} & c_{2k} \\ d_{3k} & b_{3k} & c_{3k} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{1k} & b_{1k} & c_{1k} \\ a_{2k} & b_{2k} & c_{2k} \\ a_{3k} & b_{3k} & c_{3k} \end{vmatrix}}, \quad w' \xi_k = \frac{\begin{vmatrix} a_{1k} & d_{1k} & c_{1k} \\ a_{2k} & d_{2k} & c_{2k} \\ a_{3k} & d_{3k} & c_{3k} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{1k} & b_{1k} & c_{1k} \\ a_{2k} & b_{2k} & c_{2k} \\ a_{3k} & b_{3k} & c_{3k} \end{vmatrix}},$$

$$w \xi_k = \frac{\begin{vmatrix} a_{1k} & b_{1k} & d_{1k} \\ a_{2k} & b_{2k} & d_{2k} \\ a_{3k} & b_{3k} & d_{3k} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{1k} & b_{1k} & c_{1k} \\ a_{2k} & b_{2k} & c_{2k} \\ a_{3k} & b_{3k} & c_{3k} \end{vmatrix}}.$$

Методом математической индукции определим коэффициенты для точки x_k , где

$$k = \overline{3, n}, \quad x_k < x < x_{k+1}, \quad x = y_k = \frac{x_k + x_{k+1}}{2};$$

$$a_{1k} = 1 + \frac{1}{2} (\xi_{k+1} - x_{k-1}) (y_k - x_k) \alpha(\xi_k),$$

$$b_{1k} = \frac{1}{2} (\xi_{k+1} - x_{k-1}) (y_k - x_k) \beta(\xi_k), \quad c_{1k} = \frac{1}{2} (\xi_{k+1} - x_{k-1}) (y_k - x_k) \gamma(\xi_k),$$

$$d_{1k} = F_2(\xi_k) + C_1 y_k + C_2 - \frac{1}{2} (\xi_1 + x_2) \alpha(\xi_1) w''(\xi_1) + \beta(\xi_1) w'(\xi_1) + \gamma(\xi_1) w(\xi_1) (y_k - x_1) - \frac{1}{2} \sum_{i=2}^{k-1} (\xi_{i+1} - x_{i-1}) \alpha(\xi_i) w''(\xi_i) + \beta(\xi_i) w'(\xi_i) + \gamma(\xi_i) w(\xi_i) (y_k - x_i)$$

$$a_{2k} = \frac{1}{4} (\xi_{k+1} - x_{k-1}) (y_k - x_k) \alpha(\xi_k),$$

$$\begin{aligned}
 b_{2k} &= 1 + \frac{1}{4} \left(\psi_{k+1} - x_{k-1} \right) \left(\psi_k - x_k \right) \beta, \quad c_{2k} = \frac{1}{4} \left(\psi_{k+1} - x_{k-1} \right) \left(\psi_k - x_k \right) \gamma, \\
 d_{2k} &= F_3 \left(\psi_k \right) + \frac{1}{2} C_1 y_k^2 + C_2 y_k + C_3 - \frac{1}{4} \left(\psi_1 + x_2 \right) \left(\psi_1 \right) \left(\psi'' \right) + \beta \left(\psi_1 \right) \left(\psi' \right) + \gamma \left(\psi_1 \right) \left(\psi \right) \\
 &\quad \times \left(\psi_k - x_1 \right) - \frac{1}{4} \sum_{i=2}^{k-1} \left(\psi_{i+1} - x_{i-1} \right) \left(\psi_i \right) \left(\psi'' \right) + \beta \left(\psi_i \right) \left(\psi' \right) + \gamma \left(\psi_i \right) \left(\psi \right) \left(\psi_k - x_i \right) \\
 a_{3k} &= \frac{1}{12} \left(\psi_{k+1} - x_{k-1} \right) \left(\psi_k - x_k \right) \alpha, \\
 b_{3k} &= \frac{1}{12} \left(\psi_{k+1} - x_{k-1} \right) \left(\psi_k - x_k \right) \beta, \quad c_{3k} = 1 + \frac{1}{12} \left(\psi_{k+1} - x_{k-1} \right) \left(\psi_k - x_k \right) \gamma, \\
 d_{3k} &= F_4 \left(\psi_k \right) + \frac{1}{6} C_1 y_k^3 + \frac{1}{2} C_2 y_k^2 + C_3 y_k + C_4 - \frac{1}{12} \left(\psi_1 + x_2 \right) \left(\psi_1 \right) \left(\psi'' \right) + \beta \left(\psi_1 \right) \left(\psi' \right) \\
 &\quad + \gamma \left(\psi_1 \right) \left(\psi \right) \left(\psi_k - x_1 \right) - \frac{1}{12} \sum_{i=2}^{k-1} \left(\psi_{i+1} - x_{i-1} \right) \left(\psi_i \right) \left(\psi'' \right) + \beta \left(\psi_i \right) \left(\psi' \right) + \gamma \left(\psi_i \right) \left(\psi \right) \left(\psi_k - x_i \right)
 \end{aligned}$$

Задача об изгибе цилиндрической ортотропной оболочки с учетом влияния осевой силы на изгиб оболочки сводится к исследованию дифференциальных уравнений с переменными коэффициентами четвертого порядка. Метод частичной дискретизации позволяет получить аналитическое решение таких задач.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тюреходжаев А.Н., Калжанова Г.К. Метод частичной дискретизации в нелинейных задачах Теоретической механики и Механики деформируемого твердого тела. / Международная конференция «Mathematical Modeling of Ecological Systems», Алматы, 2003. С.157.
2. Тюреходжаев А.Н., Калжанова Г.К. Сложный изгиб неоднородной круглой пластины в условиях неравномерного по толщине нагрева. Международная научная конференция «Актуальные проблемы дифференциальных уравнений и математической физики», Алматы, 2005. С. 203.
3. Кудрявцев Л.Д. Краткий курс математического анализа - М.: Физматлит, 2005. т.2 - 424с.
4. Применко Л. А. Математические идеи О. Хевисайда // Из истории развития физико-математических наук. Киев, 1981. С. 37-44.

УДК 541.124

ТЕСТІ ҚҰРУ ПРОЦЕДУРАСЫ

Уалиев Н.С., Сабыржан Ж.Ф.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Zhanna_9191@bk.ru*

Білімгерлер білімін тексеру барысында қолданылатын тест тапсырмаларын құруға қатысты факторлар мен ережелер, этаптар мен негізгі процедураларға шолу жасалады.

Basic procedures and stages are examined, factors and rules are creation of test problems that are used for verification knowledge of student.

Осмотрены основные процедуры и этапы, факторы и правила создание тестовых задач, которые применяются для проверки знание обучающихся.

Кілт сөздер: технологиялық матрица, уақыт факторы, Блум таксономиясы

Қазіргі таңда білімгердің білімін, біліктілігін, дағдысын, түсініктерін тексеруге бағытталған тест тапсырмаларын зерттеп, жан-жақты қарастыру осы заманның өзекті мәселелерінің бірі. Оқу орындарына арналған тестерді құру үшін арнайы этаптар мен біріншілік ережелер бар.

Құраушылар алдында тұрған мақсаттарға байланысты тесті құру процедурасында айтарлықтай өзгешелік болуы мүмкін. Алайда төмендегі этаптар қандай да болмасын тестерді құруға ортақ болады:

1. Тестілеудің мақсатын анықтау;
2. Құрастыру мүмкіндігінің ресурстарын анықтау;
3. Оқу материалының мазмұнын талдау;
4. Технологиялық матрица құрастыру және оны талдау;
5. Тест тапсырмаларын құрастыру және оны талдау;
6. Тапсырмалар мен тестерді таңдауын анықтау;
7. Тапсырмаларды құрастыруға анықтау;
8. Тест тапсырмаларын анықтау;
9. Тест тапсырмаларының сапасын анықтау және есептеу;
10. Тапсырмаларды сорттау және тест құру;
11. Тесті апробациялау;
12. Тест сапасын анықтау және көрсеткіштерді есептеу;
13. Қорытындыланған тесті құру;
14. Тесті стандартқа сәйкестендіру;
15. Тесті нормаға сәйкестендіру;
16. Тесті бейімдеу.

Бір тақырыпты меңгергенін тексеруге арналған тестілеу мен қорытынды тестілеудің арасында анағұрлым айырмашылық болуы тиіс [1].

Қолдану ауқымына байланысты тестілеуді құру шарттары да әртүрлі болуы мүмкін.

Тестілеудегі уақыт факторы

Оқу жетістіктері үшін тест құру барысында басты факторлардың бірі – уақыт. Тестілеу нәтижесінің сапасы мен барлық құралдардағы сапаны анықтайтын фактор уақыт болып табылады. Әр тесте тестілеу уақыты болуы керек. Уақытты аз немесе көп қолдану тестілеу көрсеткішінің сапасын төмендетеді.

Тесті жасау барысында уақыт неге шектеулі болуы керек? Тест құраушылар тестік тапсырмаларға көп тапсырма қосуға тырысады. Ол екі жағдаймен түсіндіріледі – бірі, тестік тапсырма көп болған сайын құрастырылған тест сенімді болады және біз де соншалықты көп ақпарат ала аламыз.

Біз қажытудың төмен болуын жұмыстың түрлілігі арқылы әсер ете аламыз. Жалпы ереже – жұмыстың түрлілігі. Және бұл жерде екі мүмкіндік бар – біріншіден тест формасына қатысты максималды әртүрлі болуы, екіншіден тапсырмалардың өзі қызметі және вербалды қолдауына байланысты әртүрлі болуы керек.

Орындаушыларға тестілеуге берілген уақыт сәйкестендірілген болуы тиіс. Тым аз және тым көп берілген уақыттың теріс және оң жақтары бар. Тестілеу уақыты шешушілердің тестік жауапқа ойланбай жауап бере салатындай аз болмауы да керек.

Тестілеуге деген уақытты қалай сәйкестендіруге болады?

Мысалға, Н.Гронлунд «Тестілеудің уақыты 20-30 минуттан көп болмауы керек, себебі бұл уақыт мотивациялық қолдаумен анықталған назарды ұстау уақыты» деген. Қазіргі таңдағы көптеген тестілеу 40-50 мин созылады [2].

Тәжірибелік кеңес ретінде, С.Отистың заманауи ұсынысы алынды: «Тест уақыты тапсырушылардың 5 пайызы ғана барлық тапсырмаларды қарастырып үлгеруі керек».

Технологиялық матрица педагогикалық тестілеу моделі ретінде

Тестілеуді құру мақсатын анықтап, жолдарын нақтылап және қолдану деңгейін таңдап, құраушы тестілеу құралын құрудың кейбір этаптарын айқындайды. Одан кейін педагогикалық тестілеудің моделін құрады. Бұл модель технологиялық матрица ретінде де құруға болады. Бұл матрицаны неше түрлі атпен атай береді: мазмұндық қоршау, тор, тестік қоршау, мазмұндық кесте және тағы басқа. Технологиялық матрица тест тапсырмаларының маңыздылығын тексеруге таңдалатын мазмұнын анықтайды. Ол тексеретін табыстар деңгейін, олардың қатынасын, стандартқа негізделгенін және басқа да компоненттерден тұрады.

Құраушылар кез келген пәнге арналған матрица құру барысында ұсынылған сұрақтар мен пән толықтай қамтылғанына көз жеткізуі керек. Пәннің мазмұны барлық тақырып бойынша матрицада қамтылуы керек.

Матрицада анықталатын пәннің барлық бөлімдері қамтылған тестің өлшемі белгілі болады.

Қарапайым жағдайда технологиялық матрица тестке кіруі тиіс және тестік тапсырмаларды анықтайтын тек пәнді, пәндік облысты немесе жеке тақырыптарды ғана қамтиды.

Тестке кіретін сұрақтардың санын тақырыптарды толық қамтитындай, оның маңыздылығы мен көлемін, оқу сағатын айқындайтындай болуы үшін қадағалау керек.

Технологиялық матрицада тестке кіретін сұрақтар осы үш категория – маңыздылығы, көлемі және оқу сағатының саны бойынша анықталады.

Мысалы, бастапқы бақылау мен қорытынды аттестациялауға арналған тестердің тақырыптық маңыздылығы да әртүрлі. Бірінші жағдайда сұрақтар нақты бір ЖОО орнына немесе қандай да бір оқуды жалғастыруға байланысты таңдалынып алынады, ал екінші жағдайда оқу барысында қарастырылған тақырыптың барлығы дерлік сұрыпталады. Яғни бұл тесттердің технологиялық матрицаларында да айырмашылықтар бар [3].

Тәжірибелік жұмыс үшін тапсырмаларды тақырып бойынша бөлуді тесттің мақсатымен байланыстыру керек және де егер аралық бақылау болатын болса, тақырып уақытына (көлеміне) назар аудару керек.

Матрица ерекшелігі тек тапсырмаларды жоспарлау емес, осы тапсырмаларға берілетін ұпай санын да анықтау.

Күрделі технологиялық матрица екі шкаладан тұрады және кесте түрінде беріледі. Матрица бағандары пәндерді, бөлімдерді, оқу тақырыбын, оқу тақырыбының бөлімдерін анықтаса, жолдары сол сабақтың оқу мақсатын анықтайды. Екінші шкала мақсаты тестік тапсырма мен деңгейінің арасындағы нақты матрица графы.

Терминологиялық айырмашылықтарына қарамастан, зерттеушілердің әртүрлі анықтамалары өзара жақын.

Біріншісі, әртүрлі деңгейлердегі білімді меңгеру жатса, екіншісіне тақырыпшалар мақсатындағы дағды, ал үшіншісі – ара қатынас, қызығушылық.

Дүниежүзілік әдебиеттерде білімнің де бірнеше түрі бар. Оқу мақсатындағы категорияларды осымен байланыстырады.

Жетістіктерді бағалау тестерін құратын авторлар Блум таксономиясына негізделген мазмұндық матрицаны қолданады.

Оқу мақсатының негізгі топтастырулары (Блум бойынша):

1. БІЛІМ. Бұл категория алған білімді есте сақтау мен айту дегенді білдіреді. Нақты фактілер мен бүтіндей анықтамалар сияқты әртүрлі мазмұндар болуы да мүмкін.
СТУДЕНТ:

- ❖ Қолданылған терминдерді;
- ❖ Нақты фактілерді;
- ❖ Әдістер мен процедураларды;
- ❖ Негізгі түсініктерді;
- ❖ Ережелер мен қағидаларды және т.б біледі.

2. ҰҒЫНУ. Өтілген тақырыпты толықтай ұғыну дегеніміз материалдың бір түрден екінші түрге ауысуы, бір тілден екінші тілге аудару (мысалы, ауызекі тілден бағдарламалық тілге). Ұғынуды студентпен қатынасқа (түсіндіру, аз ғана мазмұнын айту) түскенде немесе алдыңғы қадамдарды алдын ала білуінде байқауға болады. Бұл оқу шешімдері жай ғана есте сақтаудан жақсы.

СТУДЕНТ:

- ❖ Факті, ереже мен қолданысты түсінеді;
- ❖ Сөздік материалды қолданады;
- ❖ Кесте, диаграмма, графикті қолдана алады;
- ❖ Ауызекі сөзден математикалық терминдерге аударып алады;
- ❖ Қолда бар материалдан болашақтағы іс-әрекеттерді болжай алады және т.б.

3. ҚОЛДАНУ. Бұл дегеніміз өтілген тақырыпты нақты шарттарда немесе жаңа жағдайларда қолдана біту. Мұнда ережелер, түсініктер, әдістер, заңдар, қағидалар мен теориялар жатады. Ұғынудан қарағанда материалды толықтай меңгеру керек.

СТУДЕНТ:

- ❖ Жаңа жағдайларды түсініктер мен қағидаларды қолданады;
- ❖ Нақты іс-тәжірибелік жағдайлар заңдарды қолданады;
- ❖ Процедура немесе әдісті дұрыс қолдануын көрсете алады.

4. АНАЛИЗ. Бұл категория өтілген материалды оның құрылымы анық көрініп тұратындай етіп бөле алуы. Мұнда заттың бөлшектерін таба алу, олардың арасындағы қатынасты, ұйым сөзінің қағидаларын көрсете алуы жатады. Оқу жетістіктері ұғыну мен қолданудан қарағанда жоғарғы интеллектуалды деңгейлермен сипатталады, себебі оқу материалын ғана емес, оның ішкі құрылымын да толық меігеруі керек.

СТУДЕНТ:

- ❖ Жасырын ойларын анықтайды;
- ❖ Қателер мен пайымның қисынының кетігін көреді;
- ❖ Факті мен зерттеулер айырмашылықтарын жүргізеді;
- ❖ Мәліметтер маңыздылығын бағалайды.

5. СИНТЕЗ. Бұл категория элементтерді бір бүтіндік алу үшін топтау. Бұл жаңа зат хабарлама, іс-әрекет жоспары немесе орталанған байланыстардың бірігуі болуы мүмкін.

СТУДЕНТ:

- ❖ Шығармашылық шығармалар жазады;
- ❖ Эксперимент жүргізу жоспарын жасайды;
- ❖ Бір мәселені шешу үшін жан-жақты білімін қолданады, т.б.

6. БАҒАЛАУ. Материалдың маңыздылығын бағалай алуы. Студенттің бағалауы нақты критерийге негізделуі керек. Критерийлер ішкі (құрылымдық немесе логикалық)

немесе сыртқы (көзделген мақсат) да болуы мүмкін. Критерийді студент өзі анықтау мүмкін немесе оқытушы сұрауы мүмкін.

СТУДЕНТ:

- ❖ Материал құрылысын қисынды жазба мәтін түрінде бағалайды;
- ❖ Деректерді жағдайлардың сәйкестігіне бағалайды;
- ❖ Ішкі өлшемдерден шығатын қызметтің бір түрінің елеулілігін бағалайды;
- ❖ Сыртқы өлшемдерден шығатын қызметтің бір түрінің елеулілігін бағалайды.

Басқа авторлар тек педагогикалық өлшеу құралы үшін арналған басқа білім мен дағдыны бағалау түрлерін ұсынады:

- ❖ Аттар мен атауларды біту;
- ❖ Аттардың мағынасын біту;
- ❖ Фактуральді білім;
- ❖ Анықтамаларды біту;
- ❖ Салыстыра алу білімі;
- ❖ Классификациялық білім;
- ❖ Қарама-қайшылықтың, қайшылықтардың, синоним және антонимдік нысандарды біту;
- ❖ Ассоциативті білім;
- ❖ Себептес білім, себеп-салдар қатынасының білімі, түптің және топтастырудың ұстанымының білімі;
- ❖ Процессуалды, алгоритмдік, процедуралы білім;
- ❖ Технологиялық білім;
- ❖ Жалпыланған, жүйелі білім;
- ❖ Бағалау білімі;
- ❖ Мүмкіндіктер білімі;
- ❖ Абстрактілі білім;
- ❖ Структуралық білім;
- ❖ Әдістемелік білім.

Жоғарыда аталған білім түрлері толық жүйелі білім түрлеріне таласпайды, сондықтан толықтырулар енгізілуі және бір түрден екінші түрге ауысуы болуы мүмкін.

Берілген жүйе бойынша тестің әр тапсырмасы оқушылардың анықталған әртүрлі тақырыптардағы білімдер әрекетшілдікті анықтайтын білікті тексеруге арналып жасалады.

Б.Блум ұсынған топтастыру және оның жетілуі заманауи оқу жетістіктерін бағалау тестерінің негізі қызметін атқарады, алайда оның нақты қолданатын аймағы тестің мақсатымен анықталады [4].

Көптеген тестер үшін жақсы жасалған бір ғана шкала жеткілікті.

Тестік тапсырмалардың құрылымы мен сипаттамасы

Тестік тапсырмаларды құраушылар көзқарасы бойынша тестік тапсырмаларын құру ең аз дегенде үш бөлімнен тұрады:

- ❖ Нұсқама;
- ❖ Тапсырма мәтіні (сұрақтар);
- ❖ Жауаптар.

Нұсқама жауап беруші не істеу керек, тапсырмаларды қалай жасау керек сол туралы болуы тиіс. Ол тестің түрлеріне байланысты «Дұрыс жауапты таңда», «Дұрысқа жақын жауап», «Барлық дұрыс жауаптар», «Жоқ дегенде бір дұрыс жауап» деген сияқты жазбалар. Нұсқама кез келген жауап берушіге түсінікті болуы үшін қателікке ұрындырмайтындай тапсырма және оны орындайтындау жайлы анық жасалуы тиіс.

Орындаушыға ол не жасау керек екендігі, тапсырманы қалай орындау керектігін білу маңызды. Тапсырмаларды жай ғана рет-ретімен орындау жеткіліксіз. Тіпті көптеген тапсырмаларға дұрыс жауапты белгілеу реті де маңызды: басынан (кішісінен) аяғына (үлкеніне) дейін немесе керісінше. Мысалға рет ретімен қою үшін арналған тапсырма делік, ретімен қоюға физикалық заң авторлары, оны нұсқама бойынша қандай тәртіппен: әліпби, хронология, өмір сүру ұзақтығы, қанша заң шығарғаны бойынша орналастыру керек екендігін айту керек.

Әр тапсырма үшін тест тапсырмаларын құраушылар жауап берушілерге нұсқау жасауы маңызды, себебі ол жауап берушілер көзқарасымен қарауға мүмкіндік береді.

Тапсырма мазмұны немесе сұрақтар тапсырмалардың мазмұнын толтырады.

Кейбір авторлар тапсырма мәтінінің бір бөлігін кездестіруге болады. Мысалы,

Бинталандыру мәліметі: мәтін, сурет, кесте немесе басқа да мәлімет түрінде берілген сұрақ жайында айтылатын материал.

Сұрақ: сұрақтың белгілі бір бөлігі, мысалға: «Х мәні қай шекке дейін кемімелі?» немесе «Ашық сұрақтардың қандай артықшылығы бар?».

Жауаптың шегі: «Автордың ойы бойынша» немесе «Екілік мәнге дейін санау» деген сияқты шектеулер болмайтындай жауап берушілердің күдігін тудырмайтындай сұрақ үлкен сапалы болуы керек.

Дұрыс жауап немесе бағалау сызбасы – кез-келген тест тапсырмасының міндетті атрибуты – жұмыс нақты бағаланбайтын болғандықтан онсыз тапсырманың мәні болмайды.

Жоғарыда айтылғандар тест тапсырмасын құру үшін арналған ең аз деген керекті бөлімдер.

Тест тапсырмаларына деген негізгі талап – тест тапсырмасы әлбетте мәндес дұрыс жауабы болуы тиіс. Мәндес дегеніміз бір ғана дұрыс жауаптың болуы емес, жорамал үлгінің болуы [5].

Тест аппаратымен жұмыс жасаушы үшін баға беру сызбасы тест құрушы берген баға шамасында бағаланатындай анық болуы тиіс. Тесті қарастыру барысында екі мағыналы, жауабының бірден көп болуы, сынақтық тестке жатады-ау дейтін сұрақтарды тесті құрастыруда алып тастауы мүмкін. Бағалау сызбасы нақты жауапқа негізделуі керек. Күтілетін жауап нақты әрі бір ғана мағыналы болғаны абзал.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.М. Опарина, Г.Н. Полина, Р.М. Файззулин, И.Г. Шрамкова, Адаптивное тестирование: Адаптивное тестирование: учеб.-метод. пособие / Н. М. Опарина [и др]. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2007. – 95. : ил.-284с
2. Гронлунд Норман Е., Оценивание студентческой успешности. – Киев: Начально – методический центр. – 2005 г. – 312 с
3. Дидактические тестовые материалы для аттестации студентов в вузах: [Текст]: учеб. пособие. – М.: Центр образовательных коммуникаций и тестирования профессионального образования МГУП, 2005. – 240 с. – (Московский государственный университет печати).
4. Bloom B.S., Masia B.B., Krathwohl D.R., Taxonomy of Education Objectives. – Volume II: The Affective Domain. N.Y.: McKay
5. Майоров, А. Н. Теория и практика создания тестов для системы образования: Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей образования: [Текст] / А. Н. Майоров. – М.: «Интеллект-центр», 2001. – 296 с.

УДК 517.15

АЛГОРИТМДЕР ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ ЕСЕПТЕЛЕТІН ФУНКЦИЯЛАР

Нысамбаев Жеңіпалды, ф.-м.ғ.к., доцент
Шетиева Қарлығаш, магистр, аға оқытушы

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
ksh.shetieva@gmail.com*

Мақалада алгоритмдер теориясында программалар жасауда қолданылатын функциялар ішінен есептелетін функциялар жөніндегі мәселелер қарастырылған. Сонымен бірге қарастырылған функциялардың қандай жағдайда есептелетін немесе есептелмейтін болатындығы, қасиеттері көрсетілген.

В работе рассмотрены функции, которые играют важную роль при составлении алгоритмов. А также рассмотрены случаи, когда рассматриваемые функции будут вычислимыми и когда нет. Рассмотрены некоторые свойства вычислимых функций.

The paper discusses the features that play an important role in the preparation of algorithms. And also consider cases where functions are computable are risen and when not to. Some properties of computable functions.

Кілт сөздері: алгоритм, функция, жиындар, конструктивтік объектілер

Айталық X пен Y -қандай да бір жиындар болсын. X пен Y арасындағы f функциясының анықталу облысы X -тің қандай да бір ішкі жиыны болса, ал оның мәндерінің жиыны Y -тің қандай да бір ішкі жиыны болса, онда f функциясын *бөлікті* функция деп атаймыз. Бұл анықтамадағы «бөлікті» деген сөз ондай функцияның анықталу облысы X жиынтығының бөлігі болады дегенді атап көрсетеді. Дербес жағдайда, бөлікті функцияның анықталу облысы бос жиын болуы да мүмкін. Бұл жағдайда еш жерде анықталмаған функция жөнінде сөз болады.

f бөлікті функцияны $f: X \rightarrow Y$ арқылы белгілейміз. $f: X \rightarrow Y$ функциясының анықталу облысын $D(f)$ арқылы, ал мәндерінің жиынын $E(f)$ арқылы белгілейміз. Осылайша, $D f \subseteq X$, $E f \subseteq Y$.

Егер f функциясы $x \in X$ мәні үшін анықталса, яғни $x \in D(f)$ болса, онда мұндай фактіні $f(x)$ арқылы белгілейміз [1].

Егер $D(f)=X$ болса, онда $f: X \rightarrow Y$ бөлікті функцияны тотальды немесе барлық жерде анықталған дейміз. $f: N \rightarrow X$ функциясы тізбек деп аталады, немесе дәлірек айтқанда X жиыны элементтерінің тізбегі деп атаймыз.

Айталық, конструктивтік объектілер X жиынтығы A алгоритмінің алғашқы мәліметтері болсын, ал оның нәтижелері Y конструктивтік объектілер типіне жатсын. Сонымен бірге $D \subseteq X$ алгоритмінің қолдану облысы болсын. A алгоритмімен табиғи түрде әрбір D -де жататын X -ке қолданылуынан шығатын $f: X \rightarrow Y$ бөлікті функция байланысты. A алгоритмі осы f функциясын есептейді дейік. Осылайша, алғашқы мүмкін мәндері X жиыны болатын, ал нәтижелері Y конструктивтік объектілер типіне жататын бөлікті функция болсын.

Айталық X пен Y конструктивтік объектілер типтері болсын. Егер f функциясын аталған мағынада есептейтін алгоритм табылса, онда $f: X \rightarrow Y$ бөлікті функцияны есептелетін деп атаймыз. Сөйтіп, $f: X \rightarrow Y$ функциясы сонда, тек сонда ғана есептелетін болады, егер қасиеттерге ие болатын алгоритм табылса:

1. A алгоритмінің мүмкін болатын алғашқы мәліметтер жиыны X типі, ал оның нәтижелері Y типіне жатса;
2. A алгоритмінің қолдану облысы f функциясының анықталу облысымен бірдей болса;
3. f функциясындағы анықталу облысындағы әрбір x үшін $A(x)=f(x)$ теңдік орындалса;

X -тен Y -ке енетін есептелетін барлық функциялар жиыны үшін $Com(X, Y)$ белгілеу, ал X -тен Y -ке енетін барлық тотальды функциялар жиыны үшін $TCom(X, Y)$ белгілеу енгіземіз.

Келешекте біз бөлікті функцияларды, сол себепті де аргументтердің барлық мәндері үшін анықталмаған функциялардың белгілеулерімен жұмыс істейміз. Осыған байланысты *шартты теңдік* символын \approx пайдаланамыз және s пен t өрнектердің мәндері болумен бірге олар тең болса, немесе ол өрнектердің мағынасы болмаса, онда $s \approx t$ тұжырым шын деп есептейміз. Бұл жағдай s пен t өрнектер айнымалылардан тәуелді болған жағдайға да қатысты. Мысал үшін $s(x_1, \dots, x_n)$ және $t(x_1, \dots, x_n)$ өрнектердің x_1, \dots, x_n айнымалылардан өзге айнымалылары болмасын. Сонда $s(x_1, \dots, x_n) \approx t(x_1, \dots, x_n)$ деген жазу x_1, \dots, x_n айнымалылардың кез-келген мәндері a_1, \dots, a_n үшін $s(a_1, \dots, a_n)$ және $t(a_1, \dots, a_n)$ өрнектер анықталған және бірдей мәндерге ие болса немесе олардың екеуі де анықталмаған дегенді білдіреді [2].

Кейбір функциялар оларды есептейтін алгоритм болатындай түрде беріледі. Мысал үшін төмендегідей түрде анықталатын $f: N \rightarrow N$ функцияны қарастырайық, яғни

1, егер π санының ондық жіктеуіндегі n – ші цифр 7 болса,

$$f(n) =$$

0 керісінше жағдайда

π саны сандық қатардың қосындысы түрінде өрнектелетіні белгілі, мысалы

$$\pi = 4 - \frac{4}{3} + \frac{4}{5} - \frac{4}{7} + \dots = 4 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{2n+1}$$

сондықтан біз оның ондық жіктелуіндегі кез-келген цифрды есептеп шығара аламыз, сол себепті $f(n)$ функциясының мәнін кез-келген n үшін таба аламыз.

Енді төмендегіше анықталған $g: N \rightarrow N$ функциясын қарастырайық, яғни

$$g(n)$$

= 1, егер π санының ондық жіктелуінде кем дегенде қатар тұрған n цифр 7 болса
= 0, керісінше жағдайда

Осы уақытқа дейін g функциясын есептейтін алгоритм жоқ. Ондай алгоритмнің мүлде болмауы да мүмкін. Бұл жағдайда функция есептелмейтін болады. Төмендегіше анықталған $h: N \rightarrow N$ функцияны қарастырайық, яғни

$$\left\{ \begin{array}{l} 1, \text{ егер } \pi \text{ санының ондық жіктеуінде кем дегенде қатар тұрған } n \text{ цифр} \\ h(n) = \quad 7 \text{ болса,} \\ \quad 0 \text{ керісінше жағдайда} \end{array} \right.$$

Егер π санының ондық жіктелуінде 7 цифрынан тұратын қандай да бір ұзын кесінділер болса, n функциясы 1-ге теңбе-тең және оны есептейтін алгоритм болғаны. Егер 7 цифрынан тұратын кесінділердің максимальды ұзындығы k болса, онда

$$h(n) = \begin{cases} 1, & \text{егер } n \leq k \text{ болса,} \\ 0, & \text{егер } n > k \text{ болса} \end{cases}$$

болатыны түсінікті және $h(n)$ мәнін есептеу үшін n санын k санымен салыстыру жеткілікті. Осылайша екі жағдайда да h функциясы есептеледі, бірақ әлі күнге дейін оны есептейтін алгоритмді ешкім білмейді. Сонда h функциясының есептелетіндігі—оның ерекшелігі, ал оны есептейтін алгоритмді білмеу—біздің ерекшелігіміз. Осы мысалдан көрініп тұрғандай, функцияны есептейтін алгоритмді табу өзінше жеке мәселе болып есептеледі [3].

Сонымен мынандай қорытындыға келеміз: егер функцияны есептейтін алгоритм табылса, функция *есептелетін* деп аталады. Егер біз қандай да бір функцияны есептейтін алгоритмді білмесек, онда берілген функция есептел-мейтін болмауы да мүмкін.

Осыған байланысты хабар беруші жиындар туралы айта кетуіміз керек. Ол үшін біз алдымен алгоритмдерге қатысты, алгоритмдеу процесіне қатысты және есептелетіндік жөніндегі мәселелерге тоқталдық. Енді алгоритмдік процестерді жалпы түрде көрсететін кейбір фактілерге тоқтала кетейік.

Жоғарыда айтылғандай A алгоритмін дәл бір x алғашқы мәнге қолдану белгілі бір конфигурациясының шекті немесе шексіз M_n тізбегіне әкеледі. Сол кезде алғашқы M_0 конфигурациясы алғашқы мәліметтер бойыша құрастырылады, ал әрбір келесі M_{n+1} конфигурация M_n конфигурациясы бойынша программада келтірілген ереже бойынша орындалады. Алгоритмдік процесі жалғастырғанда әрбір n үшін M_n конфигурациясын табу мүмкіндігіне ие боламыз. Бұл әрбір n санына M_n конфигурациясын сәйкестендіретін $m: N \rightarrow M$ функциясының есептелетін болатынын көрсетеді.

Айталық, A алгоритмі алғашқы мәліметтері конструктивтік объектілер типі X болатын алгоритм болсын. Осындай алгоритм үшін хабар беруші жиын деп $x \in N, n \in N$ болатындай $\langle x, n \rangle$ барлық парлардан тұратын $S_A \subseteq X \times N$ жиынды айтамыз, сонда A алгоритмі алғашқы мәлімет x бойынша n -нен артық емес қадамда өз жұмысын нәтижелі түрде аяқтайды дейміз.

Енді осы жиынның кейбір қасиеттеріне тоқталайық.

$$1) \quad \chi(x, n) = \begin{cases} 1, & \text{егер } \langle x, n \rangle \in S_A \text{ болса,} \\ 0 & \text{басқаша жағдайда} \end{cases}$$

формула бойынша анықталған $\chi: X \times N \rightarrow 0, 1$ екі орынды функция есептелетін функция болады.

χ функциясы келесі алгоритм бойынша есептеледі. Айталық, $\langle x, n \rangle$ пар берілсін, мұндағы n - натурал сан, $x \in X$. Алғашқы мәлімет x -ке қатысты A алгоритмін қолданатын n -нен артық емес, M_0, M_1, M_2, \dots қадамды қорытынды конфигурация немесе M_n конфигурациясы құрылғанша орындайық. Егер n -нен аспайтын қадам бойынша қорытынды конфигурацияны құрастыра алатын болсақ, онда алгоритм жұмыс істеп біткенде ол нәтижелі бола ма, соны тексереміз, ондай болған жағдайда $\chi(x, n) = 1$ деп, ал керісінше жағдайда $\chi(x, n) = 0$ деп есептейміз. Егер барлық құрастырылған

конфигурациялар, оның ішінде M_n қорытынды конфигурациялар болмаса, онда $\chi(x, n) = 0$ деп аламыз.

2)

A алгоритмінің

қолданылу облысы S_A жиынының бірінші оське проекциясы болады.

Осыны дәлелдейік. Айталық A алгоритмі $x \in X$ объектіге қолданылатын болсын. Бұл A алгоритмінің x алғашқы мәліметке қолданылуы белгілі бір n шекті қадам бойынша нәтижелі аяқталатынын білдіреді. Сонда $\langle x, n \rangle \in S_A$, яғни x объект S_A жиынының бірінші оське проекциясына жатады.

Керісінше x объект S_A жиынының бірінші оське проекциясына жатсын. Ол белгілі бір $n \in N$ үшін $\langle x, n \rangle \in S_A$ болатынын білдіреді. Сондықтан, A алгоритмінің x алғашқы мәліметке қолданылуы n -нен аспайтын қадам бойынша нәтижелі аяқталады және x объект A алгоритмінің қолданылу облысына жатады.

Бұл дәлелденген қасиеттен есептелетін функцияның анықталу облысы осы функцияны есептейтін алгоритмнің хабар беруші жиынының бірінші оське проекциясы болатындығы шығады [4].

Натурал аргументтің есептелетін функциялары теориясында нөмірлеу Тьюринг машиналарында программаларды сөздер арқылы программалар алфавитіне кодтау сияқты роль атқарады.

Бір функцияны есептеу алгоритмі туралы ақпаратты осы бір кластағы, басқа бір функцияны есептеуге арналған алгоритмге жіберу керек болсын.

$N^m \rightarrow N$ типтегі барлық функцияларды нөмірлеу дегеніміз—көрсетілген типтегі барлық есептелетін функциялар, тек қана солар болатын

$$\varphi_0^m(x_1, \dots, x_m), \varphi_1^m(x_1, \dots, x_m), \dots, \varphi_i^m(x_1, \dots, x_m)$$

функциялар тізбегін анықтау деген сөз. Өдетте әңгіме $N^m \rightarrow N$, $m = 1, 2, \dots$ типтегі нөмірлеу жиынтығын құрастыру жөнінде болып отыр. φ_i^m белгілеудегі жоғарғы индекс аргументтер санын көрсетеді және бұл белгілеуді аргументтерді анық көрсетпей-ақ пайдалануға мүмкіндік береді. Ең жиі кездесетін $m = 1$ жағдайдағы жоғарғы индексті алып, тастауға келісеміз, яғни φ_i дегеніміз φ_i^1 дегенді білдіреді.

$Com(N^m, N)$ белгілеу $N^m \rightarrow N$ типтегі барлық есептелетін функциялар жиынын білдіретінін ескерте кетейік. Бұл жиын саналымды, сондықтан оны нөмірлеудің көп жолдары бар. Дегенмен оның барлығы қойылған мақсатқа сай болмайды. Жоғарыда айтылғандай есептелетін алгоритмдер туралы ақпаратты қол жетімді түрде сақтау. Осы мағынадағы «жақсы» нөмірлеуді құрудың жалпы әдісі төмендегідей:

программалаудың қандай да күрделі емес синтаксисі бар және осы тілдің программалары нөмірленетіндей бір әмбебап тіл таңдалады; функцияның нөмірі деп оны есептейтін программаның нөмірі айтылады. Бұл әдісті қолданудың мысалдары төмендегі тақырыпшаларда көрсетілген.

Нөмірлердің есептелетіндігі

Ақпаратты қол жетімді түрде сақтау осы ақпаратты алгоритмдік түрде алу деп саналады. Бұл жерде әңгіме функцияның нөмірі бойынша оны есептеу алгоритмін оның дәрежеде қалпына келтіріп, оны функцияның аргументтеріне қолданатындай жасау және оның мәнін дұрыс есептей алатындай ету, басқаша айтқанда функцияның және оның аргументтерінің нөмірі бойынша функцияның сәйкес мәнін есептейтін алгоритм болуы керек дегенді білдіреді. Бұл талап төмендегі анықтамамен формальданады.

1-Анықтама. Егер $u(i, x_1, \dots, x_m) \cong \varphi_i^m(x_1, \dots, x_m)$ нөмірлеудің әмбебап функциясы деп аталатын функция есептелетін болса $Com(N^m, N)$ жиынының $\varphi_0^m, \varphi_1^m, \dots$ нөмірленуі есептелетін деп аталады,

Негізгі нөмірлеулер:

Онша анық емес, бірақ нөмірлерге қойылатын маңызды талап ақпаратты нөмірлерге «жазумен» байланысты. Функцияның нөмірін оны есептейтін қандай да бір алгоритмнің суреттемесі бойынша функцияның нөмірін алгоритмдік түрде таңдай білу пайдалы, мысалы функцияның нөмірі бойынша соған ұқсас нөмірлерді анықтау.

Айталық, қандай да бір $\psi_0^m, \psi_1^m, \dots$ есептелетін нөмірлеу және оған сәйкес есептелетін әмбебап

$$f(i, x_1, \dots, x_m) \cong \psi_i^m(x_1, \dots, x_m)$$

функция берілсін. Мүмкіндігінше, қарастырылып отырған нөмірлеудің функцияларын $\{\psi_i^m\}$ нөмірлеудің функцияларына түрлендіре алатын есептелетін функцияны алу керек. Осындай функция тотальді және

$$\varphi_{s(i)}^{(m)}(x_1, \dots, x_m) \cong f(i, x_1, \dots, x_m) \quad (1)$$

шартты қанағаттандыру керек. Осындай есептелетін s функцияны кез-келген есептелетін f функция үшін құрастыруға болады. Сөйтіп біз келесі түсінікке келеміз.

2-Анықтама. Егер $f \in Com(N^m, N)$ әрбір есептелетін функция үшін барлық $i, x_1, \dots, x_m \in N$ үшін тотальді есептелетін функция табылса, және (1) шарт орындалса, жиынның $\psi_0^m, \psi_1^m, \dots$ есептелетін нөмірлеуі негізгі деп аталады [5].

ӘДБИЕТТЕР

1. В.Н. Крупский, В. Е Плиско. Теория алгоритмов/ Москва, «Академия», 2009.
2. Д. Ш. Матрос, Г. Б. Поднебесова. Теория алгоритмов/ Москва, Бином, «Лаборатория знаний», 2008.
3. А.Н. Колмогоров. Математическая логика/ А.Н. Колмогоров, А.Г. Драгалин-М.: Едиториал УРСС, 2004.
4. И.А. Лавров. Математическая логика. –М.: Издат. Центр «Академия», 2006.
5. Давыдов В.Г. Программирование и основы алгоритмизации: Учебное пособие. - М.: Высшая школа, 2003.

ПЕДАГОГИКА

УДК 37.013.2

РЕАЛИЗАЦИЯ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ: ТЕХНОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ, КУЛЬТУРА

Абишева Д.Н., доцент

Директор департамента научно-исследовательской работы и международных отношений КазАСТ

Абишев Н.А., д.п.н, профессор

Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова

Аталған зерттеудің жоғары мектепте кредиттік оқыту жүйесін жүзеге асырылуының теориялық негіздеудегі мәні.

Суть данного исследования в теоретическом обосновании реализации кредитной системы обучения в высшей школе.

The meaning of the research is the theoretical basis and realization of credit system in high educational school.

Вопрос об использовании зарубежного опыта в области образования и воспитания в области образования в научной литературе серьезно ставится со времен Д.К.Ушинского, что само по себе уже говорит об особой его сложности для теории и практики развития школы. Ученые С.П.Титович и Ю.С.Алферов считают, что «...как общественный институт школа выполняет фундаментальную функцию передачи социального опыта. Поэтому сопоставительная оценка уровня развития систем образования, принципов и организационных структур управления в различных странах требует обязательного учета национально-исторических и социально-экономических особенностей их развития, степени педагогизации общества и понимания им своего долга по отношению к будущим поколениям» [1, С.3].

Формальный переход к образовательной кредитной системе высшей школы Казахстана, «системе менеджмента качества» связан на наш взгляд с субъективными факторами, то есть речь идет о не сформировавшемся динамическом стереотипе у профессорско-преподавательском составе, как закрепившаяся система временных нервных связей (условных рефлексов), образовавшаяся в ответ на устойчиво повторяющуюся систему условных раздражителей и позволяющая выполнять определенные действия без значительного напряжения сознания, под которой мы понимаем кредитную систему обучения.

Следует отметить, мнение профессора Б.Саймона, что «... опыт показывает, что введение новой системы образования, олицетворяющей уже новые ценности и призванной решать иные задачи, связанные с перспективой осуществления всеобщего среднего образования, неизбежно оказывается делом чрезвычайно сложным, а подчас болезненным, поскольку происходит ломка глубоко укоренившихся, привычных интересов» [2,С.31].

Возможно в данном случае речь идет об одной задаче философии образования как приобщение преподавателей к пониманию и принятию чужой культуры, под которой мы понимаем кредитную систему обучения.

По мнению известного российского философа М.Бахтина, казахстанского М.Ш.Хасанова и др. культура лежит на границах, то есть это надо понимать в том

смысле, что внутри самой себя она не осознается. Только в процессе взаимодействия, встрече, диалоге различных культур становятся взаимными и понятными основания и специфические особенности собственной культуры. Поэтому преподаватель может принимать и понимать иные культурные ценности и ориентиры, способен к компромиссу и консенсусу, понимать ценность собственной и чужой независимости [3,С.13]. Еще более радикально мнение профессора Н.Н.Пахомова в данном аспекте, «... человечество в считанные десятилетия совершило поворот к новому новаторскому типу социокультурного наследования, в рамках которого главным стало не усвоение прежних рецептов, а подготовка к овладению методами и содержанием познания и практики, которых ранее не существовало» [4,С.10]. В подтверждение сказанного звучит мысль профессора М.В. Булановой-Топоркой что, «... все реальнее в последние годы стали осознаваться ограниченность и опасность дальнейшего развития человечества посредством чисто экономического роста и увеличение технического могущества, а также то обстоятельство, что будущее развитие больше определяется уровнем культуры и мудрости человека» [5, С.8-9].

Попытки ухода в силу необходимости отказа от сложившейся традиционной системы управления через инструкции, положения, ГОСО, рабочие учебные планы присущие линейной системе обучения и т.д., привели профессорско-преподавательский состав к столкновению с ними в условиях реализации других целей и задач в кредитной системе обучения и формирования новой системы обучения ведущей к интеграции с мировым образовательным пространством. При этом основными достоинствами кредитной системы обучения выступают – а) выработка у обучающихся способности к самообразованию и саморазвитию; б) привитие студентам навыков и потребности к самостоятельному творческому овладению знаниями.

Таким образом новое образование, то есть кредитная система обучения должна научить студента классифицировать и переклассифицировать информацию, оценивать ее, изменять категории при необходимости движения от конкретного к абстрактному и обратно, рассматривать проблему с новой позиции: как научить самого себя. Главное здесь, это субъективный опыт преподавателя, то есть его личная деятельность и ее влияние на сознание, причем в широком историческом аспекте. По мнению Эриха Фрома, развитие будет определяться «... не столько тем, что человек имеет, сколько тем, кто он есть, что он может сделать с тем, что имеет» [5, С.8-9].

Здесь своевременно напомнить мнение известного психолога, профессора В.В.Давыдова, что обучение, «... надо рассматривать как форму, а развитие личности студента – как содержание которое в ней реализуется» [6].

При этом по мнению ученых Т.В.Габай и др., сущность обучения состоит, прежде всего, в «...создании условий для выполнения учения а субъект деятельности учения, то есть студент должен не только знать о том, какие преимущества ему может обеспечить овладение желаемыми знаниями и умениями, он должен находиться в состоянии актуальной мотивированности, то есть к началу и периодически в процессе деятельности учения реально воспроизводить в своем сознании образы подобных преимуществ» [7, С.23].

Рассматривая содержание субъектного опыта учителя в изложении педагога И.Малова, мы сформулировали следующие причины сложившихся стереотипов у преподавателя высшей школы: а) недоучет преподавателем субъектного опыта студента, связанного с освоением им учебного предмета, недостаточным овладением внешними практическими действиями и деятельностью на уровне навыков, умений, прогнозным анализом, мысленным экспериментированием, абстрактным мышлением; б) информационное обучение, что не сформировало у преподавателя опыта

ориентации обучения студента лично на себя, то есть, любой вид обучения всегда сводится к умению студентом оперировать научными понятиями, уточнять их и находить между ними связи и отношения; в) характер имеющихся у преподавателя предметных знаний (информаций), отражающих результат, а не процесс их усвоения; г) отсутствие опыта многовариантного методического творчества.

Отсюда возможно, во-первых, есть стремление профессорско-преподавательского состава «плыть по течению линейной системы» опираясь на известные принципы и методы при этом самое главное освобождаясь от давления индивидуальной ответственности. Тогда как, кредитная система обучения выступая новым педагогическим средством проявляется в: а) в технологическом аспекте, связанным со спецификой его использования; б) личностном, влияя на проявление индивидуальных качеств (профессиональная готовность, коммуникабельность, эмоциональность, обаяние) влияющие на эффективность усвоения содержания образования. Во-вторых, можно предположить, что существует проблема кадров – как средство удовлетворения потребностей и соответствия стандартам образования вуза, или, как удержать лучших преподавателей в вузе и убедить их выполнять ту работу, которую они делают лучше всего. Возможно, преподаватели высшей школы, чья работа требует огромного напряжения и полной отдачи сил, блуждают в лабиринте теорий, различных образовательных технологий, в том числе и технологии кредитной системы обучения, которые столь же противоречивы, сколь и разнообразны, то есть складывающиеся образовательные системы не выполняют своей функции – формировать созидательную силу, созидательные силы общества.

Анализ, реализации передового педагогического опыта, результатов научно-педагогических исследований существующих в образовательной практике, относительно понимания активного освоения накопленных культурных ценностей объективно могущих превратить высшую школу в институт воспроизводства современных кадров приводит к мысли, что они частично совершенствуют профессионально-педагогическую культуры, а известный профессор И.Ф.Исаев вообще конкретен, отмечая, что «... в своей принципиальной основе она остается неизменной. Объясняется это, недостаточным осознанием и теоретической неразработанностью самой сути профессионально-педагогической культуры преподавателя высшей школы, как фактора формирования личности специалиста, недооценкой преобразований в содержании и результатах учебно-познавательной деятельности студента...» [8, С. 3].

В качестве дополнения, можно отметить, прав профессор С.А.Архангельский, отмечая, что «...учебный процесс высшей школы, как известно, не может ограничиваться только суждениями, основанными на непосредственном восприятии, он требует их связи с логическими и другими доказательными формами организации мышления. Необходимым условием самостоятельного глубокого мышления является обращение к доказательному и индуктивному умозаключениям, к использованию алгоритмов и эвристик» [9].

Если такое резюме, рассмотреть в контексте содержательной реализации кредитной системы обучения в высшей школе РК за прошедшие 10 лет, то можно предположить, что такое мнение имеет вполне объективное объяснение, субъективный фактор в кредитной системе связан прежде всего, с личностью преподавателя.

В 1998 году ЮНЕСКО принят проект «Философия образования XXI века». В основу новой философии образования были положены следующие основные принципы: гуманитарный подход к образованию и замена традиционного понимания педагогического процесса как усвоения определенной суммы знаний новаторским

подходом, когда педагогика должна вступать в качестве творческого акта способствующего становлению человека личностью [1, С. 9].

Становление и содержательное развитие вообще высшей школы, и в частности университетов в РК, их было на начало 90-х годов всего 2, которые имели длительный эволюционный путь социально-педагогического, общественного развития. В период создания частных вузов, они и большинство государственных профильных институтов были переименованы университетами, хотя по материально-технической базе, опыту работы профессорско-преподавательского состава в университете не соответствовали, ведь для 90 % субъектов новых формирований то есть, университетов, фактически были неизвестны специфические взаимосвязи и отношения в классических университетах или как это трактует Болонская декларация и кредитная система обучения, не до конца осознавалась огромная роль сложившейся культуры и образования, личностно- творческой, исследовательской самореализации преподавателя и студента в рамках университета. При этом для нас важно социальное движение субъектов образования где происходит не только количественные накопления но и качественные изменения, а это и есть не что иное, как развитие, переход от старого к новому, таким образом мы должны отказаться от формальной цели.

Нелишне вспомнить и мнение о развитии высшей школы профессора А.М.Шелехова, которое несомненно влияет и на развитие высшей школы Казахстана «... полезно вспомнить, что университеты в России создавались по европейскому образцу и многие традиции европейского образования перешли в Россию... американская культура беднее; успехами в образовании США обязаны прежде всего своей уникальной политической системе, тому замечательному сочетанию свободы и демократии, которое сделало Америку тем, чем она сейчас является» [1, С.9].

Подчеркивая исключительно важную роль образования в современном мире, известный профессор Б.Саймон проводит следующую обоснованную мысль: «... в той степени, в которой человек изменяет окружающий его внешний мир, весь исторический процесс следует рассматривать как образовательный, а образование – в качестве способа формирования человека внутри общества» [2, С.7].

Вместе с тем по мнению профессора Е.Е.Буровой, «... в современной казахстанской научно-методической и образовательной практике в последнее десятилетие актуализировались вопросы о методологической обеспеченности инноваций. Этот процесс связан с реально развернувшимся пересмотром мировоззренческих и методологических параметров социогуманитарной деятельности, ибо в складывающейся ситуации утрачиваются прежние каноны воспроизводства знания, меняются стилевые особенности классической дидактики. Привнесенные существенные изменения связаны с расширением исследовательского поля, выбором основополагающих теорий, переориентацией методического арсенала, реструктуризацией знания, как в науке, так и в учебных дисциплинах» [11, С.52].

Основная идея Болонской декларации – создание единого стандарта европейской системы образования, основанного на опыте старейших университетов Европы, с целью наиболее полного распространения знаний и подготовки специалистов для европейского рынка труда. Кроме того, для самих университетов создаются условия, при которых они могут «решительнее (чем в прошлом) конкурировать за студентов, влияние, престиж и деньги во всемирном соперничестве университетов» [3, С.15].

Мы считаем, что главной задачей эффективной реализации кредитной системы обучения внесение в учебно-познавательную деятельность таких изменений, которые

обеспечивают активность студента по усвоению новых знаний и овладению способами их добывания; учебная деятельность представляет единство трех звеньев (понимание учебной задачи, выполнение активных учебных действий, а также действий самоконтроля и самооценки студентов). Если мы признаем, вышеизложенное как открытый, честный характер образования, то он под силу только нравственно высокому преподавателю. Прав видимо профессор И. Смирнов, заметивший, что «... кто, если не он – носитель истины и поборник добра – должен первым стряхнуть с себя умственную дремоту. И, сбросив идеологические путы, понять, что лучше для человека и общества: традиционное охранение «старого, доброго, вечного» или мучительно трудный поиск правды?» [12, С.3-7].

Обучение – исторически изменяющийся процесс. Оно изменяется в первую очередь в зависимости от уровня производства и производственных отношений, в зависимости от потребностей общества а также социальных условий, духовного богатства общества, его культурных традиций и уровня образованности [13, С.351,345,19,303]. Анализируя сложное и емкое понятие как кредитная система обучения в РК, процессы с его становлением и развитием, нельзя сказать, что линейная система обучения в РК не имела характер абсолютного упадка, она обладала рядом известных достоинств. Заслуживает мнение известных российских ученых В.Е.Шукшунова, В.Ф.Взятышева, Л.И.Романковой и др., о состоянии образования в РФ, что, «... суть мирового кризиса видится прежде всего в ориентации сложившейся системы образования (так называемое поддерживающее обучение) в прошлое, ориентированности ее на прошлый опыт, в отсутствии ориентации на будущее» [5, С.10-11].

Различие в уровне обучения по мнению профессора М.И. Махмутова, связано с «... содержанием усваиваемых понятий и способов деятельности преподавателя и студента, а также зависит от сочетания слова и практического действия» [14].

Поскольку речь идет об усвоении новых понятий, то кредитная система обучения вполне может выступить новым средством - более эффективным, чем существующая линейная система обучения, ибо его использование позволяет получить более высокие результаты обучения и учения оптимальным путем, то есть при тех же или меньших затратах физических, моральных сил, материальных, финансовых средств или времени.

Видимо вполне имеет основание вышеизложенная мысль о реализации кредитной системы обучения, исходя из позиции доктора юридических наук Г.Лупарева отмечающего, что «... несколько лет ее практического применения в Казахстане показали, что наши «новаторы», оставив содержание и характер прежнего образовательного процесса в неприкосновенности, втиснули его в узкую чужую форму» [15].

К примеру, целью университетского образования в рамках Болонской декларации не является вовсе накопление информации как таковой. В университете речь идет о продуцировании и трансляции знаний, то есть тех смыслов, которые могут возникнуть только при условии систематически и, следовательно, философски организованной информации, что обозначает взаимное тяготение знаний друг к другу в которых существует и философский, мировоззренческий смысл, тесно связанный с самоцельностью познания. При этом не сама полезность – главный стимул научного познания, а стремление к знанию ради самого знания.

Поскольку в данном исследовании, проблема формулирования актуальности реализации на научно-теоретической основе кредитной системы обучения в высшей школе не требует отлагательства, то есть наступил тот предел, когда самотек этого

процесса становится нормой и его надо остановить, мы решили, во –первых, вернуться назад и изучить ряд научных статей с международных семинаров представляющих на наш взгляд определенный интерес, во-вторых, в исследовательском процессе существует незыблемый принцип от практики к действительности; в третьих, высшая школа и ее образовательная, научно-исследовательская деятельность особенно подвержены воздействию возрастающей конкурентной борьбы и на наднациональном уровне процесс ее интернационализации проявляется в разработке общей стратегии и принципов развития высшего образования, в сближении критериев образования.

На этом этапе субъектами образования на каждом уровне должно быть определена и сформулирована суть реализации кредитной системы обучения, обеспечение активизации профессорско-преподавательского состава и концентрация усилий для решения первоочередных организационных задач. Это необходимо для того, чтобы преодолеть стереотип, когда большинство профессорско-преподавательского состава концентрируют свое внимание на повседневной деятельности применительно к своей деятельности. По мере освоения функциональной деятельности с реализацией кредитной системы обучения профессорско-преподавательский состав выявляет содержание «узких мест» на каждой стадии, на основе которой возможно определить программу деятельности, которая способна привести к желаемым результатам.

Кроме того, к месту сказать, что для открытого характера образования нам крайне важна полная доступность изучения любых взглядов и оценок, идущих к нам в процессе интеграции образовательных систем.

Видимо смена парадигм образования должна пройти через определенные этапы, которые предполагают: а) этап осознания цели при смене системы образования; б) консолидации профессорско-преподавательского состава, а в принципе и всей высшей школы на процессы изменения; в) трансформации общества и, наконец его интеграции на новой основе.

По мнению, профессора И.Ф.Исаева, известно, что, «...под влиянием объективных факторов окружающей среды независимо от желания и воли человека возникают потребности [8,С.3]. Между субъектом и объективными условиями потенциально заложен противоречивый характер отношений, объясняемый как уровнем развития субъекта, так и условиями его жизнедеятельности.

Преподаватель, воздействуя на окружающую образовательную среду при реализации кредитной системы обучения, и разрешая объективно сложившиеся противоречия между целями и задачами линейной и кредитной системы обучения, соотносит свои потребности с запросами и нуждами образовательной практики, то имеет ввиду установки и идеи кредитной системы обучения, рассматривает их по отношению к принятым нормам и правилам к примеру линейной системы обучения.

При таком разрешении противоречий обеспечивается самодвижение и саморазвитие образовательной практики к примеру педагогического процесса как результат стимулирующих сознательных действий и деятельности субъектов, функционирующих в нем и самого преподавателя с его относительной автономностью, независимостью от окружающей образовательной среды.

В педагогической практике совокупность педагогических ценностей кредитной системы обучения как нормы в высшей школе, регламентирует профессионально-педагогическую деятельность преподавателя, носит целостный характер и выступает как познавательно-действующая система, определяющая отношения между сложившимися взглядами на проблемы профессионального образования и педагогической деятельности в условиях линейной системы

обучения. При таком понимании казалось бы, что по мере изменения условий социально-педагогической деятельности в высшей школе, решения задач в рамках определенных положений, инструкций и приказов должны изменяться, переоцениваться и педагогические ценности в среде профессорско-преподавательского состава и должны быть ощутимые и явные результаты реализации кредитной системы обучения которые могут быть объяснены с научных позиций и нарастать ее ценностные ориентации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Титович С.П., Алферов Ю.С. Управление школой в федеративном государстве.- М.: АПП ЦИПП, 1992
- 2.Саймон Б. Общество и образование. – М.: «Прогресс», 1989
3. Хасанов М.Ш. Философия образования и ее мировоззренческие аспекты // Материалы к лекциям и практическим занятиям Летнего университета. – Алматы, 2002. – 8-21 июля.
- 4.Пахомов Н.Н. Кризис образования в контексте глобальных проблем // Философия образования для XXI века.- М.: Логос, 1992.- С.23-30
- 5.Педагогика и психология высшей школы: Учеб.пособие.- Ростов-на-Дону, 2002.- 543с.
- 6.Философско-психологические проблемы развития образования. Под ред В.В. Давыдова.- М.: «ИНТОР», 1994
- 7.Габай Т.В. Педагогическая психология. – М: Изд. Центр «Академия», 2003. – С.23
- 8.Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя.- М.: АСАДЕМА, 2002
- 9.Архангельский С.А. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы.- М.: «Высшая школа», 1980.- 362с.
10. Шелехов А.М. нельзя лечить нашу систему образования по американским рецептам. / Сб.Цели образования и право на образование. Материалы семинаров / Под ред. А.В. Гладкого. - М.: МИРОС, 1993. – С.24-25
11. Бурова Е.Е. Модель социогуманитарной подготовки в высшем учебном заведении: Необходимость трансформаций // Материалы к лекциям и практическим занятиям Летнего университета. – Алматы, 2002. – 8-21 июля.
- 12.Смирнов И. Высокая нравственная миссия современного учителя. Жур. Лучшие страницы педагогической прессы.- М.: «Сентябрь», 2004.- № 1 – С. 3-7
- 13.Маркс К, Энгельс Ф. Сочинение, т.3. - С. 351, 345, 19, 303],.
- 14.Махмутов М.И. Проблемное обучение.- М.: «Педагогика», 1975
- 15.Лупарев Г. Кредитизмом по образованию / Общественная позиция, № 14. – 7 апреля 2010г.

**РЕАЛИЗАЦИЯ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ:
ТЕХНОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ, КУЛЬТУРА**

Абишева Д.Н., доцент

Директор департамента научно-исследовательской работы и международных отношений КазАСТ

Абишев Н.А., д.п.н, профессор

Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова

Аталған зерттеудің жогары мектепте кредиттік оқыту жүйесін жүзеге асырылуының теориялық негіздеудегі мәні.

Суть данного исследования в теоретическом обосновании реализации кредитной системы обучения в высшей школе.

The meaning of the research is the theoretical basis and realization of credit system in high educational school.

(продолжение)

Характеризуя системы обучения различной природы предлагаемые для реализации в образовательной практике, видимо необходимо обратить внимание на компонентный состав изучаемого объекта, то есть кредитную систему обучения, ибо от набора функциональных компонентов (ценностно-ориентационный; функционально-деятельностный; пространственно-временной; диагностико-результативный), их свойств и связей зависит качество и параметры искомой системы образования в рамках Болонского процесса. Таким образом, возникает необходимость формирования совершенно нового эталона качества подготовки бакалавров, удовлетворяющего современным требованиям целей системы образования, базирующейся на функционально-деятельностной основе, поскольку в соответствии с этим подходом любое свойство личности формируется и проявляется только в деятельности.

Проводя некоторый экскурс в историю, мы далеки от мысли, кого или что-то критиковать при этом, наша задача заключается в том, чтобы найти хотя бы элементы подтверждающие положительное движение к реализации кредитной системы обучения, целью которого является подготовка и воспитание профессионально мобильных и конкурентноспособных специалистов. Такой подход дал бы возможность разрешить тезис, что качественного образования в высшей школе не происходит, потому- что не осуществлена переориентация с учебного предмета на личность студента. А пока, переход на кредитную систему обучения на наш взгляд не стал еще личным смыслом профессорско-преподавательского состава, мерилом всех изменений и достижений в образовании.

Приводя нижеследующие примеры, мы не хотим сказать, что соглашаемся с ними, это так, как заявляют авторы, но они заслуживают того, чтобы их отметить. Так, в мае 2010 года профессор Жумагулов Б.Т. говоря о Болонском процессе отмечает, «... в нашем университете (КазНУ им.аль-Фараби) полностью внедрена кредитная технология, ставшая залогом академической свободы обучающихся, которая в свою очередь приводит к более эффективной подготовке необходимых рынку труда специалистов ... кредитная технология представляет собой инструмент обеспечения высокого качества образования» [16,С.14]. Вместе с тем, в двух этих утверждениях на наш взгляд профессор до конца не разводит на данном отрезке своей статьи и четко не выделяет такие понятия как «кредитная система обучения» и «кредитная технология обучения». Такой подход в высшей школе имеет массовый характер в среде

преподавателей и студентов, больше того, не признается эффективность кредитной технологии обучения. А ведь, основными задачами любой технологии в том числе и кредитной являются: а) формирование у субъекта умения самостоятельно видеть и формулировать учебно-познавательную проблему; б) обоснование субъектом своего осуществление сбора данных по той или иной проблеме, их анализ, выработка методики их обработки; г) способность увидеть проблему кредитной системы в целом, все аспекты и этапы ее решения. А пока у многих преподавателей и студентов, магистрантов вместо вышеизложенного масса иллюзорных целей, еженедельных, рубежных оценок, защита дипломных и диссертационных работ, совершенно непонятных рейтинговых оценок «преподаватель глазами студента» и т.д. Сегодня в образовательной практике по мнению ученых и практиков должен формироваться новый тип отношения к себе, во –первых, это умение осознавать и перестраивать свою мотивационную сферу, соподчинять мотивы нескольких видов деятельности, изменять свои цели. Здесь закладывается основа для становления преподавателя (студента) как субъекта своей мотивационной сферы; во-вторых, новый тип отношения к другому – социальная активность. Социальной активностью будем называть все виды активного отношения субъектов к учению, деятельности как к общению, к взаимодействию к сотрудничеству.

Мы считаем, что понятие «кредитная система обучения» в данном случае более широкое, имеет системообразующий характер, ведь она пришла на смену существующей «линейной системе обучения», вступила с ней в противоборство и сотрудничество со своим понятийным аппаратом с которого кстати начинается любая наука, целями и задачами организации учебного процесса, учебно-познавательной деятельности студентов, магистрантов, комплексом противоречий, которые игнорируются и не только не находят своего разрешения, но и не имеют положительную тенденцию к этому.

Современный информационный компонент в профессиональной деятельности субъекта образовательной деятельности по решению любой педагогической задачи представляет собой совокупность - установок, ценностей, знаний, умений, руководствуясь которыми он определяет цели своей работы, осуществляет диагностику уровня и состояния проектируемого объекта; отбирает содержание и педагогические технологии, адекватные планируемому результату качество результата.

И далее, естественно, если рассматривать кредитную технологию как инструмент обеспечения высокого качества образования в высшей школе, видимо ее апробация должна была носить поисковый, исследовательский характер в определенном пространстве и во времени с целью выработки научно-практических рекомендаций для дальнейшей реализации в образовательной практике РК, в этом лидерство классического университета в среде массовых университетов было бы объяснимым. Как скажем, в свое время принципиально и оптимистично заверил педагогическое сообщество в то время руководитель «президентского» университета А.Саринжипов, что «.. в течение 50 лет, названный университет мы надеемся, станет национальным вузом международного уровня» [17]. Естественно такие заявления в высшей школе по мнению А.Н.Леонтьева, не могут быть разрешены без методологии, без теоретических ориентиров, а конкретные эмпирические исследования, неизбежно остаются «близорукими» ... исследователь должен сознательно выбрать ту или иную позицию и последовательно реализовать ее в конкретных действиях [18]. Кроме того, надо учитывать мнение профессора Г.Б.Скок, что «.. образование инерционно сильно связано с традициями и не нуждается в революционной ломке» [19, С.23].

Кроме этого профессор Б.Т.Жумагулов в своем выступлении поддерживает негативную практику все время подвергающуюся критике, то есть речь идет о насаждении всевозможных инициатив в образовании сверху без учета мнения университета и отмечает, что, «... в нашем государстве руководством страны определена четкая позиция по вопросам развития высшего образования – достижение высоких европейских стандартов. Все условия для комплексной модернизации системы образования в рамках Болонского процесса созданы. Теперь очередь за вузами, которые должны неустанно реализовывать все инициативы государства на местах» [16, С. 13]. В этом блоке, следует видимо нам уточнить взаимоотношения и взаимосвязи таких используемых понятий, как «развитие высшего образования», «модернизация системы образования», которые предлагаются для реализации всего как инициатива государства а вузы должны ее неустанно реализовывать.

В плане вышеизложенного, представляет интерес рассмотреть еще один типичный взгляд другого профессора Е. М.Арына, отмечающего, что «... перед учеными и организаторами высшей школы была поставлена четкая задача приближения казахстанского высшего образования к мировым стандартам ... чтобы казахстанское образование и наука наконец-то начали позиционироваться на переднем крае мировой науки. И далее профессор Е.М.Арын четко понимает и прав, отмечая, это стратегически важная задача, решение которой, надо признать, сложнейшей и многоэтапный процесс...» [20, С. 29]. На наш взгляд, естественно стратегическим является смена в высшей школе РК системы обучения, а все остальное приводимое автором ниже является производным от нее.

Далее, профессор Е.М. Арын, вполне убедительно и однозначно заявляет, что «... реформирование учебных программ должно обеспечить возможность высококачественных, гибких и индивидуализированных образовательных траекторий. Профессорско-преподавательский состав в тесном сотрудничестве со студентами и представителями работодателей должен продолжать работу по формулированию результатов обучения и международных ориентиров для различных предметных областей... стратегия реформирования с опорой на развитие определенных личностных качеств, а не только на объем получаемых знаний и узкопрофильных умений, представляется крайне перспективной... ориентация на формирование личности, умеющей прагматично оценивать не только окружающий мир, но и свою профессиональную и социальную роль в этом мире с учетом общественного развития...» [20, С. 34-35].

Однако, какие условия или факторы социально или педагогического характера могут повлиять на разрешение вышеотмеченных направлений в учебно-познавательной деятельности студента и обучающей преподавателя сегодня автором не приводятся, но одно понятно, что вузы сталкиваются со следующими внутренними противоречиями, в самой сущности учебного процесса, наличием в нем противоположных сторон и тенденций (линейная и не линейная система обучения; анализ и синтез вытекающий из целей и задач разных систем обучения, разного понятийного аппарата; индукция и дедукция и т.д.).

Движущей силой деятельности преподавателя направленной на формирование нового взгляда на студента является противоречие между выдвигаемыми ходом обучения учебно-познавательными задачами и имеющимися у него умениями, навыками и знаниями присущими для реализации кредитной системы обучения.

Таким образом объективные и субъективные факторы прямо влияют на эффективную реализацию кредитной системы обучения в высшей школе, которая

выражается в несодержательном выполнении ее требований стоящих в ее целях и задачах по формированию личности субъектов и их профессиональной подготовки.

Интересное мнение о цели образования выражает профессор А.В.Гладкий, «... в образовании тоже произошла утрата целей. Прежде считалось, что главная цель образования облагородить личность и приобщить ее к духовному наследию предков. Теперь на образование смотрят с точки зрения общества как на отрасль промышленности, продукция которой – квалифицированная рабочая сила, а с точки зрения отдельного человека или семьи – как на способ вложения капитала, который должен в будущем приносить доход» [21,С.6].

В свою очередь, изменения в характере подготовки и переподготовки специалистов должны проявляться в: а) массовом характере образования и его непрерывность как новое качество; б) значимость как для индивида, так и для общественных ожиданий и норм; в) ориентация на активное освоение человеком способов познавательной деятельности; г) адаптация образовательного процесса к запросам и потребностям личности; д) ориентация обучения на личность студента, обеспечение возможностей его самораскрытия.

В этой связи очень глубоким и актуальным представляется для нас понимание известного французского социолога Э Дюргейма сути и механизма реализации изменений в высшей школе, что, «с одной стороны очевидно, что преобразование общества требуют соответствующих преобразований в национальном образовании...» [22,С.9]. Преобразования в учебно-познавательной деятельности студента может производить только профессорско-преподавательский состав высшей школы, понимающий и принимающий цели и задачи кредитной системы обучения. Именно в этом плане резонно видимо ставить вопрос о развитии педагогической культуры преподавателя, как одном из необходимых условий внесения изменений в деятельность высшей школы.

Рассматривая образование как социальный институт по передаче опыта от одного поколения к другому, Э. Дюргейм постоянно подчеркивает не только саму социальную обусловленность этого института, но фиксирует внимание на тех ценностно-целевых и содержательных различиях, которые характерны для той или иной культуры и исторической эпохи, различиях в тех требованиях общества, которое оно предъявляет к системе образования – воспитание обусловлено историческим характером. Именно из подобного типа анализа, по его мнению, можно понять и проследить генезис становления целей образования. [22,С.5].

Формирование и развитие «социального Я» тесно связывается у Дюргейма с развитием высших потребностей, природа которых социальна.

Процесс социализации для преподавателя высшей школы включает освоение культуры человеческих отношений и общественного, педагогического опыта, социальных норм, социальных ролей, новых видов деятельности и форм общения. Значит, мы должны учитывать степень активности и уровень квалификации профессорско-преподавательского состава в процессе социализации, однако ведущей позицией при этом остается мнение Президента РК Н.А.Назарбаева считающего, что «...знания и профессиональные навыки не могут быть созидательной силой, если они не основаны на национальных приоритетах, нравственных ценностях, понятиях общественного долга, социальной солидарности и преемственности».

В этом плане целесообразно привести в качестве примера, мнения профессора Аканова А.А. и др., что основное направление развития образования в медицинском университете видится в «... формировании новой модели специалиста на основе качественно нового системного подхода в обучении... наиболее перспективной

моделью обеспечения гарантий качества в высшем образовании является аккредитация... демографическая и медицинская статистика свидетельствует о том, что на сегодняшний день назрела необходимость подготовки специалиста, имеющего качественно новую фундаментальную и общепрофессиональную подготовку, ориентированного на достижение высоких конечных результатов... » [23, С.18-19].

Выделенные аспекты для развития высшей школы актуальны и требуют своего разъяснения и выработки определенного суждения.

Во-первых, если профессор Б.Т. Жумагулов, убедительно и правильно определяет, что кредитная технология представляет собой инструмент обеспечения высокого качества образования, то мнение группы ученых во главе с Акановым А.А. не убедительно, утверждая, что это можно сделать за счет нового системного подхода в обучении. Но ведь в педагогике испокон веков известно, что системный подход будь он старый или новый (методологический принцип) как компонент решает и тогда и сейчас следующие взаимосвязанные задачи в обучении, исследовании - а) осознание системы деятельности при разных целях и задачах линейной и кредитной систем обучения, ведущей к заданному результату; б) выбор критериев для анализа (измерения) полученного результата, к примеру уровень знаний, умений и навыков или уровень сформированности личностных качеств и т.д.; в) выделение факторов, случайно влияющих на искомый результат, в условиях противоборства и сотрудничества линейной и кредитной систем обучения допустимы ситуации разрешения различных противоречий; г) коррекция созданной системы деятельности в пределах кредитной системы обучения, нужна для проявления философских законов «отрицания отрицания» характеризующих направленность, тенденцию развития системы обучения, «причины и следствия» выражающих закон взаимосвязи линейной и кредитной системы обучения, которое порождает другое или вызывает в линейной системе определенные изменения.

Во-вторых, рассматривать аккредитацию (процедура) как наиболее перспективную модель обеспечения гарантий качества в высшем образовании возможно не так этично.

Отталкиваясь в обеспечений гарантий качества в высшем образовании на наш взгляд необходимо с существующей и используемой управленческой практики в вузе или модели, кстати она может выступать естественным объектом (представляющий вещественный агрегат или знаковую систему, то есть имеет цели и задачи, содержание, методы, этапы, формы). Постановка системы образования определяет общий культурный уровень общества и уровень развития науки; то и другое имеет к примеру для медицины не меньшее и даже большее значение, чем профессиональные знания и навыки сегодняшних и завтрашних работников. Надо учесть, что влияние этих факторов – не непосредственное, сказывается оно только через годы, его невозможно заранее вычислить и измерить, невозможно даже предугадать, в чем и как оно скажется. Кроме того, даже в чисто профессиональном отношении лучшими работниками очень часто оказываются не те, кто получил в высшей школе хорошую подготовку непосредственно профессиональной деятельности, а те кто вынес оттуда широкий кругозор и разносторонние знания.

Поскольку авторы предполагают, что существующая практика или модель обеспечения качества в высшем образовании не выполняет в полном объеме или эффективно данную работу, разработка ее модели на наш взгляд должна базироваться на существующей практике и выступает искусственной или находится в некотором объективном соответствии с существующей практикой, то есть дополняет и способна его замещать на определенных этапах познания, дающая в процессе исследования

некоторую допускающую опытную проверку информацию, переводимую по установленным правилам в информацию о самом качестве высшего образования.

В-третьих, мнение, что демографическая и медицинская статистика свидетельствует о том, что на сегодняшний день назрела необходимость подготовки специалиста, имеющего качественно новую фундаментальную и общепрофессиональную подготовку, ориентированного на достижение высоких конечных результатов, сама по себе абстрактная, представляет просто лозунг. На наш взгляд надо решать общепринятую на национальном уровне задачу интеграции высшей школы РК в мировую образовательную систему предполагающую ее признаваемость, узнаваемость остальным мировым сообществом и транспарентность, то есть прозрачность и внедрение кредитной системы обучения было принято для преодоления присущих ей негативных явлений, отличающаяся от традиционной системы обучения идеологией и методикой обучения со своим понятийный аппаратом. В этом поиске при выработке стратегической линии, во-первых, лучше чем президент США Томас Джефферсон не пожелаешь «... в цивилизованном мире, если народ хочет быть одновременно невежественным и свободным, он хочет того, чего никогда не было и не будет». Во-вторых, профессор Института образования США Е. Адлер, высоко оценивая русскую гуманитарную традицию, недоумевает: «Интеграция России в мировую образовательную систему может быть целесообразной только в том случае, если эта система хороша. Если вы открыли, что она действительно хороша, ... то покажите, пожалуйста, на чем основано ваше открытие...» [24, С. 100-101]. Такое требование известного профессора относительно внедрения кредитной системы обучения в полной мере относится и к казахстанской высшей школе.

Вместе с тем следует учитывать и мнение российского профессора Е.И.Артамонова, что, «... механический перенос заимствованного на Западе педагогического опыта, как передового, не всегда бывает благо. Так, утверждение индивидуалистической доминанты в нашей стране привело к разобщенности и в среде педагогов, разрушению ценностно-смыслового каркаса(традиции, идеалы, идеи). В работах Н.Д.Никандрова, Б.Т.Лихачева, Е.П.Белозерцева и др. идет теоретический поиск концептуальной идеи для современного состояния российской системы образования...» [5,С.76].

Таким образом, отвечая за успешность проектирования подготовки специалиста, имеющего качественно новую фундаментальную и общепрофессиональную подготовку в процессе реализации кредитной системы обучения в высшей школе, согласно менеджмента управления должностные лица должны быть самыми заинтересованными лицами в построении эффективного учебно-воспитательного процесса, а преподаватели в учебно-познавательной деятельности студентов, магистрантов. Однако, формирующийся практический опыт за прошедшие годы реализации кредитной системы обучения показывает, что названные субъекты в высшей школе не всегда умело реализуют свои субъектные полномочия по причине отсутствия теоретических знаний и практических умений, недостаточной развитости способностей системно мыслить и действовать.

Возможно, образ профессионально-педагогических, исследовательских действий профессорско-преподавательского состава направлен на минимизацию отклонений от традиционного поведения внутри самой высшей школы, так и в отношениях с другими субъектами системы образования.

Становится понятным, что качество образования нельзя повысить сугубо административными мерами. В нем решающую роль играют преподаватели и студенты. Сегодня именно пренебрежение преподавателями для многих вузов –

главная причина снижения качества образования. Настало видимо время, реально учитывать негативное влияние на школьников, повседневной неустанной подготовки в общеобразовательных школах к ЕНТ в ущерб системной учебно-воспитательной работе, что ведет к таким противоречиям при поступлении в высшую школу: а) между уровнем и содержанием школьными знаниями и новыми для студентов фактами полученными в профессионально направленной учебной деятельности, не способствующих становлению компетенций. К примеру, качества ума, необходимые для овладения естественными профессиями, должны быть хорошо сформированы уже ко времени поступления в вуз; б) между пониманием проблем научной важности профессиональной подготовки и отсутствием теоретической базы для ее решения; в) между многообразием концепций и технологий и отсутствием надежной теории для объяснения данных фактов; г) между большим количеством фактических данных в учебно-воспитательной деятельности студентов и отсутствием метода их обработки и анализа и выявления реальных результатов. К примеру, студенты должны осознавать необходимость и развивать в себе такие качества для выполнения в будущем тех функций и той деятельности, которые будут способствовать общественному прогрессу и др.

При правильной постановке данного вопроса можно предположить, что должностные лица должны увидеть и понять специфические черты реализуемой кредитной системы обучения, хотя бы на базе определенного эталона, определить уровень развития профессорско-преподавательского состава и вуза в целом, сформированности в нем межличностных отношений и совместной деятельности, чтобы затем постараться избрать оптимальные формы и способы, которые можно было бы шифовать в рамках программ академической мобильности в международном сотрудничестве.

Вполне уместно в данной ситуации привести мнение профессора А.К. Кусаинова, что для повышения качества подготовки высококвалифицированных кадров необходимо, «... научно обосновать переход к кредитной системе образования с учетом особенностей нашей страны... разработать теорию развития высшей школы Казахстана... повысить статус профессорско-преподавательского состава» [26, С.3-17]. Немного косвенно к данному вопросу, но нельзя не привести гениальную мысль профессора В.И.Слободчикова, относительно представления теоретических знаний... «...мне кажется, проблема теоретического знания и того, как его вводить в учебник, не является главной. Главное – ответить на вопрос, как должна быть устроена система высшего профессионального образования» [27, С.11]. Сложившаяся проблемная ситуация на наш взгляд имеет педагогическую ценность лишь в том случае, когда она позволяет разграничить известное и неизвестное и наметить пути решения, когда субъекты образования, столкнувшись с проблемой, точно знают, что именно ему неизвестно.

На наш взгляд, можно было бы предположить и внедрение шкалирования качества реализации кредитной системы обучения. Иными словами, повышение качества реализации кредитной системы обучения должно быть заложено в систему его оценки. При этом естественно самая большая трудность оценки качества реализации кредитной системы обучения на любом этапе состоит в динамизме успешности внедрения, изменчивости оценки во времени, а многие результаты реализации и становления кредитной системы обучения возможно определить только через какое-то время.

Поиск ответа на эти вопросы, мы находим в основополагающих идеях профессора С.А.Архангельского, что дидактика должна решать большое количество

важных теоретических проблем, что «..во-первых, необходимо твердо установить цели и задачи обучения; во-вторых, дидактика должна анализировать процесс обучения в его общем протекании и открыть закономерности этого процесса; в -третьих, исходя из уже изученных закономерностей, она должна обосновать принципы и правила обучения и для преподавателя и для студентов; в-четвертых, необходимо определить содержание обучения. Оно включает отбор научного материала, который студент должен усвоить и различные практические навыки, которые он должен иметь по окончании высшей школы; в- пятых, дидактика должна дать основополагающие суждения об организационных формах обучения, так как обучение означает прежде всего организацию учебной деятельности студента; в- шестых, дидактика должна знакомить преподавателей с методами обучения; в -седьмых, к проблемам дидактики относится вопрос: какие материальные средства может использовать преподаватель для разрешения задач обучения» [9].

Таким образом, проведенный анализ и синтез реализации кредитной системы обучения и ряд дополнительных вопросов в некоторых университетах на наш взгляд внесут вклад в имеющуюся теоретическую подготовку преподавателя будет способствовать практическому осмыслению и реализованы в реальной педагогической деятельности. Вместе с тем, можно предположить, что видимо педагогическая деятельность в ряде случаев может носить и репродуктивный характер в среде преподавателей, поскольку они будут сориентированы, скорее, на восприятие информации, чем на ее осмысление и рефлексию.

ЛИТЕРАТУРА

16. Жумагулов Б.Т. Болонский процесс: Опыт внедрения в КАЗНУ имени аль-Фараби // Материалы Международ. семинара «Академическая мобильность в контексте Болонского процесса». - Талдыкорган, 13-15 мая 2010г.- С. 13-18
17. Расов С. Дорогой университет имени Дорого Назарбаева / Газета Общественная позиция, № 14. - 7 апреля 2010
18. Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии // Вопросы философии. – 1972. - №9
19. Скок Г.Б. Как проанализировать собственную педагогическую деятельность. Учеб. пособие для преподавателей / Отв. ред. Ю.А. Кудрявцев. - М.: Рос.пед.агентство, 1998
20. Арын Е.М. Академическая мобильность: Опыт и перспективы развития // Материалы Международ. семинара «Академическая мобильность в контексте Болонского процесса». - Талдыкорган, 13-15 мая 2010г.- С. 29- 35.
21. Цели образования и право на образование. Материалы семинаров / Под ред. А.В. Гладкого. - М.: МИРОС, 1993
22. Дюргейм Э. Социология образования. – М., 1996
23. Аканов А.А. и др. Современные возможности международной аккредитации медицинских образовательных программ // Материалы Междунар. обучающего семинара «Международная аккредитация: Проблемы и перспективы», Талдыкорган, 2011.
24. Современные тенденции развития естественнонаучного образования: Фундаментальное университетское образование. – М.Изд. Московского университета, 2010. – С.15].
26. Кусаинов А.К. Состояние и задачи педагогической науки Казахстана. Жур. Вестник академии пед. наук.- Алматы, 2008.- № 1. – С. 3-17

27. Слободчиков В.И. Способы представления теоретических знаний в курсе педагогики для будущих учителей. Жур. Педагогика, 2004. - № 8. - С. 11
28. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций. - М.: «Прометей», 1993

УДК 373.2 (075.32)

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ДМШ

Алипбаева Л.Т., Омарова Г.Б., Кизайбекова Б.А.

Детская музыкальная школа имени Н.Тлендиева, г. Талдыкорган

В данной статье затронуты некоторые проблемы обучения детей в музыкальных школах. Это - преодоление страха на академических концертах; повышение интереса к музыкальным урокам; 3-х уровневое обучение и предлагаются пути их решения.

Осы мақалада - музыка мектепте балаларды оқыту проблемалар туралы жазылады. Емтихан-концерттерінде қорқыныш сезімді жоюды; музыка сабаққа қызығушылығын арттыру; 3- түрлі деңгейінде бойынша оқыту және осы проблемаларды шешу жолдарды көрсетіледі.

This article deals with some of the challenges of training children in music schools. They are overcoming of fear at academic concerts; increasing interest at music lessons; 3-level learning. The ways of their solution are presented.

Ключевые слова: адаптация, мотивация учащихся, трехуровневое музыкальное обучение, межпредметные связи, музыкальные способности.

Музыкальная школа является дополнительным образованием. Это не музыкальный кружок, поэтому с первых дней необходимо настроить ребенка на серьезное отношение к посещению школы. Как известно, лучший прием воспитания это собственный пример, поэтому от отношения родителей к музыкальной школе, будет зависеть отношение к ней и вашего ребенка. Если вы будете интересоваться классической, живой музыкой, то и ваш ребенок будет увлечен ей. Больше слушайте классическую музыку дома, смотрите и посещайте концерты классической музыки.

Основной целью обучения в музыкальной школе, как известно является развитие эмоционально-образного восприятия музыки, развитие музыкальных способностей детей (гармонического, мелодического, тембрового, интонационного и полифонического слуха), развитие ритма и музыкальной памяти.

Наиболее трудным для только поступившего ребенка в музыкальную школу становится период «привыкания». Родителям надо быть готовыми к тому, что период адаптации может затянуться на несколько месяцев. Ребенку нужна помощь и, в первую очередь, он нуждается в поддержке самых близких ему людей родителей.

В период привыкания первоклассника к школе родителям необходимо поддержать и развить стремления учиться, узнавать новое. Ваше участие и интерес положительно скажутся на развитии познавательных способностей ребёнка. И эти способности вы также сможете ненавязчиво направлять и укреплять в дальнейшем [1].

Первое время необходимо контролировать выполнение домашних заданий по музыке, пока ребенок не привыкнет к новому режиму дня. А режим дня должен быть у школьника обязательно. И даже если ваш ребенок уже не первоклассник в

общеобразовательной школе и у него уже выработался свой режим, то с поступлением в музыкальную школу необходимо внести соответствующие изменения в его режим.

Обучение в музыкальной школе не подразумевает обязательного дальнейшего музыкального образования и не все выпускники станут в будущем профессиональными музыкантами. Прежде всего каждый преподаватель музыкальной школы добивается чтобы выпускник стал всесторонне развитым человеком, достаточно эрудированным, с большим кругом интересов, не просто любитель музыки, а «горячий» ее пропагандист [2].

Однако проблемы обучения в музыкальных школах, безусловно, возникают, и они обусловлены новыми тенденциями в жизни современного человека (среди них - всеобщая информатизация, приводящая не только к нарушению психоэмоционального состояния общества, появлению негативных поведенческих реакций, но и к высокому уровню занятости взрослого (работа, образование, досуг), а за ним и детского населения (репетиторские занятия, физическое и эстетическое развитие и т.д.) [3].

Отношение ребенка и семьи к музыкальным занятиям, зачастую, осложнены специфическими особенностями музыкальной школы, которые заключаются в том, что обучение музыкальному искусству подразумевает регулярную выработку определенного навыка (в игре на инструменте, сольфеджио, вокале и т.д.). Этот факт приводит к возникновению проблемы систематического выполнения домашнего задания, формирующего данный навык. К сожалению, многие родители, не понимая специфику обучения музыкальному искусству, относятся к музыкальной школе поверхностно, как «к кружку» или «секции», где ребенок проводит свое свободное время, но при этом не затрачивает усилий в домашней работе [4].

Следующая проблема, связана с укреплением и повышением мотивации учащихся к обучению. Повысить интерес к обучению возможно лишь при наличии у преподавателя психологического контакта с обучающимся. Очень многое зависит от эмоциональной атмосферы, царящей на уроке. Налаженный психологический контакт с учащимся и положительные эмоции на уроке способствуют лучшему усвоению учебного материала. Для нахождения психологического контакта с учащимися по аккомпанементу преподавателю следует «поставить» себя на уровень их знаний, увлечений, воспитания и постепенно, незаметно для учеников «поднимать» их на необходимый уровень [5].

В связи с тем, что многие дети сейчас с неустойчивой психикой, чувствуется острая необходимость делать экзамены для первоклассников в праздничной форме. Таким образом можно решить проблему преодоления страха перед сценой, публикой, большим количеством людей. Дети достаточно легко и безболезненно входят в достаточно жесткий ритм сдачи академических концертов и технических зачётов, чувствуют поддержку родителей, гостей. Дети надевают праздничные наряды, зовут послушать своё исполнение родственников, друзей, одноклассников. Всё это в совокупности положительно влияет на психику детей и плавно вводит ребёнка на нелёгкий путь к познанию музыки [6].

Обучение игре на инструменте - дело сугубо индивидуальное. И скорость продвижения от пьес более лёгких к пьесам более трудным зависит не от программы, а от способностей и интересов ученика. Так что программы времен советского периода сегодня не годятся. Одним из решений данной проблемы является создание востребованных учебных программ, соответствующие трем уровням музыкальных способностей учеников. Это программы: 1) для высокоодаренных детей, 2) детей со средним уровнем способностей, 3) для детей с низкими музыкальными способностями. В старых программах, как правило, не уделяется должного внимания исполнению,

наряду с классикой, произведений так называемой «лёгкой» и особенно джазовой музыки. То есть именно той музыки, которая зачастую больше привлекает детей. К примеру, опытные педагоги понимают, что джаз — это народная, фольклорная музыка. Её использование в работе с маленькими учениками развивает слух как мелодический, так и тембровый, чувство ритма, способность к импровизации и приносит в школьные занятия радость и удовольствие. Подобная музыка может стать «мостиком» к формированию интереса ребёнка к серьёзным классическим произведениям [7].

Часто дети не любят музыкальную школу, когда занятия в ней мешают заниматься любимыми делами. В данной ситуации необходимо родителям постоянно искать компромисс. Иногда даже разрешать ребёнку делать то, что он хочет, в ущерб музыкальным занятиям. Если постоянно запрещать ребёнку заниматься делами по своему желанию, то рано или поздно запреты перерастают в ненависть к музыкальной школе. А когда дети подрастут и смогут принимать самостоятельные решения, они почти неизбежно порвут с музыкой, считая, что именно она их главный враг.

Преподаватель должен знать и входить в круг их школьных новостей, увлечений, узнаёт их будни по музыкальной школе, по общеобразовательной школе, изучает пианистические возможности ученика и вместе с ним поднимает его профессиональный рост [8].

Для формирования знаний и навыков в музыкальном обучении более эффективным, на наш взгляд является активация межпредметной связи. Так, уроки «Музыкального инструмента» должны иметь тематические связи с другими предметами, как музыкальная литература, сольфеджио. А уроки «Сольфеджио» в свою очередь – с учебными предметами «Музыкальная литература», «Музыкальный инструмент». К примеру, выработка навыка правильного интонирования на уроках сольфеджио и специальности способствуют грамотному выучиванию музыкального произведения. Данная работа формирует интерес к учебному предмету «Сольфеджио». Связь на уроках музыкального инструмента с учебным предметом «Музыкальная литература» просто очевиден. На занятиях по аккомпанементу с различными композиторами, инструментами, жанрами, стилями, эпохами, а также разбор формы, структуры произведения и связь всего выше перечисленного с художественным образом изучаемого произведения [9].

Подробный анализ изучаемого музыкального произведения в классе, сольфеджирование учащимся партий различных жанров – опер, балетов, симфоний, концертов. Изучение различных видов фактур и типов аккомпанемента напрямую связывает учебный предмет «Аккомпанемент» («Концертмейстерский класс») с учебным предметом «Сольфеджио».

Работа над различными пианистическими приёмами, в том числе и над полифоничностью изложения партитуры изучаемых произведений в классе аккомпанемента, помогает учащимся на уроках по учебному предмету «Музыкальный инструмент» («Специальность»).

Следует учитывать календарный план по учебному предмету «Музыкальная литература».

**Примерный перечень музыкальных примеров по «Сольфеджио»,
4 класс, 7-летний срок обучения**

1	С.Прокофьев .Кошка из симфонической сказки «Петя и волк»
2	М.Мусоргский. «Прогулка»из цикла «Картинки с выставки»
3	М.Глинка. «Марш черномора»из оперы «Руслан и Людмила»
4	П.Чайковский «Марш» из балета «Щелкунчик»

**Примерный перечень музыкальных примеров по «Сольфеджио»,
7 класс ,7-летний срок обучения.**

1	С.Прокофьев. «Вставайте люди русские»4 часть из кантаты «Александр Невский»
2	Д.Шостакович . Эпизод фашисткого нашествия из 1 части 7 симфонии
3	Д.Кабалевский. Тема Родины из оперы «Семья Тараса»
4	А.Хачатурян. Тема побочной партии из 1 части Концерта для скрипки с оркестром.
5	П.Чайковский . Тема Татьяны из оперы «Евгений Онегин»

**Примерный перечень музыкальных примеров по Сольфеджио
6 класса ,7-летнее обучение.**

1	М.Глинка.Ария Сусанина из 4 действия оперы «Иван Сусанин»
2	А.Даргомыжский.Песня Наташы из 2 действия оперы «Русалка»
3	М.Мусоргский. Монолог Бориса из 2 действия оперы «Борис Годунов»
4	А.Бородин. Песня-пляска «Улетай,на крыльях ветра» из 2 действия оперы «Князь Игорь»
5	Н.Римский-Корсаков. Ария Снегурочки из оперы «Снегурочка»

Самая главная цель родителей – дать ребенку опыт самостоятельной работы, с первых же дней внушая, что только он сам ответственен за то, что происходит с ним в музыкальной школе. Это очень важно на этой, самой главной ступеньке во взрослую жизнь. И ребенок в силу своих возрастных особенностей уже вполне способен принять и понять эту ответственность [10].

Занимаясь музыкой, ребенок развивает математические способности. Он пространственно мыслит, попадая на нужные клавиши, манипулирует абстрактными звуковыми фигурами, запоминая нотный текст. Музыка приучает ребенка к ежедневному труду, воспитывает в нем терпение, силу воли и усидчивость, совершенствует эмоции, дает особое видение окружающего мира. Музыка даёт и образное мышление, и пространственное представление, и привычку к ежедневному кропотливому труду.

Музыка облагораживает эмоционально, обогащает умственно, музыка способствует росту основных человеческих способностей – способности к логическому мышлению и способности к овладению языком и речью. Существует огромное число выдающихся и просто успешных людей, которые не стали музыкантами, но любят музыку и музицируют.

Музыка учит ребенка не только видеть, но и воспроизводить увиденное, не только слышать, но и представлять то, что слышишь. Следовательно, она развивает все виды восприятия: зрительное, слуховое, чувственное – и все виды памяти: зрительную,

слуховую, моторную, образную, ассоциативную. Обучение в музыкальной школе не подразумевает обязательного дальнейшего музыкального образования. Далеко не все выпускники станут в будущем профессиональными музыкантами. Главное, чтобы школу закончил всесторонне развитый человек, достаточно эрудированный, с большим кругом интересов, не просто любитель музыки, а «горячий» её пропагандист.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова, Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов [Текст]. – 6-е изд. – М.: Академический проект: Альма Матер, 2006. – 702 с.
2. Зак, А. Мадорский, Л. Ваш ребенок – ученик музыкальной школы [Электронный ресурс]. - <http://www.7ya.ru/pub/music/>
3. Ильин, Е.П. Психология общения и межличностных отношений [Текст]. – СПб.: Питер, 2010. – 576 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
4. Кирнарская, Д.К. Десять причин отдать ребенка в музыкальную школу [Текст] // Музыкальная психология и психотерапия, 2009 - №6 - С.75-78.
5. Куликова, Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: учебник для студ. сред. пед. учеб. заведений [Текст]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 232 с.
6. Левкович, В.П. Взаимоотношения в семье как фактор формирования личности ребенка [Текст] / В.П. Левкович // Психология личности и образ жизни. – М.: Наука, 1987. – С. 68-72.
7. Матвеева, Л.В. Педагогическое сопровождение ребенка и семьи в процессе музыкального образования [Текст] // Актуальные проблемы теории и практики музыкального образования: межвуз. сб. науч. тр. / Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2010. – С. 63-80.
8. Халилова, Ж.Г. Проблемы сохранения контингента учащихся в детской музыкальной школе (начальный этап обучения) [Текст] // Музыкально-эстетическое образование в социокультурном развитии личности: Материалы докл. науч. практич. конф., 23-24 декабря, 1999 г./ Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2000, Том 4, С.83-85.
9. Шайгарданова, Л.З. Роль семьи в музыкальном воспитании детей в условиях системы дополнительного образования [Текст] // Художественно-педагогическое образование XIX века: анализ состояния и стратегия повышения качества профессиональной подготовки: материалы междунар. науч.-практ. конф., Екатеринбург, 13-14 февраля 2007 г. / Урал гос. пед. ун-т. – Екатеринбург /.
10. Фейгин М.Э. Индивидуальность ученика и искусство педагога. М.: «Музыка», 1975.

УДК37

МЕКТЕПТЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР МЕН ӨЗГЕРІСТЕРГЕ ЖЕТЕКШІЛІК ЕТУ – БІЛІМ САПАСЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ШАРТЫ

Байсова Ләйлә Жанатқызы

Талдықорған қаласының №2 орта мектебінің директоры

Оқыту мен оқу техникалық, механикалық жұмыс емес, шынтуайтына келгенде – бұл қарым-қатынас, өзара әрекет, байланыс және де өзін, басқа адамдарды және бүкіл әлемді түсіну мәселесі.

Преподавание и обучение не могут быть технической, инструментальной деятельностью, в сущности – это вопрос отношений, взаимодействий, связи и понимания себя, отношений с другими людьми и с внешним миром.

Teaching and learning cannot be a technical, instrumental activity but that deep down it is a matter of relations, interactions, communication and making sense of oneself, the relations to other people and the outer world.

Кілт сөздер: инновация, педагогикалық шеберлік, стратегия, кәсіби тәжірибе.

Білім мекемесіндегі инновациялық тұрғыда болатын басқару тұлғалардың қалыптасуына зор ықпал ететіні айқын. Бұл ретте зерттеулерге сүйенсек, ғалым В.П. Кваша: «Педагогикалық инновация басқарылатын жүйені шығармашылықтан-зерттеушілікке, жаңа деңгейдегі басқарылатын жүйені ұйымдастырып құруға қабілеттендіреді», - десе В.С.Лазарев пен Б.П.Мартиросян инновациялық үрдісті: «біріншіден, жаңашылдық, екіншіден, мектептің тиімділігін көтеретін, үшіншіден жаңалықты ендіруде жұмсалған күш пен құралды ақтауға қабілет беретін ұзақ мерзімді тиімділік, төртіншіден басқа да жаңалықтармен бірге жүзеге асырылатын педагогикалық және басқарушылық жүйе» ретінде түсіндіреді. Мектепті басқаруда инновациялық үдерістерді нысанаға алу тұлғаны дамытудың өзекті мәселелеріне арқау бола алады. Оның мазмұны «мұғалім-оқушы», «мұғалім-мұғалім» өзара қарым-қатынастық сипатта өзгерістер әкелуі тиіс. Ал бұл өзгерістерді мектеп басшысы жүзеге асырады[1]. Басқару ұстанымдарына өзгеріс енгізу оқу үрдісіне қатынасушылардың өзіндік жетілу қажеттілігінен туындайды. Оның нәтижесі ретінде әрбір мұғалім өзін дамыту арқылы оқушыларды өзін-өзі жетілдіру, өз мүмкіндігін жүзеге асыра алу әрекеттеріне үйрете алады. Оны жүйелі ұйымдастыру мен басқарудың жаңа жолдары арқылы жүзеге асырады. Осы ретте «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы 2013 жылдың қыркүйек айынан бастап Қазақстан Республикасы жалпы білім беру ұйымдары басшыларының біліктілігін арттыру бағдарламасы бойынша алғаш рет Астана қаласына Республикамыздың түпкір түпкірінен 250 директорды жинап, мектепті бірлесіп дамыту арқылы оқыту мен оқу тәжірибесін жетілдіру мақсатында деңгейлік курс ұйымдастырды. Сол курстың алғашқы тыңдаушыларының бірі болғаныма қуаныштымын, өйткені бүкіл әлем елдері өздерінің білім беру жүйелерін қайта қарауда.

Бағдарлама директорлардан мектептің дамуын басқарумен қатар, бақылауды да талап етеді. Басқару белгісіздікті, сенімсіздікті шектеп, алауыздықты азайтып, тұрақтылықты нығайтып, болашақты болжауға мүмкіндік беретін жүйе құру деп танылып отырған кезеңде өзгерістерді басқарып, жетекшілік ету үшін директорға негізгі үш талап қояды:

1. Өз ұжымында ортақ ұстаным мен құндылықтарды қалыптастыру;
2. Мектеп көшбасшылығы мен оны басқару туралы мықты білім мен түсінік қалыптастыру;
3. Тиісті жеке қасиеттердің, әлеуметтік дағдылардың болуы және адамдармен қарым-қатынас жасау өнерін игеру.

Мектеп директорының рөліне тән кәсіби тәжірибенің басты төрт санаттары ретінде:

1. Оқыту мен оқуға жетекшілік ету.
2. Өзінің дамуы және басқаларды дамыту.
3. Жетілдіру, инновациялар мен өзгерістерді енгізуге жетекшілік ету.
4. Жергілікті қауымды бірлескен жұмысқа тарту - деп көрсетілген[2].

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының орта білім жүйесіндегі орта мектеп бітірушілерін даярлауды халықаралық стандарттарға, Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне кіру талаптарына сәйкестендіру көзделіп отыр.

Білім нәтижелерінің жетістіктерін қамтамасыз ететін логикалық, сыни және конструктивтік ойлауды қалыптастыру, алынған ептілікті оқу және практикалық іс-әрекеттерде қолдана білу үшін жаңа тиімді нысандар мен әдістемелерді енгізу қажеттілігі туындауда.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мен дамыту мәселесі оның міндетті түрде ғылыми-зерттеу және әдістемелік қамтамасыз етілуін қажет етеді.

Оқушылардың функционалдық дамуы туралы мәселе алғаш рет Елбасының 2012 жылғы 27 қаңтардағы Қазақстан халқына «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстанның дамуының негізгі бағыты» Жолдауында көтеріліп, осы мәселе бойынша Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 қаулысымен «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған Ұлттық іс-қимыл жоспары» қабылданды.

Ұлттық жоспар оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруды Қазақстан Республикасында білім сапасын жетілдірудің өзекті мәселесі ретінде қарап, оның өзектілігін, толықтығын және іс-әрекет жүйелігін қамтамасыз етуге бағытталған. Осы стратегиялық маңызды мәселені шешу тұлғаның негізгі функционалдық сапасын: белсенділігін, шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыру және бейтаныс жағдайда мәселенің шешімін таба бітуін, кәсіптік даму жолдарын, өмір бойы оқуын қалыптастыруға тікелей байланысты. Және де білім алушылардың функционалдық қабілеттері мектеп жағдайында қалыптасуға тиісті екені баса айтылған [3].

«Функционалдық сауаттылық» деген түсінік алғаш рет ЮНЕСКО-ның құжаттарында өткен ғасырдың 60-шы жылдарында пайда болған болатын. Халықаралық зерттеулердің нәтижелері оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға бағытталған Қазақстан Республикасындағы білімнің даму стратегиясын анықтауға жәрдемін тигізіп отыр.

Елімізде жалпы сауаттылықтың: тілдік, компьютерлік және ақпараттық, графикалық, заңдық, азаматтық, қаржылық, экологиялық және т.б. параметрлері маңызды болып отыр.

Қазіргі қоғамға постиндустриалдық әлемдегі болып жатқан өзгерістерге жылдам бейімделетін мамандар керек. Осы жаңа жағдайда мектептегі оқыту процесі оқушылардың өмір бойы оқуын қамтамасыз ететін құзыреттерінің қалыптасуына және артуына негізделуі тиіс.

Функционалдық сауаттылық – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға барынша тез бейімделе алуы мен қарым-қатынас жасай алу деңгейінің көрсеткіші.

Еуропалық Кеңестің қабылдаған біліктілік стандартына сай бүгінде тұлғаның бойында ана тілінде сөйлеу, оқу іскерлігі, кәсіби құзыреттілік, компьютерлік сауаттылық және ақпараттық технологиялар саласындағы дағдыларды қолдану; басқарушылық (мәселелерді шешу қабілеті); ақпараттық (өзіндік тану іс-әрекетін жүргізуге және өмір бойы оқуға қабілеттілігі); коммуникативтік (қазақ, орыс, ағылшын (шетел) тілдерінде ауызша, жазбаша, продуктивтік коммуникация қабілеттілігі); әлеуметтік (әлеуметтік өзара әсерлесу қабілеттілігі); жеке тұлғалық (өзіндік ұйымдастыру, өзіндік жетілдіру, өмірде кәсіптік тұрғыдан өзін көрсете білу, толерантты болу қабілеттілігі); азаматтық (қазақстандық мәдениет және патриоттық тұрғыда өз елі үшін жауапкершілік міндетін алып жүру қабілеттілігі); технологиялық (технологияларды, оның ішінде тиімді

пайдаланушы деңгейінде ғылыми, сандық технологияларды қолдана білу қабілеттілігі) түйінді құзыреттер ретінде белгіленді [4].

Құзіреттіліктерге мән бере отырып, деңгейлік тапсырмалар беру арқылы оқытуда жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болатындығы мектептегі тәжірибе кезінде нақтыланып, дәлелін тапқан секілді. Мұндағы танымдық үрдістегі дағдылар белгілі тақырыптардағы білім, түсінік пен сыни ойлау тұрғысынан қаралуымен ерекшеленеді. Дәстүрлі білім беруде ойлаудың қарапайым, төменгі деңгейі берілсе, заманауи сабақта, оқушылардың ойлаудың жоғарғы деңгейіне жетуі негізгі мақсаттардың бірі болып табылады. Заманауи сабақ заманауи талаптармен ерекшеленеді. Алға қойылған дұрыс мақсат - табыс кілті. Демек, қазіргі кездегі заман ағымына сай сабақты оқушылардың құзіреттілігін дамытуға бағыттау жүйелі үрдістердің тізбегін қажет етеді. Оқу мақсаттары өлшенбелі және нақты, айқын түрде келтірілген оқу нәтижелері арқылы көрсетілуі қажет. Демек, оқушылардың білу, түсіну мен өз білімін проблеманы шешуде қолданумен қоса, тақырыпқа талдау жасап, ойын жинақтау, оны өзінше пайымдауының маңызы зор. Осы ретте Блум таксономиясына негізделіп құрылған тапсырмаларды орындау арқылы өтілетін сабақтар пәнді оқытудың тиімділігін арттырудағы жаңаша жолдардың бірі. Ол туралы тіпті ежелгі замандағы грек ғұламалары да, кейінде ағартушылар, ал XX ғасырдың басында ғылыми тұрғыдан Джон Дьюи, Эдвард Глейзер сынды тұлғалар өз тұжырымдарын жазған.

Қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар күн санап емес, сағат санап дамып отырған жаңа заманға оқушыларды қалай бейімдеуге болады? Қазіргі мұғалім – оқушы білімін бағыттаушы, өз бетінше білім алуға ынталандырушы, ақпараттың қажеттісін ғана менгере алуын нұсқаушы, себебі жаңа формация мұғалімі өскелең ұрпақ игілігі үшін тың өзгерістерді тәжірибесіне оңтайлап енгізуге батыл қадам жасау керек. Бұл ретте жалпы білім беру ұйымдарының басшылары да сырт қалмайды. Мақсат – әрбір балаға жоғары сапалы білім беруге қол жеткізу.

Білім беру мен оқытудың қазіргі заманғы әдістері негізгі жеті модульге негізделген. Бізге ұсынылып отырған осы курстың негізгі бағдарламасы - мұғалімнің білім беруі мен оқытудағы әдістерін өзгертудегі жаңа бастама, яғни бұл бағдарламаның басым бөлігі сындарлы оқыту теориясының негіздерін қамтыған. Бұл теория оқушылардың ойлануын дамытуда олардың бұрынғы алған білімдері мен жаңа немесе сыныптағы түрлі дерек көздерінен, мұғалімнен, оқулықтан, достарынан алған білімдерімен өзара әрекеттесуі жағдайында жүзеге асады деген тұжырымға негізделген. Сабақта қолданылатын модульдері:

- 1) білім беру мен білім алудағы жаңа тәсілдер;
- 2) сыни тұрғыдан ойлауға үйрету;
- 3) білім беру үшін бағалау;
- 4) ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану;
- 5) талантты және дарынды балаларды оқыту;
- 6) жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту;
- 7) білім беруді басқару мен көшбасшылық [2].

Бұл істе Педагогикалық шеберлік орталығы Кембридж университетінің Білім беру факультетімен бірлесіп әзірлеген педагог қызметкерлердің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының мазмұны мен әдістерін менгерген мектептің ІІ (Ідеңгей-3; ІІдеңгей-4; ІІІдеңгей-5) мұғалімі мектеп тәжірибесіне елеулі өзгерістер енгізіп, әріптестерінің кәсіби дамуына, оқу мен оқытудағы жаңа тәсілдерді іс тәжірибелеріне сараптай енгізуіне елеулі ықпал етуде. Әріптестерінің үздіксіз кәсіби дамуына ықпал етіп, жұмыстағы жаңа бастаманы қолдап, оқу мен оқытудағы жаңа

тәсілдерді мектеп тәжірибесіне енгізу үшін коучинг жүргізіп, бүкіл педагогикалық ұжымның әлеуетін арттыру мақсатында тәлімгерлік етіп жүр.

Мектептің барлық мұғалімдерін дамытуға бағытталған мектепті дамытудың жоспары жасалып, бірлескен командалық жұмыс жүргізілуде. Қаламыздағы өзге мектептермен кәсіби қоғамдастық құрылып, қала мұғалімдерінің ортақ пікірлерін қалыптастыруға, білім беру барысында туындаған күрделі мәселелер шешімдерін бірлесе талқылау арқылы табуда. Педагогикалық ұжымының әр мүшесінің еңбегі оқу үдерісін қайта жаңартуға бағытталуда және диалогтық қатынас орнап, қазіргі таңдағы өзекті мәселе - зерттеу сабағын бақылау жолдары туралы идеялар ортаға салынып талқылануда.

Мектептің даму жоспарының анықталған басымдықтарын іске асыру мақсатында TALIS сауалнамасы жоспарға сәйкес бірнеше рет алынып, мұғалімдердің құзіреттілік деңгейлері талаптар бойынша сарапталады. Мұғалім жұмысының тиімділігі, кез-келген кедергіні өз біліктілігі мен шеберлігіне сай жеңетіні, ең алдымен, қазіргі уақытта ұжым мүшелерінің жаңаша ойлауын, өзін және өзгелерді бағалауға бейімділігін, кәсіби дамуын басты назарда ұстап, қажетінше қолдау көрсетіп жүргені жаңаша ойлап, өзгерісті қабылдаудың нышаны болып табылады.

Мұғалімдер орта және қысқа мерзімді сабақ жоспарларын жасақтауда сабаққа берілген уақытты тиімді пайдалану оқыту нәтижелілігін қамтамасыз ететін критерийдің ең бастысы екендігін сезінуде. Бұл ретте тағы да SMART мақсат қою кезінде мұғалімнің тәжірибесі мен шеберлігі сынға түсетіні белгілі.

Сындарлы оқытудың мақсаты - оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана бітуін қамтамасыз ету. Оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін мұғалім әр түрлі әдістерді қолданып, өз шеберлігін танып отырады. Осы ретте критерий бойынша бағалау құзыреттілігі артып, оқушыны жетістікке жетелеуде жаңаша көзқарас қажеттілігі үнемі туындап отырады хақ.

Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың халықаралық (PISA, TIMSS және т.б.) және отандық тәжірибелеріне талдау жасалып, оқушылардың оқу жетістіктерін анықтаудағы олардың ерекшеліктері айқындалды. Олардың функционалдық сауаттылықтарын бағалаудың негізгі шарттары белгіленді. PISA зертеуі баланы оқыту мен тәрбиелеу процесіне ата-аналардың қатысуы функционалдық сауаттылық деңгейіне оң әсер еткенін көрсетті[5]. Сондықтан, ата-аналарды мектеп өміріне белсенді түрде қатыстыруға бағытталған шаралардың тұтас жүйесін: қамқоршылық кеңесін, ата-аналар қауымдастығын, ата-аналар университетін құру бағытында мектеп ұжымы тынғылықты істер атқаруда. Жұмыстың мазмұны отбасы мүшелерінің балалық кезеңнен адамгершілік құндылықтарды, парасатты және тиімді өмір дағдыларын құру бағытын қалыптастыруына педагогикалық және психологиялық тұрғыда ықпал етуге бағытталған. Мектеп психологтары қоғамның, жеке отбасының өміріне араласудың тәсілін басшылыққа ала отырып, «Ерекше балалар» әлеуметтік жобасы бойынша ауқымды жұмысты бастады.

Осы мәселелерді басшылыққа ала отырып, 2013 жылдан бастап Талдықорған қаласының №2 орта мектебі «Тиімді педагогикалық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру және функционалдық сауаттылығын арттыру» атты өзекті мәселе бойынша жұмыс атқаруда. 2013-2014 оқу жылында "Өрлеу" Біліктілікті арттыру ұлттық орталығы" АҚ филиалы "Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институтының директоры Х.Ә.Дюсебаев бекіткен «Стратегиялық серіктестік - мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту шарты» тақырыбы бойынша ғылыми-

эксперимент жұмысының бағдарламасына сәйкес, аталған тақырып бойынша экспериментке енді. Ғылыми-экспериментті жүргізуге жауапты-үйлестіруші «Басқару және білім сапасы» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к. М.У.Валиевамен бірлесе отырып басталған жұмыстың қорытындысы жыл сайын түйінделіп отырады.

Сонымен қатар, №2 орта мектепте 2013-2016 жылдарға арналған «Стратегиялық серіктестік - мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту шарты» ғылыми-эксперименттік жұмысының жоспары әзірленді. Ғылыми-эксперименттік жұмыстың мақсаты мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытуда білім беру ұйымдары арасында стратегиялық серіктестік іс-әрекеттерді қалыптастыра отырып, тұлғаның сұранысын қанағаттандыруға бағытталған білім беру кеңістігін ұйымдастыру болып табылады. Жүргізілген жұмыстың міндеттерін төмендегідей көрсетуге мүмкіндік туды:

1. ҚР «Білім туралы» Заңын, білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламалары, мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың 2012-2016 жылдарға арналған мемлекеттік ұлттық іс-қимыл жоспары негізінде мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың отандық және әлемдік тәжірибелеріне зерттеу жасау арқылы ғылыми-педагогикалық эксперименттің тұжырымын ғылыми тұрғыда негіздеу;

2. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың негізгі тетіктері мен факторларының ерекшеліктері және оларды жүзеге асырудың жолдарын ашып көрсету;

3. «Қазақстандық функционалды сауатты оқушы» моделін дайындау;

4. Оқушының функционалды сауаттылығының нәтижесі-құзіреттілігін қалыптастыруға бағытталған білім сапасын дамыту жүйесінің критерийлерін анықтау;

5. Педагогтар үшін ғылыми-әдістемелік шаралар ұйымдастыру, қажетті әдістемелік нұсқаулықтар мен ұсыныстар, дәрістер әзірлеу;

6. Оқушының функционалды сауаттылығының дамыту іс-әрекетін тиімді ұйымдастыруды қамтамасыз етуде мектептің серіктестік іс-әрекетін жүзеге асыру.

Биылғы оқу жылында мектеп эксперимент жұмысының екінші, яғни практикалық кезеңін іске асыруда. **2014 жылдың** 29 қараша күні Талдықорған қаласының №2 орта мектебінде **«Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту – білім берудегі басым міндет»** тақырыбында облыстық семинар өткізілді.

Семинардың негізгі мақсаты: Оқу мен оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану арқылы оқушыларды тәрбиелеу, олардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған мұғалімнің оқыту үдерісі мен оқушылардың оқу нәтижелерін қалыптастыру бойынша тәжірибе алмасу. Семинар барысында оқушылардың функционалдық сауаттылығы мен құзыреттілігін дамытуға бағытталған оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері насихатталып, мұғалімдердің іс-тәжірибесі таратылды. «Мектеп–отбасы–қоғам» - өзара әлеуметтік әрекеттің мазмұны зерделеніп, оқушының кәсіптік тұрғыда өзін-өзі анықтауы, шығармашылық және инновациялық қызметке деген қажеттілігін қалыптастыруда қосымша білім берудің маңызы мен мазмұны, оған қол жеткізудің тиімді жолдары көрсетілді. Мектеп жұмысы мен оқушы жетістіктерін өрістетудегі негізгі тұлға - ұстаз болғандықтан, ал сол ұстаз заман талабына сай болуы үшін әрқашан ізденуді, білімін жетілдіруді, жан жақты білімді болуды талап етеді. Ұлы ағылшын ағартушысы Уильям Уарт «жай мұғалім хабарлайды, жақсы мұғалім түсіндіреді, керемет мұғалім көрсетеді, ұлы мұғалім шабыттандырады» деген екен. Бүгінгі таңда оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытып, білім сапасын

жетілдірудің өзіндік сипатын, нәтижесін көрсетіп отырған мектептің педагогикалық ұжымы алдағы белестерді бағындыруға қабілетті екені сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Валиева М. Білім беру ұйымдарында менеджментті жетілдіру және корпоративтік басқаруды енгізу//Әдістемелік нұсқау/Алматы: ОПКБАИ, 2013.
2. Басшыға арналған нұсқаулық. //Қазақстан Республикасы жалпы білім беру ұйымдары басшыларының біліктілігін арттыру бағдарламасы/ «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2013.
3. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» www.akorda.kz.
4. Жобалау және зерттеу қызметі негізінде 12 жылдық білім беру жағдайында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Әдістемелік құрал. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013.–45 бет.
5. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 - 2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 қаулысымен бекітілген).

ӘОК 159.9

ҰЛТ АРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мамекова А.Т., Кабылова М.С.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
asetm_mamekova1979@mail.ru.*

Бұл мақалада ұлт аралық қарым қатынастың психологиялық ерекшеліктері мен оның стереотиптері баяндалады.

В статье рассматриваются проблемы психологического общения, определяется его специфика.

In it the article nation is given a report interval my overhead part of hand psychological features relation of communication.

Кілт сөздер: қарым-қатынас, стереотип, этнос, вербалды, бейвербалды.

Қарым-қатынас адамның басқа адамдармен өзіндік өзара әсерлесуі және біріккен іс-әрекетте өзара қатынастарының дамуы ретінде көрініс береді. Қарым-қатынас адамзат қатынасының күрделі түрі. Кез келген қарым-қатынас адамдар арасындағы жай байланыс қана емес, біріккен іс-әрекет процесіндегі адамдардың бірін-бірі қабылдауы және ақпарат алмасуы болып табылады. Қарым-қатынас-бұл әлеуметтік психологиялық құбылыс, ол адам өміріндегі көптеген рухани және материалдық құндылықтарды қамтиды және ең жоғарғы қажеттіліктердің бірі болып табылады. Дегенмен, бір қарағанда қарым-қатынас ұғымы баршаға танымал және қандай да мағыналы қиындықтармен байланысты емес көрінеді. «Қарым-қатынас» сөзімен біз кәсіби, жеке, шығармашылық және тағы басқа жалпы қызығушылықтардың төңірегінде пайда болған қарапайым түсініктерді, яғни адамдардың бір-бірімен байланысын және қатынастарын, таныс немесе бейтаныс адамдармен кездесулерін, жеке қатынастарын түсіндіруге

тырысамыз. Адам қоғамда, өзін қоршаған адамдар тобында өмір сүреді және дамиды, оның талаптарына сай өз пікірі мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың өзге қатынасушыларымен бірлескен іс-әрекет ықпалымен түрлі сезімдерді бастан кешеді. Қазіргі кезеңде психология ғылымындағы қарым-қатынастың дамуы күрделі, көп қырлы және көп деңгейлі процесс, бұл психикалық процестер мен адамдар даралығын зерттеуде қолданылатын нағыз қажет тәсілмен бірдей [1, 56б.]. Бұл мәселені өңдеу тек қана арнайы психология пәндеріне ғана емес, жалпы психология теориясының дамуындағы маңызды кезең болып саналады. Адамның бүкіл өмірі басқа адамдармен қарым-қатынаста өтеді. Ол қарым-қатынаста іс-әрекеттің нақты мақсаттарын жүзеге асырады. Психологиядағы қарым-қатынас мәселесі туралы психолог Тоқсанбаева Н.Қ. «Қарым-қатынас, бұл белгілі бір өз ара қатынас қалыптастыру мақсатындағы мазмұны мен идеяларын қызығулармен, көзқарастармен, көңіл-күймен және өз ара әрекеттермен дамиды.

Қарым-қатынасты зерттеуде мына нәрселерге сүйенеміз:

-*біріншіден*, қарым-қатынас іс-әрекеттің ерекше типі-коммуникациялық іс-әрекет

-*екіншіден*, қарым-қатынас кез-келген іс-әрекеттің іске асырылу шарты

-*үшіншіден*, қарым-қатынас арнайы берілген іс-әрекеттің нәтижесі» [2, 75б.] деп, қарым-қатынасты зерттеуде іс-әрекеттің маңыздылығына түсініктеме берген. Осы түсініктемелерден адам өмірінде қарым-қатынастың қаншалықты мәнге ие екенін көруге болады. Адам қарым-қатынастан, қоғамнан тыс салыстырмалы түрде өзіндік адами қасиетерін жылдам жоғалтады. Ұзақ уақыт қоғамнан тыс болған жоғарғы деңгейдегі индивидтер, адамға ұқсас емес мәнсіздікке айналады, сол мезетте тек тілін ұмытып, сөйлеу қабілетінен айырылып қоймай, сонымен қатар ақыл есінен адасуы мүмкін. Олай болса, адамның адами қасиеттерін сақтауға, психикалық дамуына қарым-қатынас тікелей ықпал етеді. Жоғары оқу орындарында білімгерлердің өзара мәдениетаралық қарым-қатынас қалыптастыру кезіндегі мәселенің теориялық негізі «мәдениет» және «қарым-қатынас» ұғымдарының мәні мен мазмұндары анықталады. Мәдениет-халықтың туған топырағында жинақталған өмірлік тәжірибесінің, тәлімі мен тәрбиесінің, өмір сүру бейнесінің жиынтығы. «Қарым-қатынас» ұғымының көп анықтамаларының арасында біз «коммуникативтік іс-әрекет» ұғымымен синоним деп қарастыратын А.Н.Леонтьев, М.И.Лисинаның анықтамасын арқау етеміз. Сонымен қарым-қатынас деп екі немесе одан да көп адамның қатынастарын жасап, реттеуі мен ортақ нәтиже алуды мақсат етіп, келісім мен бірлестікке бағытталған өзара әрекеттерін айтамыз. Қарым-қатынастың болуының арқасында адамдар өмір сүреді және шынайы байланыста, бір-бірімен қатынаста іс-әрекет жасайды. Қарым-қатынас түбегейлі адамдық сұраныс бола отырып, дербес құндылықта болады, себебі адам басқа адамды әрдайым қажетсінеді. Ол үшін маңызды дүние-бұл басқа адам, онымен қарым-қатынас процесінде және тек сол арқылы адамның мәні көрініс табады. Қарым-қатынас адамның құрылуының маңызды факторларының бірі болып, оның әлеуметтенуінің қажетті шарты болады. Қарым-қатынас қоғам мен адам өмірінің барлық жағын қамтиды. Адам басқа адамдармен қарым-қатынассыз өз өмірін елестете алмайды, себебі оның өмірі бүкіл адамзаттың сақталуына тікелей байланысты. Қарым-қатынас мәдениеті адамдардың қылығының сапалы бағалауы ретінде түсіндіріледі. Сондықтан олар қарым-қатынасқа түсуді үйрену қажеттігін сезінеді.

Қоғамда қабылданған қарым-қатынас адамдардың қылықтарын қадағалауды жүзеге асырады. Қарым-қатынастың орнығуы немесе өзгеруіне және себепші фактор бұл студенттердің жас деңгейі. Өмір бойы топтаған тұрмыстық-әлеуметтік тәжірибие адамға, оның төңірегіндегі жандарға, болып жатқан оқиғаларға әсерін тигізбей

қоймайды. Жас деңгейлі әр түрлі адамдардың бір оқиғаға болған бағасы бірінен-бірі алшақ болуы әбден ықтимал, жастық ерекшелік неғұрлым үлкен болса, психологиялық келіспеушілік те соншама болады. Айталық, жастардың киім киісі, өнер талғамы үлкендерге ұнай бермейтініне бәріміз де куәміз. Бұл жағдай адамдар арасында қарым-қатынастың мән мағынасына өз әсерін білдірмей қоймайды. Д.В.Мудрик тұжырымдамасы бойынша «Адамдар арасында қиын қарым-қатынас әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде адамдардың өзара түсініспеушілік формасында шынайы жағдайлар байқалады. Қиын қатынастың көрсеткіштері қарым-қатынас жасаудағы ұзақ үзіліс, бір сөзбен жауап беру, дауыс екпінін жоғарылату, адамды дұрыс тындамау, әңгімені үзіп тастау, байланысқа түсе алмау, дөрекілік, ұялшақтық, келіспеушілік, өтірік айту, бірбеткейлік», - деп көрсетеді [3,456]. Егер оқытушы мен білімгер арасындағы қарым-қатынас мазмұнды, достық, ынтымақтастық, бұған тән өзара сыйластық, сенім, көмек нормаларына сәйкес құрылса, онда қарым-қатынаста қиыншылықтар болмайды.

Қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуына сөйлеу мәдениеті ерекше орынға ие. Білімгерлер арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуы, әдетте, олардың бірін-бірі қабылдай алуы, түсінуі және бағалауына байланысты, яғни тілдесу нәтижесінде бір адамның екіншісінің бейнесі жөнінде топшылаған ой пікірі. Екінші адамның тұлғалық бейнесін оның сырт пішіні мен психологиясын және әрекет-қылығын байланыстыра, салыстырып тануға болады. Ал психологиялық бейне әр адамның әр қажетсінуінен, қылық мотивтерінен, мінез бітістерінен, әр қандай да бір өмірлік жағдайлардағы көңіл-күй толғаныстары мен әрекеттерінен көрінеді. Бұлардың бәрі «Ат кісінескенше, адам сөйлескенше» дегендей әңгімелесу барысында назарға алынып, саналы жіктелініп, бекиді де адамның жеке, нақты бағасын беруге негіз болады. Білімгердің тұлға ретіндегі ішкі жан дүниесі оның сөзі мен тілінен айқын көрініп тұрады. Сөздер мен тіркестерді қолдануына қарап, сөз ырғағы мен әуенін талдай отырып, олардың ерекшеліктерін байқауға болады. Ал қарым-қатынас мәдениеті оқу-тәрбие барысында пайда болып, қалыптасуы біртіндеп жүзеге асады. Әсіресе оқытушының қарым-қатынастағы мәдениеті маңызды рөл атқарады, бұған үлкен мән берілуі қажет. Демек, қарым-қатынас мәдениетіндегі сөйлеу мәдениетіне ерекше мән беріледі.

Қарым-қатынаста тілдесу мәдениетін бағалай білетін халқымыз; «Тау мен тасты жел бұзар, адамзатты сөз бұзар» деп сөздің маңызын тани білген. Демек, қарым-қатынас адамдар арасындағы біріккен іс-әрекет нәтижесінде туындайтын байланыстарды түзететін әрі дамытатын көп салалы қиын процесс, оның құрамына ақпарат алмасу, өзара әрекеттің ортақ стратегиясын жасау болып табылады. Соның ішінде қарым-қатынастың бір түрі бейвербалды қарым-қатынас кезіндегі ақпаратты беру құралы рөлін атқаратын тілдік әрекетке жатпайтын белгілер. Мәселен қасты көтеру. Бұл белгі Тонгада «иә» немесе «келістім» деген белгіні білдіреді. Перуде «акша» немесе «Ақысын төле» деген мағынада қолданылады, ал құлақтың сырғалығын сығымдау біреудің құлағының сырғалығын қысып ұстау Үндістанда «Қайғына ортақпын» дегенді білдірсе, Бразилияда сенің ол адамды сыйлатыныңды білдіреді. Бұл белгі бізде адамның қулық істеп тұрғанын, бір нәрсені түсінбей тұрғанын білдіреді. [4, 226] Мәдениеттің түрлеріне байланысты бей вербалды тілдер қалай ерекшеленсе, бір халықтың бейвербалды тілі де, өзге халықтың бейвербалды тілінен солай ерекшеленеді. Айта кету керек, дүние жүзі халықтары арасында ең көп тарағаны ым-ишара болып саналады. Зерттеулер бойынша, адамның коммуникативтік қарым-қатынас кезінде қимыл әрекеті берген ақпараттың 65-85%-ын құрайды екен. Бұл жайында С.М.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың «Язык и культура» деген кітабында жақсы баяндалған. Этнопсихология өзі жеке дара ғылым бола отырып, ру, тайпа, халық,

ұлттардың психологиялық даму, жетілу ерекшеліктерін қарастырады. Ендеше, халық - территориясы мен тіл бірлігі, ортақ мәдениеті мен экономикалық ұрығы бар ұлттық топ. Этнос өзінің мәдениетін, әдебиетін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін динамикалық түрде дамыта отырып, өз бойында белгілі психологиялық бағыт жүйелерін қарастырады. Этнопсихологияның және оның құрылысын көрсететін әлеуметтік психологиялық факторларды төмендегі топтарға бөлуге болады:

1. Этникалық қажеттіліктер мен қызығушылықтар жүйесі;
2. Этникалық бағыттар мен құндылықтар;
3. Этнос психикасының белгісі;
4. Этникалық сезімдер мен көңіл-күйлері.

Осы этникалық психологияның құрылымындағы этникалық бағыт жүйелерінің этноаралық өзара әрекетте болатын орны мол. Этнопсихологияның қалыптасуында өзіндік маңызы бар және өте күрделі құрылымдық элементтерінің бірі этникалық сезім болып есептеледі. Этникалық сезім тек ұлтаралық қатынастарда ғана емес, адамдардың ұлтына, ұлттық мүддесіне, мұқтаждығына, сонымен бірге, басқа да ұлттардың мүдделеріне қатысты эмоционалды ұлттық қатынастар болып табылады. Психикадағы этностық «өзіндік» және «басқа» ерекшеліктері тұлға мінез-құлқындағы детерминацияның эмоциялық бағалау үрдісіне В.С.Агеевтің, Ю.В.Поршневтің, В.Ю.Хотинецтің, В.С.Мухинаның, Т.В.Тоболинаның және т.б. еңбектері адамның «өзінің» және «өзге» этностарды зерттеудің мақсатын нақтылауды талап етеді. Соңғы он жылдағы зерттеулердің нәтижесінде этникалық өзіндік сана қалыптасу үшін ұлтаралық бөліну маңыздылығын дәлелдейтін байлығы мол деректі материалдарды Г.У. Солдатова, Т.Г. Стефаненко, А.А. Беркачтың зерттеулерінен табуға болады. Соның ішінде біз үшін өз этносынан идентификация (біртектілену) механизмін «басқалардан» жекелену және олардың этникалық өзіндік санасын қалыптастыруға ықпалын айқындалған Б.Ф. Поршневтің, Т.Г. Стефаненконың, О.Л.Романованың, Л.И. Науменканың еңбектері өте маңызды роль атқарады. Этнопсихология қоғамдық сананың компоненті ретінде көрініп, өзінің бойында әртүрлі «психикалық кескін-келбетті және қасиеттерді біріктіре отырып, сол ұлттың мінезін, жүріс-тұрыс таптауырынын қалыптастырады». Этнопедагогикалық сана-сезім – этнопсихология ұғымынан гөрі шағын, соның компонентіне енетін түсінік. Ол – ұлттарды бір-біріне ажыратып тұратын айрықша белгі емес, тек әлеуметтік-психологиялық құбылыс.

Ұлттық сана-сезім өз ұлтының әлеуметтік этникалық мәнін түсіну, ұлтаралық қатынастарда қандай жағдайға ие екендігін, жалпы адамзат дамуында қандай үлесі барын ұғыну, әрі өзге халықтармен бірдей бостандықта өмір сүріп, мәдениетін т.б. жағдайларды жете түсіну болып табылады [5]. Осы этнопсихологиялық ерекшеліктер ұлтаралық қарым-қатынас барысында бір-біріне өзінің ықпалын тигізіп отырады. Ұлттық дәстүрлер олардың ерекшеліктеріне сәйкес сол ұлттық көпшілік өкілдеріне тиісті болатын қоғамдық даму мен табиғат құбылыстарын қайталау заңдылықтарының нәтижесі ұлттық дәстүр негізінде ұлт өкілдері кейінгілерге жүріс-тұрыс әдептерін, әрекеттерді, адамдар арасындағы қатынас ерекшеліктерін, кейбір қоғамдық топтарды, орындау ережелерін мұра етіп отырады. Қарым-қатынас барысында кейбір ұлт өкілдерінің өз ұлт дәстүрін жете білмеулері көптеген қайшылықтар, шиеліністер туғызады. Мәселен, ағылшындар кез келген ұлттық дәстүрлерді пір тұтады. Тіпті кейбір мәселелерді «Жалпы дәстүр» негізінде шешуді қалайды. Адамдар арасындағы қатынас эмоционалдық көріністің түрлері мен формалары ретінде пайда болады. С.М. Жақыповтың «Танымдық іс-әрекетінің қалыптасуындағы этникааралық фактор» зерттеуінде оқу іс-әрекетінде ұлтаралық қатынасқа түсетін оқушылардың таным

үрдісінің дамуына ұлттық ерекшеліктердің әсер етуі анықталады. Мұнымен қатар, этникалық психологиялық негізгі ұлттық стереотип мәселесін Искакова М.А., Жарықбаев Қ.Ж., Машурова Г.С., Мин Л.В., Логинова Н.А., Назаров А.И. және т.б. еңбектерінен көруге болады. Қазіргі кездегі ұлтаралық қатынас құрылысы тәжірибеде ерекше қызығушылыққа ие болады. Ол этникалық стереотипті (таптаурын) көпшіліктегі тұрмыстық сананы анықтау формасы ретінде қарастырады. Осыған қарамастан қазіргі уақытта осы ұғымның дефинициясы бар, социологиялық және этнопсихологиялық әдебиеттерде этникалық стереотип моральды, ақыл-ой мен физикалық сапалар туралы тұрақты көрініске тап болады. Ол әр түрлі этникалық қауымдастыққа қатысады. Сонымен қатар, «сол немесе басқа түрлерді ғана емес, барлық құндылық қатынастарында зерттейді», этникалық стереотип сол немесе басқа ұлттағы адамдардың қатынасындағы әрекеттегі мазмұнды құрайды. Этностық қауымдар өкілдеріне тән моральдық ақыл-ой - физикалық сипаттары туралы салыстырмалы түрдегі тұрақты ұғым. Психологияда этностереотиптің (әртүрлі) 2 түрін көрсетеді: автостереотип және гетестереотип. Айырмашылығы: халықаралық өзара түсініктің деңгейі мен психологиялық қауымның өкілдеріне қатысты пікірлер, ойлар, бағалар. Автостереотип - бұл басқаларға арналған этникалық топтың өзіндік үлгісі. Гетестереотип (гетеретаптаурын) - басқа халықтар өкілдері туралы бағалау пікірлер жинағы. Олар аталған халықтардың өзара әрекеттестігіне қарай жағымды, жағымсыз да болуы мүмкін.

Этникалық стереотипті ғылыми зерттеудің жүз жылдан аса тарихы бар. Біздің еліміздегі өмірдің жаңа социалды-экономикалық жағдайлары адамдардың өзара түсіністіктеріне әсер ететін, олардың арасындағы қарым- қатынастың басқа стилін тудырады. Отандық психология үшін сондай мәселелердің бірі манипуляция феномені болып табылады. Соңғы жылдары жағдай өзгере бастады, бірнеше қызықты теоретикалық және эксперименталдық зерттеулер жүргізілді. Ғалымдар манипуляция феноменінің психологиялық механизмі туралы ғана жаңа мәліметтер алып қоймай, манипулятивтік мінез-құлыққа бейім адамдардың тұлғалық ерекшеліктері туралы және ақпараттық-психологиялық әсер етудің әдістері мен технологиялары туралы жаңа мәліметтер алды. Қазіргі кезде гуманитарлық танымда қоғамдық және индивидуалдық сананы және мінез-құлықты манипуляциялау аз мөлшерде екі негізгі аспекте зерттеледі. Қазақстан егемендік алып, ғылыми-техникалық дәрежесі өз қолына тиюі ғалымдардың алдына көптеген міндеттерді қойды. Соның бірі - өз, қазақ ұлтымыздың, өзіндік психикалық қасиет сапаларын анықтау және ұлттық қабілет мәселесін көтеріп, ұлтаралық қарым-қатынас мәселелерін шешуде, республикамыздың түпкілікті этнос өкілі-қазақтардың алатын орнын белгілеу. Сонымен қатар, қарым-қатынас, жалпы алғанда, адамның өмір жолының формасы ретінде көрінеді. Оның әлеуметтік мағынасы белгілі қоғамның тәжірибесін және мәдениетін таратушы негізгі құрал ретінде анықталады. Әр ұлт бір-бірінің киімдеріне, сөйлеген сөз мәнеріне, жүріс-тұрысына еліктейді. Ал, ұлтаралық айырмашылық болатын болса, өздері білмейтін сол этностың тілін, салтын т.б. ерекшеліктерін танып білуге, оны өз бойына қалыптастыруға тырысады. Біздің республикамыз көп этносты болғандықтан, қарым-қатынастағы өзара әрекет нәтижесі қандай да болмасын іс-әрекет түрлерінде, еңбек салаларында, оқу үрдісінде, тұрмыс-тіршілігімізде байқалады, яғни қарым-қатынаста тұлғаның өзіндік этностық ерекшеліктерін байқаймыз. Қорыта келгенде, қарым – қатынас орнатудың екі бөлшектен тұратын ажыратып көрсетуге болады. Оның бірі – адамның ішкі дүниесінің ішкі дүниесінің қатысты қасиеттері ойлауы мен саналы әрекеті, ал келесі бөлшегі адамның жүріс – тұрысы мен өзгелермен тілдесіп бірлесіп әрекет істейтін қатынас сипаттарын білдіреді. Адамның өзгелермен тілдік қарым – қатынас жасай бітуі жалпы

адами қасиеттердің аса қажет түрінің бірі. Адамдар арасындағы қалыпты қатынас орнатуда осындай мінез көріністері олардың арасын қашықтатып, жатырқаушылық сезімін тудыруы мүмкін. Қатынастың жалпы қоғамның, сонымен бірге, әрбір адамның мәнді сипаттамасы кеңістігінде алатын орны үлкен, себебі қатынас барасындағы адам қоғамның элементі болып табылады. Демек, әрбір индивидтің дамуы оның қатынаста болатын барлық басқа индивидтердің дамуына байланысты.

Адамдар арасындағы қарым – қатынастың басты мақсаты - өзара түсіністікке қол жеткізу. Бірақ мұны істеу оңай емес. Неліктен бір адамдармен қарым – қатынас жасау оңай да, енді біреулермен қарым – қатынас жасау қиын? Неліктен біз бір адамдармен татумыз, ал біреулермен үнемі араздасып қала береміз? Әрине, өзіңмен жанасу нүктелері бар адамдармен қатынас ортану оңайырақ екені түсінікті. Келіспеушіліктерді жоймастан бұрын бұрын, олардың себептерін біліп алып, содан кейін ғана сұхбаттасушымен қатынас орнатуға болады. Бүгінгі таңда жастарға әлемдік деңгейге сәйкес білім мен тәрбие беріп, оның рухани байлығы мен мәдениеттілігін, ойлауын, іскерлігін, төзімділігін, сонымен қатар кәсіби біліктілігін арттыру өркениетті қоғамның міндеті. Сол міндеттерді шешу қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. В.В. Богсловский. Жалпы психология. Оқу құралы. Алматы, Мектеп., - 1980. 91-95
2. Мектептегі психология №5(29),2007. 16-19
3. Мектептегі психология №3(13),2006. 6-10
4. С.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. Язык и культура. Москва, Индрик ISBN,.- 2005.
5. Көмекбаева Л.К. Мұғалімдердің этникалық өзіндік санасының психологиялық ерекшеліктерінің көрінісі: психол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы: 2002. – 13 б.

УДК 37

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДА КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Молбасынова Жұмакүл Маратовна

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
zhuma.maratovna@mail.ru

Мақалада болашақ мамандарды даярлаудағы құзыреттілік тұрғы мәселесі қарастырылған. Сонымен қатар кәсіби құзыреттіліктің теориялық құрылымы анықталды.

В данной статье проведен теоритический анализ разных точек зрения на исследуемую проблему профессиональной компетентности, представлено содержание понятий компетентность, компетенция.

In this article discasing about theory problems of competence.

Кілт сөздер: кәсібилік, құзырлылық, құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік.

Отанымыздың білім беру жүйесіндегі ізденістері мен бастамалары әлемдік білім кеңістігіндегі ықпалдастықты арттыру мен сапаны көтеруге бағытталған. Еліміздің Болон процесіне қосылуы отандық білімнің жаңа талаптары мен республиканың саяси-экономикалық таңдауына толық жауап береді. Сонымен қатар Болон процесі білім, білік, дағдыға қоса құзыреттілік сапаларының қарастырылуын жаңа парадигма туғызып

отырған қажеттілік деп бағалайды. Бұл – білім сапасы мен бәсекелестік мүмкіндігін көтеру мақсатында істеліп жатқан қадам. Құзырлық ұғымы: құзырлық – алған білімін пайдалана білу қабілеті; болашақ таңдайтын мамандығына қатысты қабілеттер мен шеберліктерін меңгере білу; әлеуметтік даму деңгейіне сәйкес келетін және қоршаған ортаның әсер ету факторларына төтеп бере алатын тұлғаның интегративті қасиеттер жиынтығы. Себебі, жаңа формация мұғалімдері кәсіби тұрғыда қалыптастыруы тиіс.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Білім беру реформасы табысының басты өлшемі–тиісті білім мен білік алған еліміздің кез- келген азаматы әлемнің кез-келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады. Біз елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз»- деп атап көрсетіп білім саласына жауапты да ауқымды жұмыстар жүктеді.

Қазіргі технологиялардың қарқынды даму кезеңінде жоғары білім беретін оқу орындарының оқу үдерісінің тиімділігі болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығына тікелей қатысты. Сол себепті, болашақ мамандардың кәсіби дайындығы мен кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы, олардың білікті маман болып шығуы өзекті мәселе болып табылады. Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында жалпы орта білім берудің ұлттық деңгейдегі басты мақсаты – еліміздің әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріне белсенді қатысуға дайын, құзыретті тұлғаның қалыптасуына ықпал ету деп анық көрсетілген[1].

Құзыреттілік теориясы Г.В.Вайлер, Ю.В.Койнов, Я.И.Лефстед және т.б. еңбектерінде негізделген. Білім беруді ұйымдастыруға құзыреттілік тұрғыдан келуді жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін меңгеру туралы мәселелер М.Н.Скаткин, И.Я.Лернер, В.В.Давыдов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған[2].

Кәсіби құзыреттіліктің түрлі бағыттары: педагогикалық бағыттылықты қалыптастыру негізі – А.А.Орлов, И.Я.Фастовец, С.Т.Каргин; маңызды кәсіби сапаларды дамыту – Н.В.Кузьмина, И.Я.Лернер, В.А.Сластенин; педагогикалық шығармашылық мәні –В.И.Загвязинский, М.М.Поташник; педагогтың кәсіби қызметінің психологиялық негіздері–Л.С.Выготский, П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконинжәне т.б. еңбектерінде ғылыми негізде тұжырымдалған[3].

Қазақстанда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілерін Ш.Х.Құрманалина (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), Б.Т.Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), Г.Ж.Меңлібекова (болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігі), Б.Қасқатаева (болашақ математика мұғалімінің әдістемелік құзырлылығы), М.В.Семёнова (жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың кәсіптік құзыреттілігін қалыптастыру), С.И.Ферхо (мұғалімдердің оқу үдерісінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу құзыреттілігі) және т.б. ғалымдар зерттеген [4].

А.В.Хуторской құзырға «белгілі жұмысты тиімді орындауға байланысты қажет, тұлғаның қасиеттерін, ал құзырлыққа «белгілі бір жұмысқа сәйкес қасиетке ие болуды және оған жеке адамның тұлғалық қатынасын» жатқызады.

З.И.Равкин мұғалімнің кәсібилігіне мынадай анықтама береді: «мұғалімнің кәсібилігі – арнайы және жалпы мәдениеттілік дайындығының жоғарғы деңгейі, кәсіби және жалпы эрудиция, еңбек рыногында бәсекелікті қамтамасыз ететін қасиет және біртұтас педагогикалық үдерісте білімнің әлеуметтік, интеллектуалдық, адамгершіліктік құндылықтарын бекітуге және дамытуға бағыттылық».

В.Я.Синенко «мұғалімнің кәсібилігі – оның білім, білік және дағдылары, мұғалімнің іс-әрекеті нәтижесінде байқалатын тұлғалық қасиеттер деңгейін біріктіретін ұғым» деген.

С.И.Высоцкая мұғалім тұлғасын қалыптастыруды біртұтастық тұрғыдан зерттеп, кәсібилікті жоғары педагогикалық оқу орындарында мұғалімдерді дайындау мақсаты ретінде қарастырады. Қазіргі кезде білім беруде жаңа технологиялардың енгізілуіне байланысты кәсібилік ұғымының компоненті ретінде кәсіби дайындық ұғымы енгізілді.

Н.В. Кузьминаның көзқарасы бойынша құзырлылық педагогтың басқа бір адамды дамытуына негіз болатын білімділігі мен абыройлылығы. Сонымен, мұғалімнің кәсібилігі мектеп оқушыларын әлеуметтік сұранысқа сай өмірге дайындай алатын мәдениетті, адамгершілігі бар мұғалімнің жоғары деңгейдегі психологиялық-педагогикалық және ғылыми-пәндік білімділігі мен біліктілігі. Ал, аталған қасиеттер жүйелі түрде біртұтас қалыптастыруды қажет етеді, - деген қорытындыға келуге болады.

Қазіргі кезде кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілері көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болып келеді.

Б.Т.Кенжебеков жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін зерттеу барысында кәсіби құзыреттілік ұғымына мынадай анықтама береді: «кәсіби құзыреттілік - бұл кіріктірілген іргелі білімдер, адамның қабілеттері мен жинақталған біліктіліктерінің, оның кәсіби маңызды сапаларының, технологияны жоғары деңгейде меңгеруінің, мәдениеті мен шеберлігінің, ұйымдастырудағы шығармашылық әрекетінің, өзін-өзі дамытуға дайындығының бірігуі».

Г.Ж.Меңлібекова болашақ мұғалімдердің әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуына үлкен мән береді. Оның пікірінше, әлеуметтік құзыреттілік - адамның әлеуметтік шындықты құндылық ретінде түсінуінің, әрекетті басқарудағы нақты әлеуметтік білімінің, өзін анықтаудағы субъективтік қабілетінің, әлеуметтік технологияны жүзеге асыру біліктілігінің бірігуі ретіндегі кіріктірілген сапалық қасиеттері.

Ш.Т.Таубаева: «Құзыреттілік – ол тұлғаның оқыту және әлеуметтену процестері барысында меңгерген білім мен тәжірибеге негізделген, оның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке даярлығы ретінде айқындалатын, тұлғаның кіріктірілген қасиеті» – деп қарастырады. «Құзыреттілік – білімдер мен іскерліктерді, іс-әрекет тәжірибесін меңгеру нәтижесінде белгілі бір іс-әрекет түрін табысты жүзеге асыруға қабілеттілігін сипаттайтын тұлғаның кіріктірілген қасиеттері».

Қ. Шалғынбаева «Жоғары оқу орны оқытушысының кәсіби-педагогикалық әдебі» атты жоғары оқу орны магистранттары үшін таңдау пәні ретінде ендірілген курсына кәсіби құзыреттілік ұғымына теориялық тұрғыдан талдау жасайды. Сондықтан ол жоғары оқу орны оқытушысының және болашақ мамандардың кәсіби пәндер бойынша ғылыми-теориялық, әдіснамалық мазмұнын және тұтас педагогикалық үдерісті жаңа технологияларымен ұйымдастыра біту шеберлігін, ғылыми-творчестволық шығармашылығы мен белсенді іс-әрекетін қалыптастыруға бағытталғанына тоқталады. Өйткені, қазіргі кезеңдегі жоғары білімнің даму тенденциялары және негізгі бағыттары, әлемдік білім беру кеңістігін даму тенденциясында өтіп жатқан интеграциялық үдерісте жоғары оқу орнындағы білім берудегі көп мәдениеттілігі және көп тілдік даярлығына болжам жасауға бағдарлана білуді, ақпарат құралдарын, компьютерлік технологиялар мен интернет мәліметтерін тиімді пайдалану туралы көзқарасты қалыптастыруды көздейді және жоғары мектептегі оқу үдерісін кредиттік білім беру жүйесі негізінде ұйымдастыруды талап етеді.

Қазіргі білім берудің негізгі мақсаты – тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің өзекті және перспективті қажеттіліктерін өтеу; өз елінің жан-жақты дамыған, әлеуметтік

өзгерістерге бейім, еңбек етуге, өзін-өзі дамытып өздігінен білім алуға қабілетті тұлғасын қалыптастыру.

Құзыреттілік деп – оқудың және өздігінен білім алудың нәтижесінде қалыптасатын және адамның әлеуметтік мобильділігін анықтайтын, білім мен тәжірибеге, құндылықтар мен бейімділіктерге негізделген жалпы қабілеттерді айтады. Құзыреттілік түйінді құраушы біліктілік болып табылады. Ал, бұл аталған міндеттерді орындаушы өз әрекетінің нәтижесін жоспарлай алатын, бәсекеге қабілетті, еркін ойлай алатын мұғалім. Заманауи талаптарды ескере отырып болашақ мамандарды даярлаудағы кәсіби құзыреттілік тұрғыны төмендегідей анықтауға болады:

- әдістемелік бірлестіктер мен шығармашылық топтарда жұмыс істеу;
- зерттеушілік әрекет;
- инновациялық әрекет, жаңа педагогикалық технологиялардың игерілуі;
- педагогикалық жарыстар мен бәйгелерге қатысу;
- педагогикалық тәжірибенің жалғастығы;
- ақпараттық және қатысымдық құралдардың қолданылуы.

Болашақ педагогтардың кәсіби қызметінің мәні – жалпы білім беретін мектептердің бірінші сатысында педагогикалық процесті ұйымдастыру және білім беру мекемелерінің әдістемелік жұмысы жағдайында Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасы талаптарын жүзеге асыру болып табылады. Сонымен қатар кәсіби қызметтеріне тоқталатын болсақ, оның түрлері төмендегідей:

- диагностикалық – оқушы тұлғасын, оқыту, тәрбиелеу және дамыту нәтижелерін зерттеу;
- ұйымдастырушылық-технологиялық (педагогикалық технологиялар негізінде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру);
- педагогикалық басқару («субъект-субъектінің» өзара әрекеті, білім беру менеджменті);
- ғылыми-зерттеу (білім беру мекемелеріндегі мәселелерді шешудегі шығармашылық ізденіс, педагогикалық тәжірибені зерттеу, рефлексия) болып табылады;
- электрондық оқыту жүйесінде оқу- педагогикалық қызметін жүзеге асыру;
- инновациялық технологияларды қолдану дағдысының болуы;
- оқушылардың шешуші құзыреттерін (жалпымәдениеттік, танымдық, коммуникативтік) қалыптастыру;
- сын тұрғысынан және шығармашылық ойлауын дамыту тұрғысынан кіші мектеп жасындағы балалармен сабақтарды ұйымдастыру және өткізу;
- сабақта және сабақтан тыс уақытта білім алушылардың мотивация негізінде оқу- танымдық қызметке шешуші құзыретін қалыптастыру бойынша біліктілігінің болуы;
- оқушылардың рухани-адамгершілік, патриоттық, экологиялық, денсаулығын сақтау тәрбиелерін жүзеге асыру бойынша құзыретті болуы.

Білім саясатының өзекті мәселелері – кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерінің түрлерін өзгерту, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жанашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның ролін арттыру және қазіргі заман техникасы мен технологиясын жоғары деңгейде қолдана біту. Сондықтан жоғары мектеп педагогикасының күрделі де маңызды бір мәселесі студентті болашақ мамандығына оңтайландыру, кәсіптік біліктілігін дамыту, кәсіби бағдар берудің жаңа жүйесін жасау, іскер және құзыретті маман дайындау.

Мұндай маман дайындау үшін білім беру үдерісін белсенділендіру, оқытудың жаңа формалары мен әдіс-тәсілдерін жетілдіру қажет.

Болашақ педагогтарда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық аспектілерін төмендегідей ашып көрсетуге болады:

- іргелі және кіркітірілген білімдердің жоғары деңгейінің болуы - яғни педагогика, тәрбие теориясы мен әдістемесі, дидактика, сыныпта оқытылатын барлық пәндерді жүргізу әдістемесі, сол пәндер арқылы оқушыларға берілетін білімдерді терең игеру;

- түйінделген іскерлікті, дағдыны, қабілетті меңгеруі - дидактикалық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік, шығармашылық, өз білімін дамытуға деген қабілет, теория мен практиканы байланыстыра алу қабілеті, диагностикалық іс-әрекет. Ғылыми-зерттеу іс-әрекетімен айналысу;

- кәсіптік-педагогикалық қасиетке жаңаша көзқараспен қарауы - бұрыннан қалыптасқан «мұғалімнің айтқаны әрқашан дұрыс» деген қағидадан аулақ болып, мұғалім тек ақпараттаратушы ғана болмай, оқушының жеке тұлға болып қалыптасуының басты көмекшісі болуы керек;

- инновациялық технологияларды меңгеруі - мектеп мұғалімі өзінің шығармашылық іс-әрекетінің арқасында тұтас педагогикалық процесті тиімді ұйымдастыру үшін қазіргі кездегі бар инновациялық технологияларды меңгеруі тиіс. Жаңа инновациялық технологияларды ғылыми ізденіспен тәжірибеге енгізуде өз үлесін қосуы қажет;

- педагогикалық міндеттерді шешудегі кәсіптік, шығармашылық іскерлігі;

- педагогикалық міндеттерді шешу барысында шеберлік танытып, өзінің білім, білік дағдыларын пайдалана отырып, оқушыларға тиісті білімдер жүйесін меңгерту. Оқушылардың білімдерін тексеруде мұғалімнің жүргізетін диагностикалық іс-әрекеті;

- шығармашылық шеберлігі - мұғалім оқушыларды оқытып қана қоймай, оларды тәрбиелеумен айналысатыны белгілі, мектеп өмірінде небір қиын жағдаяттар кездесіп жатады, сондай жағдаяттарда өзінің шығармашылықпен ойлай білетіндігін, шеберлігін танытуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР МЖМБС 6.08.059-2010 стандарты (5В010200—«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі»). - Астана, 6.08.059-2010.

2. Мищенко Л.И. Теоретико-методологические основы формирования содержания педагогического образования. – М.: МПГУ, КГПИ, -2008.-17б.

3. Вербицкий А.А. Компетентностный подход: проблемы и условия реализации. // Инновационные проекты и программы в образовании. – 2009. – №2.

4. Меңлібекова Г.Ж. Жоғары педагогикалық білім мазмұны сапасын жетілдірудің кейбір аспектілері 2009. Білім беру менеджменті журналы- №1. - С. 23-26 б.

5. http://iwep.kz/uploads/files/biblioteka/books/IRVNSK_VMNK_part1.pdf

ӨОЖ 373.1.02:37.035.6:78(512.122)

ОҚУШЫЛАРДЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА

Рысбекова Рысжан Мырзашевна

Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Ryszhan_Rysbekova@mail.ru

Қазақстан республикасының Егемендігі жағдайында “қазақстандық патриотизм” ұғымы нығайған рухани-саяси фактор ретінде, мемлекет саясаты мен идеологиясының жаңа парадигмасы ретінде қарастырылатын ерекше құнды мәнге ие болуда.

Мақалада жалпы білім беретін мектепте жүзеге асырылатын біртұтас тәрбие беру процесінде патриоттық тәрбие міндеттерін шешуге жетекші орын беріледі. Сонымен бірге оқушылардың патриоттық тәрбиесіндегі сабақтастықты да (этнопедагогика, ресми педагогика), олардың оқушылардың патриоттық тәрбиесін жүзеге асырудағы мүмкіндіктерін де, қозамның осы мәселеге байланысты әлеуметтік тапсырысын да (республикалық, аймақтық) Сурет-1-ден көруге болады.

Патриоттық тәрбие еңбек тәрбиесімен де өзара тығыз байланысты, өйткені, «еңбек әрекеті патриоттық сана мен сезімді жүзеге асырудың негізгі формасы қызметін атқарады». Патриоттық тәрбиенің эстетикалық тәрбиеге де жақындығы мол, өйткені көркем өнер туындылары болмыстың бейнесі, тұлға сезімінің нақты бір көрінісі болып саналады, өмір тәжірибесін берудегі формасы қызметін атқарады.

В условиях Независимости Республики Казахстан бесценное значение приобретает рассматриваемое понятие «казахстанский патриотизм», как усиливающийся духовно-политический фактор, как новая парадигма государственной политики и идеологии.

В статье ведущее место отведено решению задач патриотического воспитания в целостной системе процесса воспитания, претворяемого в жизнь в общеобразовательной школе. Вместе с этим понять и взаимосвязь патриотического воспитания учащихся (с этнопедагогикой, традиционной педагогикой), их возможности в деле патриотического воспитания учащихся, социальный запрос (республиканский, региональный) общества по данному вопросу. См. Рисунок-1.

Патриотическое воспитание тесно взаимосвязано и с трудовым воспитанием, потому что «трудовая деятельность выполняет функцию основной формы претворения в жизнь патриотического понятия и чувства». Патриотическое воспитание очень близко и к эстетическому воспитанию, так как произведения художественного искусства считаются конкретным видом раскрытия образа действительности, понятия личности, выполняют функцию формы подачи жизненного опыта.

In the context of the Republic of Kazakhstan Independence, “Kazakhstani patriotism” discussed notion has a wide importance as strengthened spiritual-political factor, as a modern paradigm of state policy and ideology.

Also the article explains patriotic upbringing tasks solving as the whole upbringing process system which implements in the high school. Moreover to understand the relation of

patriotic learners upbringing (ethno pedagogics, pedagogics), its opportunities in the patriotic upbringing deal, social request (republic, regional) concerning this issue. Picture-1.

Patriotic upbringing is closely related with labour upbringing, so "labour activity is a main form of patriotic notion and feelings implementation". Patriotic upbringing also is close to esthetic upbringing, thus artistic compositions are considered as specified type of real image revealing, individual notion, life experience admission.

Кілт сөздер: жалтықазақстандық патриотизм, ұлттық патриотизм, қазақстандық патриотизм, патриотизм, патриоттық тәрбие, отан, атамекен, ел-жұрт, азаматтық борыш, ар-намыс, адалдық пен әділдік, ұлттық парыз, патриоттық сана-сезім.

Қазақстан Республикасының Егемендігі жағдайында «қазақстандық патриотизм» ұғымы нығайған рухани-саяси фактор ретінде, мемлекет саясаты мен идеологиясының жаңа парадигмасы ретінде қарастырылатын ерекше құнды мәнге ие болуда. Оның пайда болуы мен бекуі Қазақстан тәуелсіздігінің нығаюы мен күшеюіне байланысты. Өйткені өз азаматтарына патриотизмді қажет етпейтін бірде-бір мемлекет болған емес және болмайды да.

Егемендік пен тәуелсіздікке ие болу жағдайында Қазақстан қоғамында «жалтықазақстандық патриотизм», «ұлттық патриотизм», «қазақстандық патриотизм» ұғымдары жиі пайдаланылады.

Жалтықазақстандық патриотизм – Қазақстанда тұрып жатқан барлық ұлт өкілдерінің Қазақстанды өздерінің ұлттық Отаны деп қабылдауы.

Ұлттық патриотизм, деген өз ұлтының, мәдениеті мен әдебиетінің тілі мен ділінің, салт-дәстүрлерінің бәріне екенін сезіну, жерінің Қазақстан екенін жете түсінуіне байланысты.

Ұлттық патриотизмді қалыптастыруда «отан», «атамекен», «ел-жұрт», «азаматтық борыш», «ар-намыс», «адалдық пен әділдік», «ұлттық парыз» сияқты құндылықтар негіз болған. Мысалы қазақ халқы туып өскен жерін, ата-анасының жерленген жерін ерекше қадір тұтқан, қай жерде болмасын олардың басына келіп, құран оқытып, бата жасатып тұрған, мүмкіндігінше туған жерден кетпеуге тырысқан. Оны «Отан оттан да ыстық», «Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Ер өзі үшін туады, елі үшін өледі» деген мақал-мәтелдерден – ақ көруге болады. Халық балалар мен жастарға өз Отанын, туған елін, халқын, ана тілін, салт-дәстүрін терең сезіммен сүйе білуге баулыған. Әркімге өзінің туып-өскен жері қымбат болатынын «Ер елінде, гүл – жерінде», «Ел іші – алтын бесік», «Елінен безген ер оңбайды» деп ескертіп отырған. Яғни, өз болмыс-бітімін Отанынан жеке бөліп қарамаған. Отанын, елі мен жерін өзінің туған анасындай құрметтеген.

Отанға деген сүйіспеншілік арқылы адамның бойында патриоттық сезімді туындатқан. Оның аясында азаматтық парыз, борыш көрініс алған. Халық жеткіншектерден өз елін, жұртын, Отанын қызмет етуді, азаматтық борыш деп санаған. Отан мен халық алдында борышын адал орындай білген адамды сана-сезімі, дарын-қабілеті жетілген адам деп қабылдаған.

Борышты өтеуде моральдық сенімнің маңызы зор. Парыз бен борышты орындау жауапкершіліктен туындайды. Отан, ата-ана, ел-жұрт алдындағы парызды, борышты атқаруда ар-намыс түсінігінің орны ерекше болған. Ар-намыс деген қазақ халқының бойына сіңісті қасиет, ұлттық әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктің бір көрінісі, отансүйгіштіктің белгісі десе де болады.

Жалтыұлттық патриотизм деген, өзін туған елінің бір бөлігі ретінде сезінуі. *Жалтықазақстандық патриотизм* болса, ол өз Отанына деген сүйіспеншілікпен

қатар, қазақстанды мекендейтін ұлт өкілдеріне деген сыйластық сезімді білдіреді. Яғни, басқа халықтарға деген құрмет сезімді, бүкіл адамзат түсінігінен ізгі орын алатын Отанға деген сүйіспеншілікті білдіреді.

Жалпықазақстандық патриотизм деген бірқатар принциптердің негізінде (тең құқықтық, бірін-бірі өзара руханиландыру, еріктілік, өзара көмек, ортақ мақсат-мүдделер, ұлттық және адамзаттық құндылықтарды ұштастыру, қазақ ұлтының республикадағы басқа ұлт өкілдерімен (орыс, ұйғыр, неміс және т.б.) өзара байланысы негізінде қалыптасады. Қазіргі жағдайда жалпықазақстандық патриоттық тәрбие мынадай негізгі бағыттарды қамтиды: егеменді елдің жаңа идеологиясын жасау; азаматтардың осы идеологияны терең меңгеруіне; мемлекеттік қоғамдық ұйымдар тарапынан патриоттық тәрбие жұмысын жүйелі түрде жоспарлау және оның тиімділігін бақылау; патриоттық тәрбие саласында жинақталған тәжірибені зерделеу және оны тарату; республика мекемелерінде, мерзімді баспасөздерде жалпықазақстандық патриоттық тәрбиенің рөлін жетілдіру; әрбір Қазақстан азаматының бойында патриоттық сана-сезімін тәрбиелеу, жалпыұлттық мақтаныш сезімін тәрбиелеу; Отан мүдделерін қорғауда жауапкершілік пен патриоттық парыз сезімін қалыптастыру; ел азаматтарын шовинизмге, экстремизмге, сепаратизмге қарсы күресе білуге тәрбиелеу болып табылады.

Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың стратегиясында қазақстандық патриотизм идеясы халықтың бірыңғай азаматтығын қалыптастырумен тығыз байланыста қарастырылады.

Ішкі саяси тұрақтылық пен қоғамның топтасу стратегиясы мүмкіндіктерінің теңдігіне негізделген бірыңғай азаматтықты қалыптастыру, барлық этникалық топ құқықтарының теңдігін қамтамасыздандыруды, қоғамдағы ауқаттылар мен кедейлердің арасындағы айырмашылықтарды азайтуды, ауыл проблемасына ден қоюды, әрбір ұлт өкілдерінің арасында өзара құрмет, сенімді көзқарасты орнықтыруды талап етеді. Бұл шараларды жүйелі түрде іске асыру азаматтардың отаншылдық сезімін нығайтуда оңды ықпал ететін болады.

Президент Республиканың әлеуметтік экономикалық перспективасын болжауға бағытталған «Қазақстан-2050» жолдауы қазақстандық патриотизмді орнықтыруға қолайлы жағдай жасайды. Жолдау халықтың көкейінде болашаққа деген сенімді ұялатады, қоғамды белсендендірудің факторы ретінде қызмет атқарады [1].

Жолдауда Қазақстан елінің міндеті: ұлттық бірлікті нығайту, әлеуметтік әділеттілікті орнату, халықтың экономикалық әл-ауқатын, тәуелсіздігін көркейту, саяси тұрақты мемлекетті құру деп атап көрсетілген.

Қазақстандық патриотизм азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің бірлесе атқарған іс-әрекеттері арқылы қалыптасады. Қазақстанның өзінің Елұраны, Елтаңбасы, Туы бар.

Бостандық пен тәуелсіздікті аңсаған халықтар сияқты, қазақ халқының да патриоттық сезімі аса айшықты дамыған және бұл сезімді халық ғасырлар бойы сақтап келген. Оны ежелгі түрік қағандығы кезінде тасқа жазылған Күлтегін ескерткіштерінен қазақ даласының ғұлама ойшылдарының (Фараби, Баласағұн, Қашқари және т.б.) патриотизмдік сүйіспеншілікке толы мұраларынан, елінің тәуелсіздігі мен бостандығын жау шапқыншылығынан сақтап қалған, көрнекті мемлекет қайраткерлерінің (Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Тәуке хан) патриотизмдік істерінен көруге болады.

Ұлы ағартушылар – Шоқан, Ыбырай, Абай да өз шығармаларында туған еліне, Отанына өз сүйіспеншіліктерін көрсете білген. Оған Шоқанның: «Мен, ең алдымен, өз отбасымды, туған-туыстарымды қадірлеймін, одан соң ауыл-аймақ, ел-жұртымды, руластарымды, одан соң халқымды, одан соң Сібір орыстарын, Россия жұртын

кадірлеймін» – деген, Абайдың «Әкенің ғана баласы болма, адамның баласы бол» – деген сөздері дәлел болады [2].

Ағартушылардың бұл сөздерінің бүгінгі таңдағы халықтар достығын нығайтуда маңызы өте зор.

Ұлттық патриотизм мен интернационалдық көзқарасты қалыптастыруда Алаш қозғалысының да (А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов және т.б.), Ұлы Отан соғысы мен бейбіт өмірдегі «Желтоқсан» қозғалысының да рөлі ерекше болды.

Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың сөзімен айтқанда: «1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы қазақ жастарының сана-сезімінің қаншалықты өскендігін көрсетті. Олар 100 жылға жуық уақыт бойы халықты қазармалық тәртіпте ұстап тоталитарлық жүйенің алдында бірінші болып айылдарын жиған жоқ. Жастар бұдан әрі кез келген ұлтқа тән ұлттық мақтаныш сезімдерін қорлауға жол бермейтінін өз халқының атынан ашық мәлімдеді» [3]. Бұның бәрі қазақ жастарының ұлттық намысының, патриоттық сана-сезімінің туған елге, Отанға деген сүйіспеншілігінің жоғары екенін дәлелдейді.

Сонымен «патриотизм» ұғымына берілген анықтамаларды зерттеп, зерделеу, патриотизм – Отан, туған өлке, ғұлама адамдар туралы терең білімді адамның басқа адамдарға және олардың түрлі іс-әрекеттеріне, қоғамға, оның өткені мен бүгінгісіне, табиғатқа, мәдениетке, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға деген көзқарасында көрінетін, патриоттық сезімдерінің тығыз бірлігінде көрсетілетін күрделі әлеуметтік құбылыс. Бұл қоғам мүддесіне деген белсенді іс-әрекет, қауіп-қатер төнген кездегі оны қорғауға деген даярлық, Отан алдындағы борыш пен жауапкершілікті саналы түрде жете түсіну деп пайымдауға мүмкіндік береді.

Тәрбиенің басты мақсаты, адамдардың адами қасиеттерін ұлттық санасын, идеялылығын, ғылыми дүниетанымын, рухани көзқарасын қалыптастыру болып табылады. Бұл қасиеттер жүйелі түрде ғылыми білімдермен қоғам дамуының объективті заңдарын меңгерту арқылы, жаңа қоғам құрылысы міндеттерінің шешіміне белсенді араластыру нәтижесінде қалыптастырылады. Теорияны оқып-біту саналы түрде меңгеруді талап етеді, себебі тек осы жағдайда ғана білім адамның терең ішкі сенімділігіне айнала алады.

Идеялық сенімділік белсенді практикалық әрекетті болжайды: Отан игілігіне адал еңбек ету, Отанды қорғау. Шынайы тұлғалардың шынайы ойлары мен сезімдерін бір ғана көрсеткіш бойынша бағалауға болады. Нақтырақ айтқанда, осы тұлғалардың қоғамдық әрекеттері бойынша.

Жалпы білім беретін мектепте жүзеге асырылатын біртұтас тәрбие беру процесінде патриоттық тәрбие міндеттерін шешуге жетекші орын беріледі. Патриотизмге тәрбиелеу мәселесін қазіргі көзқарас тұрғысында қарастырғанда, біртұтас тәрбие беру процесіндегі патриоттық тәрбие процесінің мәнін, оның орнын, рөлін дұрыс түсіну қажет. Сонымен бірге оқушылардың патриоттық тәрбиесіндегі сабақтастықты да (этнопедагогика, ресми педагогика), олардың оқушылардың патриоттық тәрбиесін жүзеге асырудағы мүмкіндіктерін де, қоғамның осы мәселеге байланысты әлеуметтік тапсырысын да (республикалық, аймақтық) жақсы білген жөн (Сурет-1).

Патриоттық тәрбие беру өзінің мазмұны жағынан саяси – идеялыққа, адамгершілікке тәрбиелеу саласының бірі болып табылады, өйткені «оның қалыптастыратын тұлғалық қасиеттері оның саяси сипатына қатысты... Отанға берілгендік адамның жоғары адамгершілігінің жетекші нышанының бірі болып табылады» [4, 186.].

Жалпытеориялық сипаттағы жұмыстардың бәрінде адамгершілікке тәрбиелеудің міндеттеріне, патриотизм, ынтымақтастық, қорғанысқа даярлық,

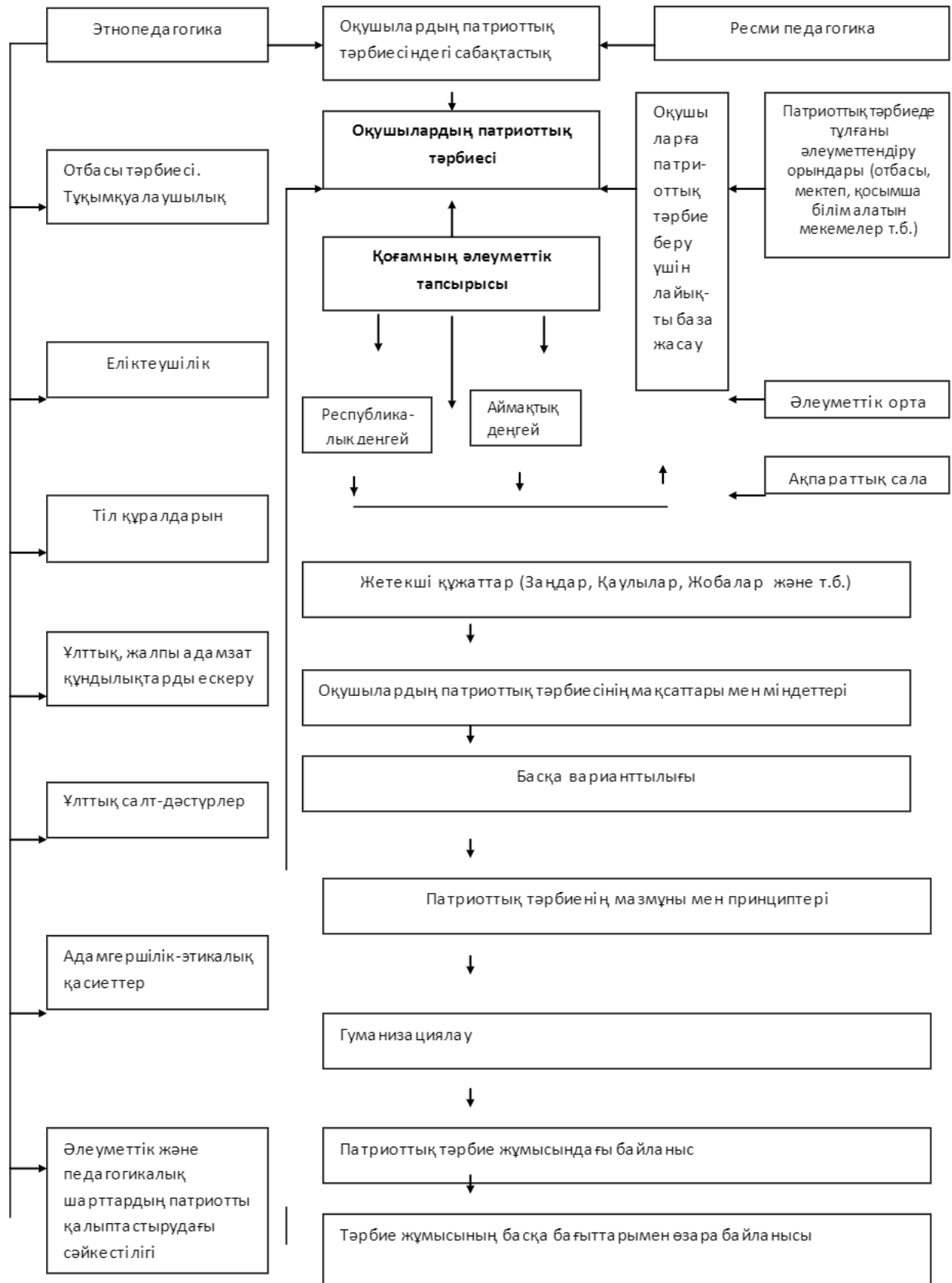
еңбекке адалдықпен қарау, жұмысты сапалы орындауға талпыныс, қоғамдық белсенділік сияқты қасиеттерді қалыптастыру қарастырылады. Авторлар адамгершілік тәрбие берудің мазмұнын коммунистік мораль, оның принциптері, ережелері, дәстүрлерін, халықтың рухани өмірінің ажыратылмайтын бөлігі ретінде мазмұндайды. Адамгершілік ережелері адамдардың іс-әрекеттерінің барлық түрлері мен қарым – қатынасында көрініс алатынын айтады. Барлық адамгершілік тәрбие жұмыстарының негізгі бағыттарын анықтай келе, тәрбие компоненттерінің өзара тығыз байланысын атап көрсетеді. «Оқушылардың адамгершілік тәрбиесінің мазмұнында шартты түрде мынадай компоненттерді бөліп қарастыруға болады: адамгершілік санасын қалыптастыру, адамгершілік сезімін дамыту, тұлғаның адамгершілік қатынастары тәжірибесін меңгеруі. Тәрбие үдерісінде осы компоненттердің бірлігі ғана мектеп оқушысы тұлғасының тұрақты адамгершілік қасиеттерін дамытады, оның өмірден өзіне қажетті дегендерін алуына көмектеседі» деген көзқараста болады [5, 168б.].

Авторлар, сонымен бірге, патриоттық тәрбиеде «оқушыларды адамдармен, олардың өмір сүру ерекшеліктерімен, туған өлкенің тарихи, экономикалық және саяси даму тенденцияларымен таныстыру, ең жақын қоршаған орта туралы терең білімдер беру» ерекше маңызды рөл атқарады дегенді айтады [5, 121б.].

Патриоттық тәрбие еңбек тәрбиесімен де өзара тығыз байланысты, өйткені, «еңбек әрекеті патриоттық сана мен сезімді жүзеге асырудың негізгі формасы қызметін атқарады».

Патриоттық тәрбиенің эстетикалық тәрбиеге жақындығы сол, көркем өнер туындылары болмыстың бейнесі, тұлға сезімінің нақты бір көрінісі болып саналады, өмір тәжірибесін берудегі формасы қызметін атқарады. Б.Т.Лихачев «балалардың ақыл-ой тәрбиесін меңгертілетін құбылыстағы сұлулық сырын ашып көрсетпей, еңбек тәрбиесін, еңбектің мазмұны мен үдерісіндегі әдемілікті танып білмей, адамгершілікті-әдемі мінез-құлықты қалыптастырмай, денені дамытпай – адамның сымбатты денесін жетілдірмей көз алдыға елестету қиын. Сондай-ақ, эстетикалық тәрбиені де өмірмен байланыссыз, белсенді шығармашылық іс-әрекетсіз, мақсат – мұратқа жетудегі күрессіз көз алдына елестету мүмкін емес» [6, 313б.].

Осы қағидаларды ескере отырып, патриотизмді қалыптастыру *идеялық-тәрбиелік жұмыстардың* барлық жүйесі арқылы жүзеге асырылады, әйтседе, біртұтас тәрбие беру үдерісінің дербес бағыттылығына байланысты ол өзіне тән әдістер мен формаларды пайдалануды қажет етеді деуге болады.

Сурет 1 – Оқушылардың патриоттық тәрбиесінің шартты түрде алынған моделі

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2050. Алматы: Юрист, 2012, – 65 б.
2. Уалиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 560 б.
3. Егемен Қазақстан. 12 желтоқсан 2006 ж. – 4 б.
4. Марьенко И.С. Воспитание советского патриотизма и учащихся среднего школьного возраста во внешкольной работе. Автореф.дисс. канд.пед.наук. 13.00.01. – М., 1955.
5. Педагогика/ под.ред.Ю.К.Бабанского. – М.: Педагогика, 1984, – 368 с.
6. Лихачев Б.Т. Теория коммунистического воспитания. –М.: Педагогика, 1974. – 313 с.

ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

УДК 58.009

ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВОГО РАЗНООБРАЗИЯ ЭФИРНОМАСЛИЧНЫХ РАСТЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ДЖУНГАРСКОГО АЛАТАУ

Бахтаулова А.С., к.б.н., доцент биологии

*Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган,
bahtaulova@mail.ru*

Мақалада Жонгар Алатау аумағында өсетін эфирмайлы өсімдіктердің алуантүрлілігінің және таралуының бойынша өткізілген зерттелердің нәтижелері берілген. Зерттеу аумағында 22 туысқа 5 тұқымдасқа жататын ашықтұқымды және жабықтұқымды өсімдіктердің 31 түрі анықталынды.

В статье изложены результаты проведенных исследований по изучению видового разнообразия и распространения эфирномасличных растений на территории Джунгарского Алатау. Обследования территории позволили выявить произрастание 31 вида эфирномасличных растений, относящихся к 22 родам и 5 семействам голосеменных и покрытосеменных растений.

The article describes the results of researches on the species diversity and distribution of Attar plants on the territory of Dzhungarskiy Alatau. The study revealed a growth of 31 species of Attar plants, belonging to 22 genera and 5 families of gymnosperms and angiosperms.

Ключевые слова: растения, эфирные масла, видовое разнообразие, распространение, эндемик.

В настоящее время в связи с подъемом и развитием экономики Республики Казахстан все более актуальным становится эффективное использование национальных природных растительных ресурсов. Учитывая все возрастающую потребность развивающейся фармацевтической промышленности, медицины, фито- и ароматерапии, большое внимание среди всего многообразия полезных растений обращено к группе эфирномасличных растений.

С целью изучения дикорастущих растений как источников получения эфирных масел в институте ботаники Академии наук Республики Казахстан, начиная с 1972 года, Л.А. Демидовской, В.Ю. Авериной, Р.А. Егеубаевой и другими проводились фронтальные ботанико-ресурсоведческие обследования горных районов Южного и Восточного Казахстана с целью выявления перспективных эфирносов для дальнейшего изучения и вовлечения их в хозяйственное использование [1-2]. Поиски практически ценных эфирномасличных растений позволили выявить из более 500 проанализированных видов флоры данных регионов около 80 эфирносов, перспективных по содержанию или составу эфирных масел, наличию сырьевой базы и возможности в интродукции.

В результате работы Р.А.Егеубаевой [3] получен богатый материал по биологическим особенностям, продуктивности, распространению, содержанию эфирных масел и их компонентному составу эфирномасличных растений Юго-Востока Казахстана. Подробно рассмотрены перспективные эфирносовые виды, для которых дана более полная биоэкологическая и фитохимическая характеристика, и обсуждены пути их использования как источников эфирных масел.

Научные исследования по изучению эфирномасличных растений проводились на отдельных территориях Казахстана, в результате которых получено видовое разнообразие эфирномасличных растений, определен сырьевой запас и особенности распространения в

изучаемых зонах. Так получены научные сведения по эфирномасличным растениям Калбинского хребта, восточного Чаткала, южного Казахстана, юго-востока Казахстана, восточного Казахстана и др.

Джунгарский Алатау — горная цепь, расположенная на границе Казахстана и Китая, между рекой Или и озером Алаколь. Назван по имени близлежащей пустыни. Протяжённость — 450 км, ширина от 50 до 90 км, высота до 4562 м (пик Семёнова-Тян-Шанского) [4]. В горную систему входят хребты Каратау, Токсанбай, Баскантау, Беджинтау и другие. В восточной части гор находятся Джунгарские ворота — проход, который в течение многих веков использовался для вторжения в Среднюю Азию. Ветры, дующие через Джунгарские ворота, входят в число самых мощных ветров на территории СНГ. Сайкан — в переводе с китайского «Властелин Лугов», или, согласно другому переводу, «Кровавый ветер», ветер-разрушитель, дует со стороны Казахстана в Китай, и Эби — дует со стороны озера Эби-Нур с территории Китая в Казахстан.

Как любой другой горный район Джунгарский Алатау изобилует широко разветвлённой речной сетью — Лепсы, Тентек, Аксу, Каратал, Кора и многочисленными озёрами. В 15 км от села Лепсинск на высоте 1635 м над уровнем моря находится живописное озеро Жасылколь.

Жонгар-Алатауский государственный национальный природный парк образован в 2010 г., парк расположен на северном макросклоне хребта Жетысуского Алатау и занимает площадь 356 022 га, из которых 39,6% составляет заповедная зона, 17,6% - зона экологической стабилизации, 32,8% - зона туристской и рекреационной деятельности и 9,8% - зона ограниченной хозяйственной деятельности.

Богат и многообразен растительный мир Жонгар-Алатауского ГНПП и включает достаточно много эндемичных и реликтовых видов, интересных и перспективных для научного исследования [5].

В целях изучения научных основ для создания Жонгар-Алатауского национального государственного природного парка были проведены исследования по изучению видового разнообразия флоры Джунгарского Алатау в рамках программы ПРООН «Сохранение *in-situ* горного агробιοразнообразия в Казахстане». В результате данного исследования было установлено, что растительный мир Жонгар-Алатауского природного парка включает около 75% растений, найденных в Жетысуском Алатау, это примерно 110 семейств, 620 родов и 2170 видов. Во флоре Жетысуского Алатау произрастает 76 эндемичных видов, встречающихся только на этом хребте [6].

При проведении характеристики видового разнообразия эфирномасличных ценных видов Джунгарского Алатау из хозяйственно-ценных растений предпочтение при исследованиях казахстанских видов отдавалось группе лекарственных растений. Размещение некоторых дикорастущих лекарственных растений по Алма-Атинской области, в том числе по Джунгарскому Алатау, приводятся в научных статьях многих исследователей. Химическая характеристика масел некоторых эфиромасличных растений Джунгарского Алатау изучались сотрудниками лаборатории растительных ресурсов Института ботаники АН КазССР [1-2].

Джунгарский Алатау является крайней южной границей распространения рапонтикума сафлоровидного. Развитие, семенная продуктивность, содержание биоактивных веществ и другие особенности рапонтикума в опытно-промышленной культуре изучались в Институте ботаники АН КазССР [6].

Хозяйственно-ценные виды растений делятся на группы по их практическому применению. В настоящее время используется классификация, разделяющая все ценные растения на следующие группы по характеру их использования: пищевые, лекарственные, кормовые, медоносные, эфирномасличные, дубильные, технические, декоративные.

Свойства многих видов позволяют использовать растения в разных качествах, например, чаще всего эфирномасличные растения являются и лекарственными, и медоносными растениями, но при классификации в первую очередь учитывается основное применение данного растения.

В результате исследования в рамках проекта ПРООН на территории Джунгарского Алатау выявлены виды, относящиеся к разным хозяйственно-ценным группам (таблица 1).

Таблица 1 - Количество видов, выявленных на изучаемой территории Джунгарского Алатау

№	Хозяйственно-ценные группы	Количество видов в группе, шт
1	Пищевые,	26
1.1	в т.ч. плодовые кустарники	22
2	Кормовые	101
3	Лекарственные	131
4	Эфирномасличные	12
5	Медоносные	47
6	Технические	6
7	Дубильные	14
8	Декоративные	220
	Общее количество видов:	557
	в т.ч.:	
	- Редкие	18
	- Эндемичные	8

Анализ показал, что во флоре хребта преобладают растения, обладающие высокими декоративными качествами (39%), несколько меньше принадлежит группе лекарственных растений (24%). Виды эфирномасличных растений составляют незначительную часть от общего количества выявленных видов (3%) (рис.1).

Рисунок 1 - Соотношение видов на изучаемой территории

В связи с этим целью проведенных исследований явилось установление видового состава эфирномасличных растений во флоре Джунгарского Алатау и выявление ценных эфирноносителей для перспективного рационального использования.

Для определения растений проводилось морфологическое описание растения по общепринятой схеме. Определение растений проведено по определителям, соответствующим флоре Казахстана [7].

При оценке видового разнообразия эфирномасличных растений изучаемых территорий нами учитывалась перспективность дальнейшего использования этих видов природной флоры.

Рекогносцировочные полевые обследования позволили выявить произрастание на территории Джунгарского Алатау 31 вид эфирно-масличных растений, относящихся к 22 родам и 5 семействам (таблица 2, рисунок 2).

В Джунгарском Алатау эфирномасличные растения приурочены к разнотравно-черемуховым, разнотравно-ежевично-яблоневым, разнотравно-шиповниково-боярышниковым, разнотравно-жимолостно-злаково-шиповниковым, разнотравно-кустарниково-широколиственным, разнотравно-малиновым, разнотравно-шиповниково-можжевельниковым сообществам.

В результате проведенных исследований были изучены морфологические особенности и определены 5 видов эфирномасличных растений, относящихся к двум семействам хвойных растений. Семейство Кипарисовые представлены 3 видами можжевельника (*Juniperus*), семейство Сосновые 2 видами: пихта сибирская (*Abies sibirica*) и ель Шренка (*Picea schrenkiana*).

Таблица 2 - Список эфирномасличных видов изучаемой территории Джунгарского Алатау на момент проведения обследования (06-07. 2013)

Familia, species	Семейство, вид
Отдел Голосеменные растения	
Pinaceae Lindl. <i>Abies sibirica</i> Ledeb. <i>Picea schrenkiana</i> Fisch. et C.A.Mey.	Сосновые Пихта сибирская Ель Шренка
Cupressaceae Bartl. <i>Juniperus sabina</i> L. <i>Juniperus pseudosabina</i> Fisch.et.Mey. <i>Juniperus sibirica</i> Burgsd..	Можжевельниковые Можжевельник казачий Можжевельник ложноказачий Можжевельник сибирский
Отдел Покрытосеменные растения	
Apiaceae Lindl. <i>Carum carvi</i> L. <i>Eringium macrocalyx</i> Schrenk <i>Heracleum dissectum</i> Ledeb.	Зонтичные Тмин обыкновенный Синеголовник крупночашечный Борщевик рассеченный
Lamiaceae Lindl. <i>Betonica foliosa</i> Rupr. <i>Leonurus turkestanicus</i> V. Krecz.et Kuprian. <i>Leonurus incanus</i> V. Krecz. et Kupr. <i>Mentha asiatica</i> Boriss. <i>Mentha interrupta</i> Boriss. <i>Origanum vulgare</i> L. <i>Salvia deserta</i> Schang. <i>Stachys palustris</i> L. <i>Scutellaria transiliensis</i> Juz.	Губоцветные Буквица олиственная Пустырник туркестанский Пустырник серый Мята азиатская Мята прерывчатая Душица обыкновенная Шалфей пустынный Чистец болотный Шлемник заишский

Thymus marshallianus Willd.	Тимьян Маршалла
Asteraceae Dumort.	Сложноцветные
Achillea millefolium L.	Тысячелистник обыкновенный
Artemisia santolinifolia Turcz	Полынь сантолилистная
Artemisia dracuncululus	Полынь эстрагон
Artemisia absinthium L.	Полынь горькая
Artemisia gmelinii Web.	Полынь гмелина
Arctium tomentosum Mill.	Лопух войлочный
Inula britannica L.	Девясил британский
Inula helenium L.	Девясил высокий
Inula macrophylla Kar.et Kir.	Девясил крупнолистный
Rhaponticum carthamoides (Willd.) Ijjin	Левзея сафлоровидная, маралий корень
Solidago virgaurea L.	Золотарник обыкновенный
Tanacetum vulgare L.	Пижма обыкновенная
Tussilago farfara L.	Мать и мачеха обыкновенная

На территории Саркандского государственного учреждения Жонгар-Алатауского государственного национального природного парка хвойные растения образуют сообщества в пойме реки Сарканка на высоте 1335-1649 м н.у.м.. Можжевельники доминируют в разнотравно-шиповниково-можжевельниковых сообществах, а ель Шренка и пихта сибирская образуют рябинно-еловые и малиново-пихтовые сообщества на темно-серых лесных почвах.

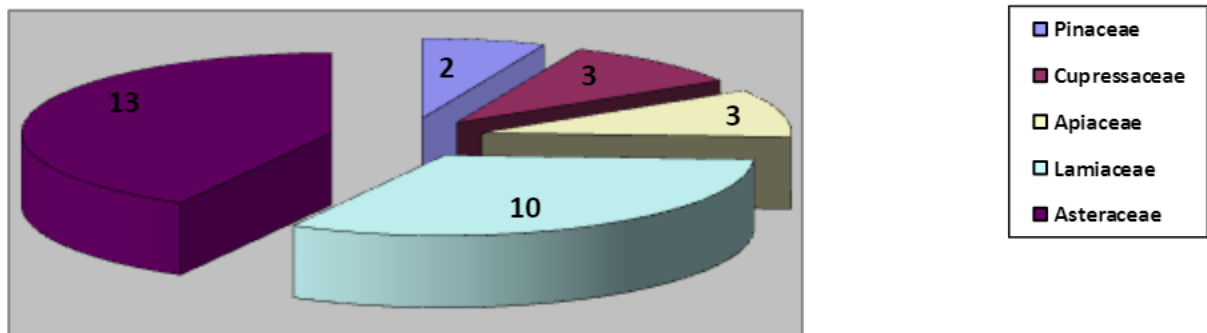

Рисунок 2- Видовое разнообразие эфирномасличных растений по семействам

Результаты полевых наблюдений показали, что выявление виды размещены в горах Джунгарского Алатау неравномерно. По особенностям произрастания и экологической приуроченности большинство видов были распределены на 4 группы:

- Растения, встречающиеся рассеяно и не образующие зарослей.
- Растения, не подлежащие сбору вследствие редкости или охраны на территории природного парка.
- Растения, широко распространенные на территории гор Джунгарского Алатау, не образующие крупных зарослей, но пригодные для небольших объемов заготовки растительного сырья (от 100 до 500 кг).
- Растения, образующие крупные заросли, пригодные для организации заготовок в промышленных масштабах (свыше 500 кг).

В природных условиях на территории гор Джунгарского Алатау изучены и описаны места произрастания 31 эфирномасличного растения, которые распределились по отдельным группам следующим образом:

На долю рассеяно произрастающих и не образующих зарослей растений приходится 15 видов. Это виды из родов синеголовник, ферула, пижма, девясил и другие. Часть видов, как полынь Сиверса, тмин обыкновенный, девясил британский, лопух войлочный, являются одно- или двулетними, то есть не образуют постоянный зарослей. Значительную роль играет многообразие почвенно-географических условий гор Джунгарского Алатау и значительное развитие мезо- и микрорельефа, что не позволяет значительному числу видов образовывать большие площади однородных зарослей.

На долю растений, не подлежащих заготовки вследствие их редкости, запрета на сбор сырья, приходится 8 видов. Среди них ель Шренка, можжевельник казахский, можжевельник ложноказацкий, буквица олиственная, пустырник туркестанский, шлемник заилийский, девясил британский, левзея сафлоровидная (маралий корень). Для сохранения генофонда левзеи сафлоровидной необходимо выделить участок на территории Саркандского государственного учреждения, в верховье ущелья реки Саркан Джунгарского Алатау площадью около 20 гектаров.

К широко распространенным растениям, образующим заросли, пригодных для осуществления заготовок сырья, отнесены 23 вида из родов полынь, тимьян, тысячелистник, шалфей, мята, душица, мать-и-мачеха и другие.

Изученные виды эфирномасличных растений содержат эфирные масла в надземной части побегов и цветках. Большинство растений в условиях Джунгарского Алатау цветут в июле-августе, плодоносят в августе-сентябре. Поэтому периодом основного заготовления эфирномасличных растений является июль-август.

Таким образом, полученные результаты позволили наметить объекты и пути для дальнейшего исследования, в частности сырьевые запасы выявлялись только для 3-ей и 4-ой групп эфирномасличных растений. Большинство эфирномасличных растений распространены на горных склонах, по опушкам лесов, полянам, на суходольных и степных лугах, в зарослях кустарников, по долинам рек, ручьев, склонам оврагов, в нижнем и среднем поясе гор.

Сохранение генетических ресурсов эфирномасличных растений и грамотное использование сырьевых запасов – важная задача, требующая дальнейшего изучения влияния окружающей среды на биологические особенности развития представителей эфирномасличных растений, и прежде всего эндемичных видов Джунгарского Алатау.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кукунов М.К., Егеубаева Р.А., Аверина В.Ю. Эфиромасличные растения Казахстана и их рациональное использование. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 142 с.
2. Демидовская Л.Ф. Можжевельники Южного Казахстана – перспективные эфиромасличные растения/ Демидовская Л.Ф., Аверина В.Ю., Егеубаева Р.А.//Тр. Ин-та Ботаники АН КазССР. 1976. - Т.35.- С.61-74.
3. Егеубаева Р.А. Дикорастущие эфирномасличные растения Юго-востока Казахстана/Р.А. Егеубаева.-Алматы, 2002.- С.21
4. Нұрбеков Ж. Жетісу–Семиречіе, Алматы «Эффект», 2009. 184-190 с.
5. Байтенов М.С. Флора Казахстана. Алматы.: Ғылым. 2001. 280 с.
6. Синицын Г.С. Новые лекарственные растения Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 128 с.

7.«Иллюстрированный определитель растений Казахстана». Т.1-2.-Алма-Ата: изд-во Наука КазССР, 1969.

УДК 338.486.2 (285.23)

О ФОРМИРОВАНИИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ

Карбозова Жанар Женисовна, *ст.преподаватель*

Бутенова Асель Кадыровна, *ст.преподаватель*

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Мақала жоғарғы оқу орнындағы білімгерлердің ақпараттық – біліктік қалыптасу мәселесіне арналған. Мақалада "біліктілік", "коммуникативті - біліктілік" деген ұғым ашылып көрсетілген. Студенттің коммуникативті біліктілігінің құрылымының кезеңдері қарастырылған. Болашақ география мұғалімінің коммуникативті - біліктілігінің тиімді қалыптасу әдістері ұсынылған.

Статья посвящена проблеме формирования информационно-коммуникационной компетентности студентов высших учебных заведений. Раскрывается сущность понятий «компетентность», «коммуникативная компетентность». Рассматриваются этапы формирования коммуникативной компетентности студентов. Представлены методы, способствующие эффективному формированию коммуникативной компетентности будущих учителей географии.

The article is sanctified to the problem of forming of informative communicative competence of students of higher educational establishments. Essence of concepts opens up "competence", "communicative competence". It is examined the stages of forming of communicative competence of students. Methods assisting the effective forming of communicative competence of future teachers of geography are presented.

Ключевые слова: *компетентность, коммуникативная компетентность, студенты, инновация, модель.*

Вхождение в информационное общество предъявляет принципиально новые требования к системе образования, к уровню подготовки выпускников, к их профессиональным компетентностям, важнейшей среди которых является информационная компетентность.

Трактовка термина «competence» во многом зависит от того, с какого языка он переведен. Например, во французском языке [1] «competence» имеет два значения – компетенция и осведомленность; в английском [2] – три: способность, или умение, компетентность, компетенция [3].

В современной парадигме образования, основанной на компетентностном подходе, термин «компетенция» служит для обозначения интегрированных характеристик качества подготовки выпускника. Как отмечает профессор В.И. Байденко [4], «компетенция выступает новым типом целеполагания».

Компетентность – это выраженность у конкретного человека какой-то компетенции, мера овладения ею. По Дж. Равену [5], компетентность – это специфическая способность, необходимая для эффективного выполнения конкретного действия в конкретной предметной области и включающая узкоспециальные знания,

предметные навыки, способы мышления, а также понимание ответственности за свои действия. Быть компетентным – значит обладать набором специфических компетенций разного уровня: наблюдать, быть осведомленным в предмете, самостоятельно ставить вопросы, писать деловые письма, доказывать собственную правоту, справляться с межличностными конфликтами и т.п. По мнению А.В. Хуторского, компетенция включает совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности), задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов, необходимых для качественной продуктивной деятельности. Компетентность – это владение, обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности [6]. С.Е. Шишов и В.А. Кальней считают, что компетенция – это общая способность, основанная на знаниях, опыте, ценностях, склонностях, которые приобретены благодаря обучению, это способность мобилизовать знания, умения и поведенческие отношения в условиях конкретной деятельности [7].

Под информационной компетентностью чаще всего понимают способность овладеть информационными технологиями, работать со всеми видами информации. Под профессиональной информационно-коммуникационной компетентностью понимают умение решать информационные задачи в профессиональной области, пользуясь современными информационными ресурсами (инструментами и источниками) [8].

Анализ характеристик информационных компетенций позволяет выделить проблему специальной информационно-коммуникационной подготовки, что в свою очередь требует кардинальных изменений в системе образования, причем эти изменения должны коснуться всех ее уровней. Формирование информационных компетенций осуществляется в несколько этапов, которые можно рассмотреть на примере обучения в общеобразовательной школе.

На первом этапе в процессе изучения информатики компьютеры являются объектом изучения. Основной целью данного этапа является формирование начальной компьютерной грамотности и элементарных вычислительных умений.

На втором этапе компьютеры начинают использовать для изучения других учебных дисциплин, начинается работа с обучающими и контролирующими программами.

На третьем этапе компьютеризация распространяется на все компоненты образовательной системы: компьютер используют как универсальный инструмент решения самых разнообразных задач. Главными средствами являются универсальные программные средства: текстовые редакторы, электронные таблицы, системы управления базами данных, электронная почта.

Четвёртый этап связан с освоением и использованием средств мультимедиа, глобальных и локальных баз данных. Цель этого этапа – успешное овладение и применение средств нового поколения для решения конкретных задач.

В соответствии с этими этапами возможно построение модели формирования информационно-коммуникационных компетенций в процессе обучения (табл. 1):

Таблица 1.

Компьютерная грамотность	Знания	Умения	Компетенции
Начальная компьютерная грамотность	Работа базами данных. Основы программирования	Работа с документами в качестве	Владение навыками работы с программным продуктом

<i>Использование ПК для изучения других предметов</i>	Цифровые образовательные ресурсы, образовательные порталы, специальные программы, электронные учебные пособия, модели, тесты, контролирующие и обучающие программы	пользователя Работа с обучающими и контролирующим и программами	Владение навыками работы с цифровыми образовательными ресурсами, образовательными порталами, специальными программами, электронными учебными пособиями, моделями, тестами, контролирующими и обучающими программами
<i>Телекоммуникационные средства</i>	Знание возможностей средств коммуникаций, электронной почты,	Электронная почта, ICQ, текстовые редакторы, электронные таблицы, системы управления базами данных	Владение навыками и умениями осваивать новые средства, находить, создавать и оформлять информацию
<i>Средства нового поколения</i>	Знание возможностей аппаратуры, правил работы с ними	Видеокамеры, цифровые фотоаппараты, мобильные телефоны, портативные компьютеры	Владение навыками и умение осваивать средства нового поколения. Применение компьютерных технологий в новой ситуации

Таким образом, выпускник образовательного учреждения должен обладать следующими информационным компетенциям:

- уметь находить пути доступа к базам данных и средствам информационного обслуживания;
- понимать различные форм и способов представления данных в вербальной, графической и числовой формах;
- знать о существовании общедоступных источников информации и уметь ими пользоваться;
- уметь оценивать и обрабатывать имеющиеся данные с различных точек зрения, пользоваться приемами анализа информации;
- уметь использовать имеющиеся данные при решении различных задач.

Предлагаемую модель можно применить для описания процесса формирования информационно-коммуникационных компетенций других уровней образования, как среднего специального, так и высшего, а также для разработки программ профессиональной подготовки будущих специалистов.

Информационно-коммуникационную компетентность, рассматриваемую нами как интегративное качество совокупности информационно-коммуникационных компетенций, можно представить в виде:

– *структурной* модели, состоящей из взаимосвязанных компонентов (рефлексивного, творческого, диалогического);

– *уровневой* модели, различающей низкий, средний и высокий уровни ее сформированности (на основе выделения познавательно-рефлексивного, психолого-коммуникативного, креативного и эмоционально-волевого критериев) и

– *этапной* модели, описывающей логику процесса ее формирования.

Формирование информационно-коммуникационных компетенций является одной из приоритетных *целей* методической системы профессиональной подготовки будущих специалистов.

Данная методическая система определяется профессионально-личностной ориентировкой будущего специалиста в сфере информации и взаимодействия и предполагает осознанную мотивацию информационной деятельности, эффективное, творческое и ответственное применение информационных технологий в нестандартных профессиональных ситуациях, готовность к конструктивному сотрудничеству и межличностному диалогу в профессионально-информационной сфере.

Содержательный компонент методической системы формирования информационно-коммуникационных компетенций предполагает реконструкцию стандартного содержания обучения информационно-коммуникационным дисциплинам. Реконструкция предполагает включение в него межпредметных знаний о возможностях использования информационно-коммуникационных технологий и компьютерных сетей в профессиональной деятельности; гуманитарных проблем информатизации; нестандартных задач информационно-коммуникативного компонента профессиональной деятельности, обладающих умениями исследовательского поиска информации, ведения диалога, информационно-профессионального сотрудничества и прогнозирования научно-технических и социальных последствий профессиональных решений.

Процессуальный компонент методической системы предусматривает разработку специальных средств методического обеспечения ситуаций формирования информационно-коммуникационных компетенций, актуализирующих мотивационные, диалогические и рефлексивно-творческие функции студентов в процессе проведения учебных занятий и самостоятельных исследований. Он включает банк разноуровневых заданий и учебно-методических инструкций, мультимедийных средств обучения, сетевых компьютерных средств контроля, рейтинговой оценки, системы консультационной поддержки самостоятельной работы в сети Internet.

Логика развертывания методической системы формирования информационно-коммуникационных компетенций предполагает постепенное усложнение механизмов взаимодействия студента с информационно-коммуникационной средой: от восприятия и осмысления элементов информационной среды, через самоопределение в профессиональной деятельности и профессиональном общении в информационно-коммуникационной среде, к саморазвитию в процессе преобразования профессиональной информационно-коммуникационной среды. Педагогическая поддержка непрерывного развития самостоятельности студента и его продвижения с более низкого уровня информационно-коммуникационной компетентности на более высокий уровень состоит в управлении учебным процессом на основе модели формирования информационно-коммуникационных компетенций будущих специалистов.

Исследования, проводимые нами в образовательных учреждениях г.Талдыкорган (в ЖГУ им.И.Жансугурова и в средней школе № 24, №18), позволили

создать модель программы профессиональной подготовки, соответствующую требованиям к уровню сформированности информационно-коммуникационных компетенций. Результаты исследований показали возможность использования данной модели в учебном процессе вуза. При этом была установлена взаимосвязь качества профессиональной подготовки и уровня сформированности информационно-коммуникационных компетенций студентов.

Результаты исследования показали, что ориентация учебных дисциплин на формирование информационно-коммуникационной компетентности, включающая изменения целевых, содержательных и процессуальных компонентов учебного процесса, способствует повышению качества профессиональной подготовки будущих учителей географии.

Таким образом, можно сделать *следующие выводы*:

1. Этапы формирования информационно-коммуникационных компетенций повторяют этапы информатизации и развития информационных технологий.
2. Можно выделить определенный набор знаний, умений и компетенций соответствующих каждому этапу.
3. Знания, умения и компетенции расширяются, развиваются и укрепляются от этапа к этапу.
4. Содержание и средства обучения должны соответствовать этапу, его целям, а также уровню сформированности информационных компетенций обучаемого.
5. Формирование информационно-коммуникационных компетенций возможно средствами любых учебных дисциплин.
6. Качество профессиональной подготовки зависит от сформированности информационно-коммуникационных компетенций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Французско-русский словарь. М., 1987.
2. Англо-русский словарь. М., 1990.
3. Современный словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 2001. 742 с.
4. Болонский процесс: середина пути /Под ред. д-ра пед. наук, проф. В.И.Байдено. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. Российский Новый Университет, 2005. 379 с.
5. Равен Дж. Педагогическое тестирование: Проблемы, заблуждения, перспективы /Пер. с англ. М.: «Когито-Центр», 2001. 142 с.
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты: Доклад на отд. философии образования и теории педагогики РАО, 2002. Центр «Эйдос». <www.eidos.ru/news/compet.htm>.
7. Шишов С.Е., Кальней В.А. Мониторинг качества образования в школе. М., 1998. С. 79–101.
8. Семенов А. Информационно-коммуникационные технологии в общем образовании: теория и практика. ЮНЕСКО, 2006. 327 с.
9. Профессиональные стандарты в области информационных технологий – М.: АП КИТ, 2008. – 616 с.

УДК 541.124

МЕНЕДЖМЕНТ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Абдухаирова Алла Танышевна, ст. преподаватель

Купелдеева Анель Аскарровна, магистрант

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г.

Талдыкорган, kupeldeeva@mail.ru

Студенттің өзіндік оқу жұмысы – маман дайындаудың маңызды факторы болып саналады. Студенттің эвристикалық ойлауын құрылымдау танымдық мақсаттарды шешу үшін.

Самостоятельная учебная работа студента как важнейший фактор готовности специалиста. Формирование у студента эвристического мышления для решения познавательных задач.

Independent education work of student as major factor of readiness specialist. Forming for student of the decision of cognitive tasks.

Ключевые слова: самостоятельная учебная работа, менеджмент, деятельность, эффективность, организация.

В настоящее время деятельность высшей школы направлена на активизацию самостоятельной учебной работы студента, так как формирование профессиональной компетенции включает готовность специалиста к самостоятельной познавательной деятельности, вырабатывает психологическую установку на самостоятельное, систематическое пополнение знаний и развивает способности ориентироваться в потоке информации и принятию самостоятельных решений в профессиональной деятельности. Самостоятельная учебная работа в каждой конкретной ситуации усвоения знаний и умений соответствует конкретной дидактической цели и задаче. Она формирует у обучающегося на каждом этапе его движения от познания к знанию необходимый объём и уровень информирования, анализа и эвристического мышления для решения определённого класса познавательных задач и соответственного продвижения от низших к высшим уровням мыслительной деятельности.

При самостоятельной работе студента осуществляются такие действия, как поиск знаний, их осмысление, анализ, закрепление, формирование в определенную систему, что развивает критическое мышление. Как дидактическое явление, самостоятельная учебная работа представляет собой, с одной стороны, учебное задание, то есть то, что должен выполнить студент, объект его деятельности, а с другой форму проявления соответствующей деятельности памяти, мышления, творческого воображения при выполнении студентом учебного задания, которое, в конечном счёте, приводит его либо к получению совершенно нового, ранее неизвестного ему знания, либо к углублению и расширению сферы действия уже полученных знаний. Форма и содержание задания разрабатывается преподавателем, который также осуществляет и

контроль над его выполнением. Таким образом, самостоятельная учебная работа является процессом организованным и управляемым [1].

Современная трактовка управления и организации формулируется термином менеджмент.

Целью менеджмента самостоятельной учебной работы студентов является формирование дидактических изменений, овладение фундаментальными знаниями по профилю, развитие опыта творческой, исследовательской деятельности. Самостоятельная учебная работа студентов способствует развитию самостоятельности, ответственности и организованности, творческого подхода к решению проблем учебного и профессионального уровня.

В настоящее время с переходом обучения по технологии кредитного обучения роль самостоятельной работы является актуальна. Проблемы на это указывают научные исследования таких ученых как Абылкасымова А.Е., Абдухаирова А.Т., Пидкасистый П.И., Х.С. Сулейменов и т.д.

Однако анализ литературы позволяет констатировать отсутствие современных исследований, специально посвященных проблеме организации самостоятельной работы студентов при изучении дисциплин профессионального обучения. В практике преподавания профессиональных дисциплин самостоятельная учебная работа чаще используется с целью повторения, закрепления, применения знаний и умений и очень редко рассматривается как непосредственный источник выработки профессиональных умений и навыков, в том числе и самообразовательных. Не востребован в полной мере потенциал самостоятельной учебной работы и с точки зрения личностного развития будущего специалиста. Следует отметить, что реализация инновационного подхода в обучении профессионального обучения в настоящий момент сдерживается и недостаточной разработанностью проблемы организации самостоятельной работы студентов в новых, нетрадиционных формах. Авторы многочисленных учебных пособий (О.С.Виханский, А.И.Наумов, А.М.Зобов, Д.Д.Вачугов, Н.П.Беляцкий, Н.М.Еремеева, С.Д.Резник, В.С.Сенашенко и др.) предлагают лишь отдельные решения по расширению участия в обучении самих будущих специалистов. Необходимость решения проблемы организации самостоятельной работы в процессе изучения дисциплин профессионального обучения в современном вузе связана с существующими противоречиями, выявленными при анализе литературы, отражающую данную тематику, и процессов, происходящих в высшей школе. Это противоречия:

- между требованием переноса акцента на самостоятельную учебную работу студентов и реальной ситуацией в вузах, где наиболее распространенными остаются академические, традиционные подходы к содержанию и организации самостоятельной учебной работы студентов;
- между требованиями к современному специалисту, основанными на компетентностном, личностном подходе, мотивации к непрерывному образованию и профессиональному росту, социальной и профессиональной мобильности и сложившейся практикой подготовки будущих специалистов, не учитывающей эти требования [2].

Из данных противоречий вытекает проблема: определить, каким должно быть содержание и организация самостоятельной работы студентов -будущих специалистов в вузе при изучении дисциплин профессионального обучения, чтобы она была наиболее эффективной в условиях модернизации высшей школы.

Актуальность проблемы и ее значимость определили выбор тему: «Менеджмент самостоятельной учебной работы в высших учебных заведениях».

Цель исследования: разработать модель организации самостоятельной работы студентов в процессе изучения дисциплин профессионального обучения, ориентированную на достижение ими профессиональной компетентности; проверить ее эффективность опытно-экспериментальным путем на примере обучения цикл дисциплин профессионального образования.

Объект исследования - самостоятельная учебная работа студентов в процессе профессионального обучения в вузе.

Предметом исследования избрано содержание и организация самостоятельной работы студентов - будущих специалистов в процессе изучения дисциплин профессионального обучения.

Гипотеза исследования. Модель организации самостоятельной работы студентов при изучении дисциплин профессионального обучения с достаточной полнотой будет отражать специфику организации самостоятельной работы будущих специалистов.

Самостоятельная учебная работа – это вид учебной деятельности, выполняемый учащимся без непосредственного контакта с преподавателем или управляемый преподавателем опосредовано через специальные учебные материалы; неотъемлемое обязательное звено процесса обучения, предусматривающее прежде всего индивидуальную работу учащихся в соответствии с установкой преподавателя или студента, программы обучения [3].

Самостоятельное изучение является важнейшим методом учебы. В зависимости от характера учебного материала существуют и разновидности самостоятельной работы.

Менеджмент самостоятельной работы предлагает следующую структуру:

- 1) определить объём задания на самостоятельную подготовку;
- 2) дать методические рекомендации по повторению изученного материала или практической отработке действий.
- 3) обеспечить студентов учебным местом, необходимой литературой, наглядными пособиями;
- 4) разбить обучаемых на такие группы, где были бы и хорошо подготовленные студенты, и отстающие, где могла бы быть обеспечена товарищеская взаимопомощь;
- 5) осуществлять постоянный контроль и оказывать необходимую помощь обучаемым в самостоятельном овладении учебным материалом.

В современной дидактике самостоятельная учебная работа студентов рассматривается, с одной стороны, как вид учебного труда, осуществляемый без непосредственного вмешательства, но под руководством преподавателя, а с другой – как средство вовлечения студентов в самостоятельную познавательную деятельность, формирования у них методов организации такой деятельности. Эффект от самостоятельной работы студентов можно получить только тогда, когда она организуется и реализуется в учебно-воспитательном процессе в качестве целостной системы, пронизывающей все этапы обучения студентов в вузе.

Формирование у обучаемых умений выявлять во внешнем плане то, что от них требуется, на основе данного им алгоритма деятельности и посылок на эту деятельность, содержащихся в условии задания. Познавательная деятельность обучаемых при этом состоит в узнавании объектов данной области знаний при повторном восприятии информации о них или действий с ними.

В качестве самостоятельных работ чаще всего используются работа с учебником, конспектом лекций и др. Общим для самостоятельных работ является то, что все данные искомого, а также сам способ выполнения задания обязательно должны

представляться в явном виде или непосредственно в самом задании, или в соответствующей инструкции [4].

Эффективность творческой деятельности студентов зависит от менеджмента занятиями и характером влияния преподавателя. В педагогической литературе описаны и практически применяются разнообразные приемы активизации самостоятельной учебной работы студентов. Вот наиболее действенные из них.

1. Проблемное изложение материала, воспроизводящее типичные способы реальных рассуждений, используемых в научных исследованиях.

2. Активизации познавательной деятельности (анализ конкретных ситуаций, дискуссии, групповая и парная работа, коллективное обсуждение трудных вопросов, деловые игры).

3. Разработка и ознакомление студентов со структурно-логической схемой дисциплины и ее элементов; применение видеоряда.

4. Выдача студентам младших курсов методических указаний, содержащих подробный алгоритм; постепенное уменьшение разъяснительной части от курса к курсу с целью приучить студентов к большей самостоятельности.

5. Разработка комплексных учебных пособий для самостоятельной работы, сочетающих теоретический материал, методические указания и задачи для решения.

6. Индивидуализация домашних заданий и лабораторных работ, а при групповой работе – четкое ее распределение между членами группы.

7. Внесение затруднений в типовые задачи, выдача задач с избыточными данными.

8. Разработка и внедрение коллективных методов обучения, групповой, парной работы.

В процессе самостоятельной учебной деятельности студент должен научиться выделять познавательные задачи, выбирать способы их решения, выполнять операции контроля за правильностью решения поставленной задачи, совершенствовать навыки реализации теоретических знаний. Формирование умений и навыков самостоятельной работы студентов может протекать как на сознательной, так и на интуитивной основе. В первом случае исходной базой для правильной организации деятельности служат ясное понимание целей, задач, форм, методов работы, сознательный контроль за ее процессом и результатами. Во втором случае преобладает смутное понимание, действие привычек, сформировавшихся под влиянием механических повторений, подражание и т. п.

Под руководством преподавателя протекает в форме делового взаимодействия: студент получает непосредственные указания, рекомендации преподавателя об организации самостоятельной деятельности, а преподаватель выполняет функцию управления через учет, контроль и коррекцию ошибочных действий. Современная дидактика предполагает, что преподаватель должен установить требуемый тип самостоятельной работы студентов и определить не обходимую степень ее включения в изучение своей дисциплины. Что, в свою очередь указывает на непосредственную связь преподавателя и студента.

Непосредственная организация самостоятельной учебной работы студентов протекает в два этапа. Первый этап – это период начальной организации, требующий от преподавателя непосредственного участия в деятельности обучаемых, с обнаружением и указанием причин появления ошибок. Второй этап – период самоорганизации, когда не требуется непосредственного участия преподавателя в процессе самостоятельного формирования знаний студентов.

В менеджменте самостоятельной учебной работы студентов особенно важно правильно определить объем и структуру содержания учебного материала, выносимого на самостоятельную проработку, а также необходимое *методическое обеспечение* самостоятельной работы студентов. Последнее, как правило, включает программу работ (проведение наблюдений, изучение первоисточников и т. п.), варианты задачи, нестандартные индивидуальные задания для каждого студента, инструментарий для их выполнения. Применяемые сейчас различные методические пособия по самостоятельной работе студентов носят обычно информационный характер. Студента же необходимо ориентировать на творческую деятельность в контексте дисциплины. Следовательно, нужны принципиально новые методические разработки.

Успешность самостоятельной учебной работы в первую очередь определяется степенью подготовленности студента. По своей сути самостоятельная учебная работа предполагает максимальную активность студентов в различных аспектах: организации умственного труда, поиске информации, стремлении сделать знания убеждениями. Психологические предпосылки развития самостоятельности студентов заключаются в их успехах в учебе, положительном к ней отношении, заинтересованности и увлеченности предметом, пони мании того, что при правильной организации самостоятельной работы приобретаются навыки и опыт творческой деятельности [5].

Итак, мы пришли к выводу, что самостоятельной учебной работе необходим менеджмент, сфера которого позволяет эффективно организовать самостоятельную учебную работу создать мотивацию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Организация* самостоятельной работы студентов; в бакалавриате / Ю.Попов; В.Оробинский, В.Кучеров и др. // Высшее образование в России. - 1998. - №4. - С. 87-89.

2

. Организация самостоятельной работы студентов и новые государственные образовательные-стандарты.// Тез. докл. научно-методич. конф., 15 ноября. 1996г., г. Тюмень / под ред. Мелихова В. В. Тюмень: ТюмГНГУ, 1996. - 138 с.

3. Пидкасистый П.И. Основы классификации самостоятельной работы в процессе обучения / П.И.Пидкасистый.- М.: МПШ им. В.И.Ленина, 1971. -234 с

4. Самостоятельная работа студентов: организация и контроль / Е.Андросюк, С. Леденев, А. Логинова и др. // Высшее образование в России. -1995.-№4. С. 59-63.

5. Самостоятельная работа студентов: проблемы и опыт / А. Вербицкий, Ю.Попов, В. Подлеснов, Е. Андросюк // Высшее образование в России. -1995. -№ 2. -С. 137-145.

УДК 628.162

ИЗУЧЕНИЕ СТРУКТУРЫ ПОКРЫТИЯ И ЕЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИ ЭКСПЛУАТАЦИИ

Самбетбаева Айгуль Кудайбергеновна, к.т.н.

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган,
aigultdo@mail.ru

Мақалада ИК-спектрометрлік, дериватографиялық зерттеулер тәсілдерінің көмегімен керамзит тозаңымен толтырылған, эпоксидті шайыр негізінде жаңа температураға төзімді коррозияға қарсы жабындылар құрылымы қарастырылған.

В статье рассмотрена структура нового термостойкого антикоррозионного покрытия на основе эпоксидной смолы, наполненного керамзитовой пылью при помощи дериватографического, ИК-спектрометрического методов исследований.

In article the structure of the new heat-resistant anticorrosive covering on the basis of epoxy filled with ceramsite dust by means of derivatograficheskyy, IK-spectrometer methods of researches is considered.

Ключевые слова: антикоррозионное покрытие, термостойкость, наполнитель, полимер, дериватограмма, ИК-спектры

Введение наполнителей в термостойкое антикоррозионное покрытие на основе эпоксидной смолы ЭД-16 для защиты металлических изделий и конструкций от коррозии, способствует повышению технологических и эксплуатационных свойств покрытий. Введение керамзитовой пыли улучшает, электрохимическое состояние стали под покрытием, и одновременно повышает огнестойкость покрытия, что значительно снижает деформации металла при воздействии на нее высокой температуры (в пределах до 900-950°С). Обладая большой поверхностью, наполнители вступают в контакт с функциональными группами полимера, при этом проявляются силы адгезии, природа которых обуславливает стойкость к старению покрытий и сохранение в течение длительного времени их защитных свойств.

Особенностью контакта полимера с наполнителем является возможность образования граничных слоев, отличных по структуре от основного блока полимера [1]. Существует возможность образования химических связей полимера с наполнителем [2].

Оксиды железа, содержащиеся в керамзитовой пыли, при его нагревании на воздухе способны переходить из одной формы в другую с изменением валентности железа, связанного химически с кислородом [3]. Нагревание эпоксидной смолы с добавкой наполнителя приводит к его “сшивке”, которая связана с перегруппировкой макромолекул и ростом молекулярных цепей [4]. Известны сульфиды металлов, образующиеся в результате химического взаимодействия атомов некоторых металлов с макромолекулами полимера, однако с железом такие соединения сульфидов не получены.

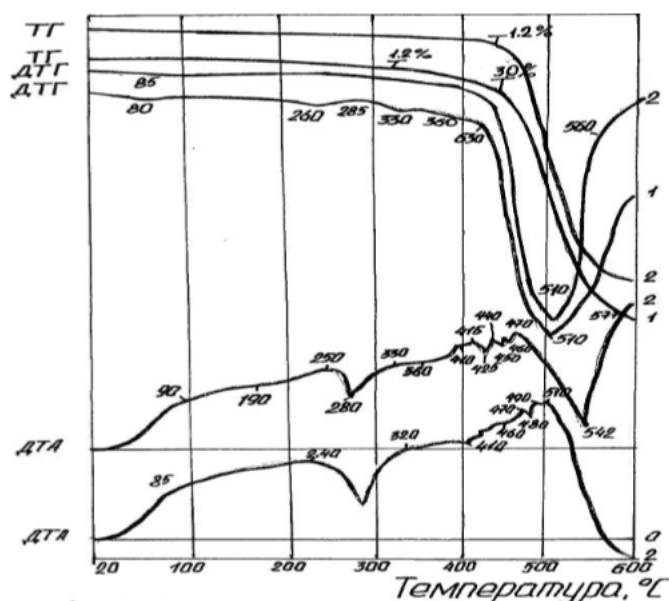
Стабильность структуры полимера в процессе эксплуатации является показателем его стойкости к старению и сохранению в течение длительного времени защитных свойств покрытий. Мы ограничились исследованием стабильности структуры нового термостойкого антикоррозионного покрытия на основе эпоксидной смолы, наполненной керамзитовой пылью при воздействии на нее высокой температуры, соизмеримой с температурой при пожаре. При этом использовали дериватографический, ИК-спектрометрический методы исследований.

Дериватографический анализ получил широкое применение при изучении полимеров, и является весьма перспективным методом, с помощью которого может быть решен чрезвычайно широкий круг теоретических и практических задач.

Проведенное нами исследование позволило изучить основные температурные характеристики связующего, а также влияние оксидов железа, содержащихся в керамзитовой пыли и введенных в полимерную композицию, на химическую стабильность материалов покрытий.

На рисунке 1, представлены дериватограммы образцов антикоррозионного покрытия, с наполнителем из стеклянного порошка - 1, а также наполненного керамзитовой пылью - 2. Из кривых видно, что обе пробы отличаются высокой химической стабильностью при нагревании до температуры 900°C, что подтверждается исследованиями проведенными ранее. При температуре 410°C начинается разложение полимера ЭД-16. Более стоек полимер ЭД-16, наполненный керамзитовой пылью. Его потери массы при 410°C составляют 1,2%, наполненный керамзитовой пылью и 3,0%, стеклянным порошком соответственно.

Низкотемпературные термоэффекты при 85-90°C очевидно связаны с удалением влаги из исследуемых материалов. На кривых ДТГ в этот период отмечается незначительное уменьшение массы, т.к. содержание влаги в исследуемых материалах невелико. Термоэффекты, связанные с кристаллизацией полимера при 80-90°C [5] выражены слабо, что, очевидно, является следствием малого содержания кристаллической фазы полимера в исследуемых пробах.

1- полимер, наполненный порошком стеклобоя; 2- то же, наполненный керамзитовой пылью.

Рисунок 1 – Дериватограммы антикоррозионного покрытия

Эндотермический эффект сшивки в твердой фазе покрытия, содержащего стеклянный порошок при температуре 250°C ярко выражен, а на кривых ТГ и ДТГ в этот период отмечается уменьшение массы материала, что связано с выделением газообразных продуктов в процессе сшивки и структурирования. На кривых 2 этот эффект практически отсутствует.

Предварительная термообработка покрытия в твердой фазе существенно не влияет на температуру и интервал плавления, однако некоторые отличия можно заметить. На кривой ДТА-1 максимум эндотермического пика, связанного с плавлением, приходится на температуру 280°C, а на кривой ДТА-2 соответственно на кривой ДТА-2 соответственно на 285°C. Теплота плавления, о которой можно судить по площади пика на дифференциальной кривой, для сшитого материала несколько больше, чем для несшитого. Это связано с увеличением молекулярной массы в процессе сшивки и

структурирования. Кривые ТГ-1 и ТГ-2 в интервале температур 270-320°C имеют существенные отличия. Полимер, наполненный керамзитовой пылью, имеет потери массы 1,2% с максимумом на кривой ДТГ в начале плавления, а у этого же материала, предварительно нагретого, кривые ДТГ и ТГ имеют плавный характер, и потери массы в этом интервале температур ничтожно малы.

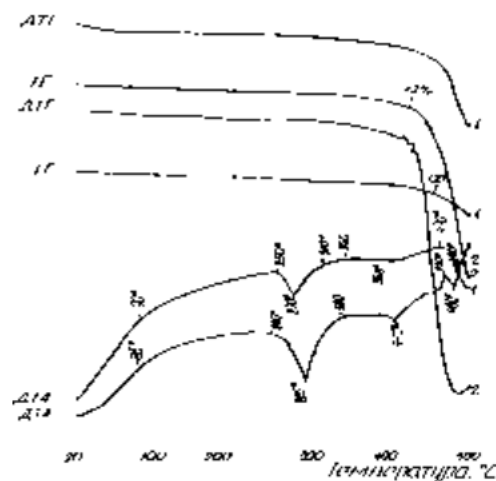
На кривой ДТА-1 следует отметить несколько эффектов в интервале 320- 400°C, которые менее выражены на кривой ДТА-2. Потери массы покрытия при этих температурах составляют 3%, а покрытия с керамзитовой пылью около 1%.

При температуре выше 410°C на кривых ДТГ-1 и ДТГ-2 отмечается резкое уменьшение массы материала. Скорость потерь массы достигает максимального значения при 510°C для покрытия со стеклянным порошком, и 520°C – для покрытия с керамзитовой пылью. Эти эффекты вызваны термической деструкцией эпоксидной смолы в интервале температур от 400 до 800°C. На практике, когда конструкции работают в обычных температурных интервалах, предложенные антикоррозионные покрытия соответствуют химической стабильности полимера.

В связи с тем, что формирование покрытий происходит при обычной температуре, а процесс плавления полимера начинается примерно при температуре 350-360°C, практический интерес для нас представляет взаимодействие связующего, с оксидами железа, образующимися на поверхности стального образца. А также, введенными в полимерную композицию в качестве модифицирующей добавки – наполнителя.

С этой целью нами была приготовлена полимерная композиция, включающая добавки керамзитовой пыли, где содержатся оксиды железа и гидрослюда.

На рисунке 2 представлены дериватограммы антикоррозионного покрытия, отвержденного при температуре 260°C в течение 2 час.

1 – с керамзитовой пылью; 2 – смола без добавок;

Рисунок 2 – Дериватограммы антикоррозионного покрытия, отвержденного при температуре 260°C в течение 2 час.

На кривых видно, что при введении в композиции оксидов железа, химическая стабильность антикоррозионного покрытия повышается. Кривая ДТА-1 в интервале температур до 470°C идет выше кривой ДТА-2. Это говорит о большом значении энтропии системы с добавками керамзитовой пыли. Несмотря на то, что термоэффекты,

связанные с кристаллизацией при 80-90°C выражены слабо, можно заметить некоторое увеличение температуры кристаллизации на кривой ДТА-1. Кроме этого, на кривой ДТА-1 заметно уменьшается эндозэффект при 250°C, а максимум его сдвигается в сторону больших температур, и приходится на 270°C. Исчезают эффекты, связанные с термодеструкцией в интервале температур от 410 до 460°C, ярко выраженные на кривых ДТА-2 и ДТГ-2. На кривой ТГ-1 потерям массы в 1,2% соответствует температура 460°C, а при температуре 410°C потери массы значительно меньше. Максимум эффекта, связанного с термодеструкцией исследуемой композиции на кривой ДТГ-1, приходится на температуру 470°C, а многочисленные эффекты на кривой ДТГ-2, связанные с термодеструкцией, в интервале температур от 410 до 500°C на кривой ДТГ-1 исчезают. Следовательно, можно считать возможным нагрев металлического изделия с антикоррозионным покрытием до температуры 450°C без опасения повреждения покрытия.

Дериватограммы образцов материалов покрытий после 2-х, 3-х, 4-х лет выдержки в парах серной кислоты идентичны кривым 1 (рисунок 2), что указывает на стабильность структуры материала.

Параллельно с дериватографическими проводили ИК-спектрометрический методы исследования.

ИК-спектры поглощения образцов покрытия после 2-х, 3-х и около 4-х лет выдержки в 3-х процентном растворе NaCl приведены на рисунке 3. Их расшифровка показывает, что основные полосы поглощения соответствуют 1,4-дизамещенному бензольному ядру и связи бензольного ядра с серой в области 820 см⁻¹, а также 1,2,4-трехзамещенному бензольному ядру в области 860 см⁻¹. В процессе выдержки покрытия в растворе NaCl несколько возрастает интенсивность полос поглощения в области 860 см⁻¹ с одновременным снижением интенсивности полос поглощения в области 820 см⁻¹. Полос поглощения, характерных для деформационных и валентных колебаний сульфоксидных и сульфоновых групп после выдержки антикоррозионного покрытия в 3-х процентном растворе NaCl в течение 4-х лет, не обнаружено. Это указывает на то, что материал имеет преимущественно линейно-разветвленные и частично сшитые структуры, в которых на каждое ароматическое ядро приходится один атом серы, и окисления в эти сроки практически не происходит.

Это также свидетельствует о стабильности структуры полимера, наполненного керамзитовой пылью в процессе нагревания и при работе ее в агрессивном растворе в течении 4-х лет. Химической связи эпоксидной смолы с оксидами железа не обнаружено.

Если учесть, что 3,0% раствор соляной кислоты, особо агрессивен, и покрытие работает в нем, то наше предложенное покрытие и в обычных атмосферных условиях будет работать без изменения структуры.

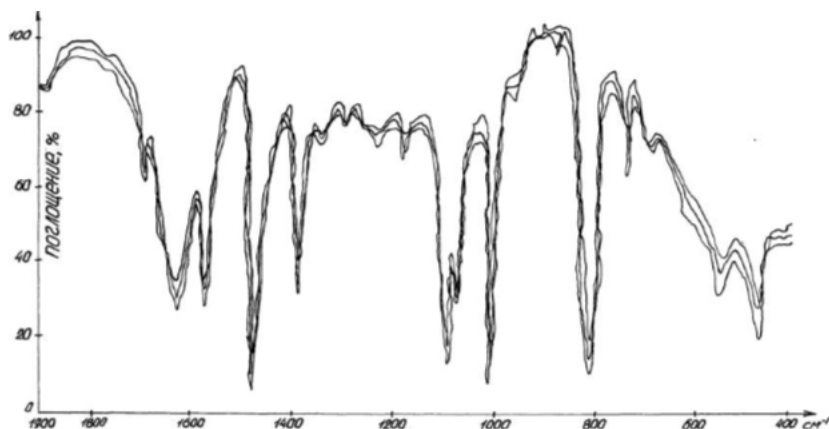

Рисунок 3 – ИК-спектры антикоррозионного покрытия после выдержки в 3-х процентном растворе NaCl в течение: 1 – 2-х, 2 – 3-х, 3 – 4-х лет

При помощи дериватографического, ИК-спектрометрического методов исследований установлена стабильность структуры нового термостойкого антикоррозионного покрытия на основе эпоксидной смолы, наполненного керамзитовой пылью при работе его в особо агрессивной среде в 3-х процентном растворе NaCl в течение 4-х лет. При нагревании покрытий до температуры 450°C с целью выяснения окисления и разложения полимеров, установлено, что они не имеют места. Его термостойкость достигает 470°C. Физическое взаимодействие антикоррозионного покрытия с наполнителем повышает их качество при работе в высокой температуре.

ЛИТЕРАТУРА

1. Туренко И.Я. Защита арматуры от коррозии. – Киев.: Госстройиздат, 1987. – 20с.
2. Гладышева А.И., Воробьева Л.Ф., Ткачев Б.В. Баланчук В.Д., Зюзьков Е.И. Коррозионная стойкость металлов и полимерных покрытий в растворах мокрой газоочистки.// Технология переработки оловосодержащего сырья: Сб. научных трудов. – Новосибирск; ЦНИИОлово, 1995. – С. 75-80.
3. Карякина М.И. Физико-химические основы формирования и старения покрытий. – М.: Химия, 1990. – 216 с.
4. Генель С.В., Белый В.А., Булгаков В.Я. и др. Применение полимерных материалов в качестве покрытий. – М.: Химия, 1988. – 240 с.
5. Фрейман Л.И., Макаров В.А., Брыксин И.Е. Потенциостатические методы в коррозионных исследованиях и электрохимической защите. – Л.: Химия, 1982. – 181с.

УДК 628.162

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ И ПОИСК ОПТИМАЛЬНОГО СОСТАВА АНТИКОРРОЗИОННОГО ПОКРЫТИЯ

Самбетбаева Айгуль Кудайбергеновна, к.т.н.

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган,
aigultdo@mail.ru

В статье описана математическая обработка экспериментальных данных для поиска оптимального состава антикоррозионного покрытия с использованием программы Mathcad-14. Установлено, что с увеличением количества пластификатора повышается эластичность покрытия, которая зависит в свою очередь от расхода эпоксидной смолы и наполнителя.

Мақалада Mathcad-14 программасын қолданып, коррозияға қарсы жабындының оптималды құрамын табу үшін эксперименттік мәліметтердің математикалық өңделуі сипатталған. Пластификатор мөлшері ұлғайған сайын жабындының иілгіштігі жогарылайды, бұл эпоксидті шайыр мен толтырғыштың шығынына байланысты екендігі тағайындалды.

In article mathematical processing of experimental data for search of optimum structure of an anticorrosive covering with use of the Mathcad-14 program is described. It is established that with increase in amount of softener elasticity of a covering which depends in turn on a consumption of epoxy and a filler increases.

Ключевые слова: математическое моделирование, оптимальный состав, антикоррозионное покрытие, эксперимент, состав

Целью математического моделирования является определение оптимального состава антикоррозионного покрытия, при котором достигается максимальная огнестойкость изделия, при условии соблюдения требований по прочности и толщине покрытия.

Решение данной задачи было получено с использованных специально разработанных программ для персонального компьютера (система Mathcad-14 [1]) и выполнено в два этапа:

1. Получение адекватных исследуемому объекту математических моделей, описывающих влияние состава антикоррозионного покрытия на выбранные целевые показатели качества изделия Y_1 , Y_2 , и Y_3 ;

2. Поиск оптимального состава покрытия с использованием полученных трех математических моделей.

Из анализа литературных источников и на основе приведенных выше результатов исследований выявлены следующие качественные зависимости и закономерности:

- с ростом величины показателя X_1 , количества эпоксидной смолы:

Y_3 - огнестойкость покрытия убывает;

Y_2 - толщина покрытия также уменьшается;

Y_1 - прочность покрытия с увеличением количества смолы сначала растёт, а затем снижается.

- с ростом величины показателя X_2 – количество пластификатора:

Экспериментально установлено, что с увеличением количества пластификатора повышается эластичность покрытия, которая зависит в свою очередь от расхода эпоксидной смолы и наполнителя. При этом отмечено, что;

Y_3 - огнестойкость покрытия убывает;

Y_2 - толщина покрытия изменяется мало;

Y_1 - прочность покрытия снижается незначительно.

- с ростом величины показателя X_3 – количество наполнителя:

Y_3 - огнестойкость покрытия растёт в большей степени, когда наполнителем является керамзитовая пыль;

Y_2 - толщина покрытия увеличивается;

Y_1 - прочность покрытия растёт до определенного предела.

Практическую ценность имеют такие соотношения компонентов антикоррозионного покрытия, при которых будет максимальное значение показателя Y_3 - огнестойкость покрытия, при условии соблюдения требований по прочности и толщине слоя покрытия.

На основе сказанного нами были вначале приняты следующие предполагаемые допустимые диапазоны состава антикоррозионного покрытия, приведенные в таблице 1.

Таблица 1 – Диапазоны изменения состава антикоррозионного покрытия (входов)

Факторы	X_1	X_2	X_3
Нижний уровень (-1)	90,0	3,0	120,0
Верхний уровень(+1)	110,0	7,0	150,0
Нулевой уровень (0) (середина плана)	100,0	5,0	135,0
Интервал варьирования (ΔX)	10,0	2,0	15,0
Плечо $-\alpha$ ($\alpha = 1,682$) (дополнительные точки)	116,82	8,36	160,23
Плечо $+\alpha$ (дополнительные точки)	83,18	1,636	109,77

На первом этапе математической обработки результатов проведенных экспериментов нами был применен метод планирования экспериментов [2- 6], позволивший значительно уменьшить количества необходимых экспериментов в окрестностях предполагаемого оптимума, найденного на первом этапе математического моделирования.

В основе методов статистического планирования эксперимента лежит использование упорядоченного плана расположения точек (входных параметров опытов) в факторном пространстве и использование новой безразмерной системы координат. Нами применен ротатабельный план второго порядка Бокса-Хантера [2] (см. таблицу 2 в безразмерном масштабе входов). Это позволило получить математическую модель исследуемой системы в виде уравнения регрессии (1) при проведении только 20 опытов. В том числе проведено 6 параллельных опытов, необходимых для оценки воспроизводимости опытов, значимости коэффициентов уравнения регрессии и проверки адекватности математической модели.

Таблица 2 – Использованный ротатабельный план эксперимента второго порядка Бокса-Хантера (плечо $\alpha = 1,682$) в безразмерном масштабе входов

	X_1	X_2	X_3	Y
1	-1	-1	-1	
2	1	-1	-1	
3	-1	1	-1	
4	1	1	-1	
5	-1	-1	1	
6	1	-1	1	
7	-1	1	1	
8	1	1	1	
9	-1,682	0	0	

10	1,682	0	0	
11	0	-1,682	0	
12	0	1,682	0	
13	0	0	-1,682	
14	0	0	1,682	
15	0	0	0	
16	0	0	0	
17	0	0	0	
18	0	0	0	
19	0	0	0	
20	0	0	0	

На основе предварительного анализа проведенного выше, нами выбраны следующие диапазоны изменения факторов (входов X) при фиксированном значении (см. таблицу 1).

Целью данного этапа исследования являлось определение значимых коэффициентов b_i математической модели, адекватно описывающей исследуемый процесс, имеющей вид уравнения регрессии (\hat{Y} – расчетное значение выхода):

$$\hat{Y} = b_1 + b_2 \cdot X_1 + b_3 \cdot X_2 + b_4 \cdot X_3 + b_5 \cdot X_1^2 + b_6 \cdot X_2^2 + b_7 \cdot X_3^2 + b_8 \cdot X_1 \cdot X_2 + b_9 \cdot X_1 \cdot X_3 + b_{10} \cdot X_2 \cdot X_3 + b_{11} \cdot X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \quad (1)$$

Нами получены три математические модели для каждого из входов $Y_1, Y_2,$ и Y_3 .

Выбор модели вида (1) обусловлен его простотой, и как показано ниже, достаточно большой точностью описания исследуемых зависимостей.

Дополнительные замечания по поводу выбора вида математической модели (уравнения регрессии). Традиционно используется вид (1), при необходимости (если уравнение не адекватно описывает эксперимент) могут быть добавлены члены вида $b_i \cdot X_i^3, b_j \cdot X_1 \cdot X_2 \cdot X_3$ и т.д. Особых вычислительных трудностей при определении значений коэффициентов b_i уравнения регрессии b_i при этом не возникает, однако, характер изменения поведения графика функции высоких порядков, сразу за пределами диапазона аппроксимации и даже между точками, найденными экспериментально, может быть, непредсказуем.

Нас интересуют значения коэффициентов b_i математической модели в натуральном масштабе, позволяющих выполнить имитационное моделирование с целью определения оптимального состава антикоррозионного покрытия.

Для проверки значимости коэффициентов уравнения регрессии (1) нами использован критерий Стьюдента [2]. Сделаем замечание относительно проблемы оценки значимости коэффициентов уравнения регрессии (1). Если какой либо коэффициент незначим, то он может быть принят равным нулю, т.к. его влияние на результат расчета по формуле (1) мало. Чтобы оценить допустимый предел требуемой точности определения расчетного значения выхода \hat{Y} надо учесть, что в инженерной и научной практике обычно достаточно 3-5 значащих цифр при записи и использовании числовых расчетов.

Для обоснованного отброса незначимых коэффициентов необходимо иметь информацию о дисперсии, присущей экспериментально найденным значениям выхода Y , а также значениям расчетным \hat{Y} . Строго говоря, экспериментально найденные значения Y являются случайными величинами. Дисперсия случайной величины это мера разброса данной случайной величины, то есть мера её отклонения от математического ожидания (т.е. среднеарифметического от ряда параллельных экспериментальных измерений). Если дисперсия эксперимента превышает допустимую, то доверять таким экспериментам нельзя, т.к. они невоспроизводимы. Это может происходить при низкой точности измерительных приборов, неправильной методики эксперимента, недоучета дополнительных факторов, влияющих на результаты эксперимента, взаимного влияния входов друг на друга и т.п.

Для проверки воспроизводимости опытов на основе проведенных параллельных (повторных) экспериментов в центре плана нами использован критерий Кохрена [2]. Его применение подтвердило воспроизводимость опытов, проводимых нами.

Для оценки значимости коэффициентов уравнения регрессии (1) нами применен критерий Стьюдента [2-6]. Обратим особое внимание на то, что необоснованный отброс якобы незначимых коэффициентов уравнения регрессии, может привести к значительной потере точности математического описания. Например, пусть в уравнении (1) имеется член: $0,0000015 \cdot X_1^2$, то при его, казалось бы, малом значении 0,0000015 и значении $X_1 = 1200^\circ\text{C}$ получается достаточно большая величина равная 2,16.

Вообще говоря, отбрасывание незначимых коэффициентом актуально, когда уравнение (1) используется при ручном расчете, например с использованием калькуляторов. При использовании же при расчете компьютерных технологий отбрасывание незначимых коэффициентов можно не проводить.

Адекватность полученных математических моделей проверялась нами по критерию Фишера [2]. Дополнительно для этого нами был использован более удобный т.н. критерий пригодности приближения [6] R-квадрат (коэффициент детерминации), используемый для оценки точности нелинейных моделей. Критерий R-квадрат может принимать значения только от нуля до единицы, и, чем ближе он к единице, тем лучше параметрическая модель приближает исходные данные.

Для его определения вначале вычисляем критерий SSE (Sum of squares due to error) - сумма квадратов ошибок по формуле:

$$SSE = \sum_{k=1}^n w_k \cdot (y_k - \hat{y}_k)^2,$$

где w_k - веса (у нас они не заданы, и считаются равными единице);

y_k - экспериментальные (исходные) значения данных для каждого опыта;

\hat{y}_k - расчетные (предсказанные) значения данных для каждого опыта, получены по формуле (4.1);

n - количество экспериментальных значений ($n=20$).

Критерий R-квадрат (обозначенный ниже как R) определяется как отношение суммы квадратов относительно регрессии SSR к полной сумме квадратов (SST), т.е.:

$$SSR = \sum_{k=1}^n w_k \cdot (\hat{y}_k - \bar{y}_k)^2$$

$$SST = \sum_{k=1}^n w_k \cdot (y_k - \bar{y}_k)^2$$

$$R = \frac{SSR}{SST} = 1 - \frac{SSE}{SST}$$

где \bar{y}_k - среднее значение экспериментальных (исходных) данных.

Близость полученных значений критерия R-квадрат к единице говорит о высокой точности описания эксперимента, например выражением вида (1). Обычно приемлемыми для практики считают значения критерия R-квадрат выше 0,9 [6].

Полученные нами значения критерия R-квадрат для математической модели вида (1) достаточно близки к единице.

Кроме того, о точности аппроксимации результатов эксперимента можно дополнительно судить по значениям суммарных абсолютных и относительных ошибок и анализируя графики сравнения расчетных и экспериментально найденных значений выхода для каждого опыта.

На втором этапе математической обработки результатов проведенных экспериментов для поиска оптимального состава антикоррозионного покрытия нами использован метод нелинейного программирования на основе т.н. квази-ньютоновского алгоритма [7, 8], реализованного в системе Mathcad-14 с использование уравнения (1) при ограничениях на диапазоны изменения входов, приведенных в последних двух строчках таблицы 2.

Дополнительно нами было проведено имитационное компьютерное моделирование с использованием уравнения (1) и найденных параметров модели. В результате нами получены графики зависимостей показателей качества покрытия от значений состава антикоррозионного покрытия.

Эти графики помогают наглядно проследить влияние состава антикоррозионного покрытия на его показатели качества. На этих графиках использованы обозначения и значения переменных, приведенных в таблице 3.

Таблица 3 – Буквенные обозначения, использованные на графиках (их численные значения см. в таблице 1)

Факторы	X ₁	X ₂	X ₃
Нижний уровень (-1)	X1A	X2A	X3A
Верхний уровень(+1)	X1Z	X2Z	X3Z
Нулевой уровень (0) (середины плана)	X1O	X2O	X3O
Интервал варьирования (ΔX)	XD1	XD2	XD3
Плечо -α (α = 1,682)	X1AA	X2AA	X3AA
Плечо +α	X1ZZ	X2ZZ	X3ZZ

В результате математического компьютерного моделирования определено, что наивысшая огнестойкость изделия, равная 67,3 мин достигается при следующем составе покрытия: X₁ - расход эпоксидной смолы, включая 10 масс. частей отвердителя – 83,18; X₂ - расход пластификатора – 3,67; X₃ - расход наполнителя – 160,23.

При таком составе расчетное значение прочности покрытия составит 45,8 МПа, а толщина покрытия 1,14 мм.

Эти результаты хорошо согласуются с проведенными экспериментальными исследованиями, и могут быть рекомендованы в качестве оптимального состава антикоррозионного покрытия металлических изделий и конструкций.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.Очков. Mathcad 14 для студентов, инженеров и конструкторов ВНУ-Петербург, 2007 г.
2. Ахназарова С.Л., Кафаров В.В. Методы оптимизации эксперимента в химической технологии: Учебное пособие для вузов. - 2-е издание, перераб. и дополненное. -М.:Высшая школа, 1995. -327с.
3. Рузинов Л.П., Статистические методы оптимизации химических процессов. - М.: Химия, 1992.
4. Рузинов Л.П., Слободчикова Р.И. Планирование эксперимента в химии и химической технологии. -М.: Химия, 1990.
5. Афифи А., Эйзен С. Статистический анализ: Подход с использованием ЭВМ. М.: Мир. 2000. С. 141-379.
6. Abraham, B., & Ledolter, J. (2003). Statistical methods for forecasting. New York: Wiley.
7. Химмельблау Д. Прикладное нелинейное программирование -М.: Мир, 1995. - 554с.
8. Черноруцкий И. Г. Методы оптимизации в теории управления. Учебное пособие / И. Г. Черноруцкий. — СПб.: Питер, 2004. — 256 с.

ИСТОРИЯ

ӘОЖ 94 (574)

ҚОҚАН (ТҮРКІСТАН) АВТОНОМИЯСЫ

Ахмолдаев Данияр Тұрғанбекович, 1 курс магистранты

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
[don tk@mail.ru](mailto:don.tk@mail.ru)*

Түркістан өлкесінде жаңа орнаған Кеңес өкіметіне балама ретінде құрылған Қоқан (Түркістан) автономиясының қысқа ғұмыры ғылыми тұрғыда қарастырылады.

В статье с научной позиции рассматривается деятельность Кокандской (Туркестанской) автономии, созданной в качестве альтернативы Советской власти в Туркестанском крае.

The article from the scientific position examines the activity of Kokand (Turkestan) autonomy, which was created as an alternative of the Soviet Regime in the region of Turkestan.

Кілт сөздер: Автономия, демократия, революция, анархия, федерация

1917 жылы 10-желтоқсанда демократиялық жолмен құрылып, 1918 жылы 13-ақпанда большевиктер тарапынан күшпен таратылған Қоқан (Түркістан) үкіметінің маңызы туралы: «Біз бұл оқиғаны қазіргі ұлтты құтқару қозғалысының алғашқы қадамы, осы жолда жасалған жасқаншақ қадам деп қараймыз» [1], - деп жазды М. Шоқай өзінің «Автономиядан – тәуелсіздікке» атты мақаласында. Сондықтан ғұмыры ұзақ болмаған Түркістан тұрғындарының өз тәуелсіздігіне ұмтылған қадамы сәтсіздікке ұшыраса да, ол өзінің соңына Орта Азияны мекендеп, еркіндікті аңсаған түркі халықтарына өшпес үлгі қалдырды. Сондықтан Орта Азияны мекендеген қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен халықтарының ХХ ғасырдың соңында өз тәуелсіздіктеріне ие болуына тарихи алғышарттар жасағандығын сенімді түрде айта аламыз. Аталған мақалада ХХ ғасырдың басында түркі жұртының басын біріктіріп, өз тәуелсіздігін баянды етуге ұмтылған Қоқан (Түркістан) автономиясы туралы сөз болмақ.

Түркістан өлкесіндегі ұлттық қозғалысқа 1917 жылы ақпан төңкерісі күрделі бетбұрыс әкелгенімен, төңкерістің демократиялық мүмкіндігі көп кешікпей саркылса да ұлттық қозғалыс жаңа қарқынмен күшейе түсті. Жаңа тарихи жағдайға байланысты енді ұлттық-территориялық автономияға қол жеткізу үшін күрес басталады. Бұл мәселенің өлкедегі еуропалық партияларды қатты алаңдатқанын да байқауға болады. Мәселен, 1917 жылы 9-16 сәуір аралығында Ташкент қаласында өткен Түркістан өлкесінің атқару комитеттері съезі, мұсылман саяси ұйымдары мен еуропалықтар арасында болған қызу пікірталасымен көзге түседі. Дискуссия «демократиялық» Ресейдің болашақтағы мемлекеттік құрылымын анықтау туралы мәселеден шықты. Мұнда, түркі халықтарына ортақ қайраткер А.З. Валиди Ресейдің федерациялық құрылымға негізделуі туралы ұсыныс жасап, Түркістанға кең көлемде автономия берілуін айтқан болатын. Бұған съезге қатысушы еуропалықтар барынша қарсы шығады. Олар жергілікті халықтың мәдениетінің өте төмен деңгейде болуына байланысты, отар елдерге шектеулі ғана автономиялық праволар берілуі тиіс деген пікір айтты. Түркі зиялылары бұған қарсы батыл тойтарыс беріп, кең көлемде автономия алуға Түркістанның толық құқысы бар екенін дәлелдеді [2].

Түркістан ұлттық қозғалысының белгілі өкілі М. Тынышбаев Ташкентте 1917 жылдың маусым айында өткен «Біртұтас Түркістан думасы» және «Сайлау туралы заң» үшін болған мәжілісте түркі зиялыларының арасына от тастап, мұсылман халықтарына іріткі салуға тырысқан еврей Фиттерманға: «...Бұл мәжілісте орыстар атынан, великоросс, украиндық, не еврей сөйлей ме бізге бәрібір, ал сіз болсаңыз тайпааралық қақтығыс сынасын біздің арамызға қакқыңыз келеді. Біздерде де, сіздердегідей жекелеген топтар емес, ұлт ретінде біздер біртұтаспыз» [3], - деп өз жауабында Түркістанның біртұтастығын қадап айтқан болатын.

Ақпан революциясынан Қазан төңкерісіне дейін Түркістанда Ресейден мүлдем бөлек, тәуелсіз мемлекет боламыз деген көзқарас әлі қалыптаспағандығы рас. «Ол кезде автономияны былай түсінуші едік. Түркістанның өзіне тиесілі басқарушы және атқарушы мекемелері, яғни заң шығаратын парламенттер мен істі жүргізетін Үкіметі болады. Сыртқы саясат, қаржы, жол, әскери мәселелер Бүкілроссиялық федерациялық үкіметтің қарауында болады деп есептейтінбіз, - дей келе М. Шоқай өзінің естеліктерінде, - ол кезде Түркістанда Ресейден айырылып бөлектену пікірін қабылдай алатын психологиялық және рухани дайындық та жоқ болатын» [4], - деп жазды.

Қазан төңкерісі болып, қазан, қараша айларында бар билікті большевиктердің күштеп тартып алуы мен елде қалыптасқан ауыр жағдай, сонымен қатар, билік жүргізудегі күштеу мен зорлау және оның жүйесінің белең ала бастауы Түркістанда саяси билікті қолына алатын мемлекеттік құрылым туралы мәселені күн тәртібіне ашық қойды.

Сол кездегі Ресейдегі саяси жағдайға мынадай баға берілді: «Россия ірі-іріп жатыр, бір аяғы жерде, бір аяғы көрде, не болары белгісіз, ортасына ойран түсіп, түп қазығы суырылып, әркім бетіне кетіп жатыр, біреу осы лайсаң бүліншілікке кірмес қамын қылып жатыр. Біз де қазақ-қырғыз болып бірігіп қам қылмай қарап отыра алмаймыз. Мұндай лайсаң заманда закон да жоқ.

Жол жоқ, қорғалатын пана жоқ. Әркім өзін-өзі қорғайды. Әуелі өлмеске, екінші мал-мүлкімізді талауға бермеске, үшінші осы ланның ішіне кірмеске қолдан келген күшімізді, ісімізді сарп ету керек. Данышпандар білімін, азаматтар қайратын ұлты үшін аямай жұмсайтын орын осы» [5]. Бұл қазақ зиялыларының сол уақытта қалыптасқан жағдайға берген өте дәл бағасы еді.

Түркістанда жағдай аса күрделі болды. 1917 жылдың қыркүйек айында болған Ташкенттегі саяси оқиғалардан кейін уақытша үкіметтің Түркістан комитеті өлкеде билік жүргізуден, яғни саяси биліктен кетті. Түркістанда билік жүргізу «анархиялық» сипат алды. Сырдария облысының орталығы Ташкентте және Жетісу облысында әскери жағдай жарияланды. Осы облыстарда осы уақыттарға дейін болған аштық күзге қарай өршіп кетті. Сырдария облысының Ақмешіп (Перовск), Қазалы, Түркістан, Ташкент уездерінде қазақ-қырғыздар аштықтан жаппай қырыла бастады. Бұған қосымша Жетісу облысында переселендердің панасыз қазақ-қырғыздарға өшпенділік ниеттегі «кек қайтару» әрекеттерінің өршеленіп кетуі қосылып, қазақ пен қырғыздардың хал-ахуалын аянышты халге жеткізді.

Өлкедегі биліктің саяси тұрақсыздығы уақытында жергілікті мұсылман халықтарының ұйымдарына, ұттық интеллигенцияға ой салып, мақсатты әрекеттерге көшуге итермелеген еді. Мұндай жағдайда мұсылмандар бұқарасы арасында, қоғамдық ұйымдардың ішінде өзінің саяси ұйымдық жағынан ұйымдасқан күш ретінде инициативаны өз қолына «Түркістан өлкесі мұсылмандарының кеңесі» алды.

Ал Ташкентте үш күндік арпалыс соғыстан кейін 1917 жылдың 31 қазанында (13 қараша) өлкедегі бар билікті большевиктер күшпен тартып алды. Сонымен өлкедегі билік кеңестер қолына өтті.

Түркістандағы мұсылмандар және мұсылмандар кеңесі Ташкенттік большевиктердің үкімет билігін күштеп тартып алуына қарсы 1917 жылы қарашада Түркістанның барлық аудандарында «Біз мұндай зорлық пен күш көрсетіп, бостандыққа қарсы іс қылғандарды танымаймыз. Айтқандарын тыңдап, айдағанына жүрмейміз», - деп наразылықтарын білдірді. Мұны олар жаңа құрылыс кезінде өлкенің бірден-бір өкілетті қожайындары болуға тиісті мұсылмандарға жасалып отырған зорлық-зомбылық деп таныды. «Мұндай күштеу сияқты, - деп атап көрсетті мұсылмандар кеңесі, - біздер әрқашан достық қарым-қатынас сақтауға ұмтылып отырған өлкедегі барлық орыс халқына қажетсіз жаулық көзқарастың мұсылмандар санасында бой көтеруіне жол аша алады. Өлкені басқарудың түрі туралы мәселеде мұсылмандар өздерінің ерік тілегін еркін білдіруге кепілдік беруді талап етуге қақылы және іс-әрекеттерімен мұсылмандардың көз алдына Ұлы Ресейлік революция идеяларын аяқ асты еткен Ташкент большевиктерінің жетегімен жүре алмайды» [5, 82 б.], - деп мәлімдеді.

Бұл құжаттардан байқалғандай большевиктердің билік басына келуін Түркістанда заңсыз деп қабылдады. Ал, Жетісу облысында да Түркістандағы большевиктердің билігін мойындаған жоқ.

Түркістан өлкесінің 10 миллионнан астам халқын құрайтын мұсылмандар болғандықтан өлкедегі қалыптасқан жағдайға байланысты 1917 жылдың қазан, қараша айларында ірілі мұсылман ұйымдары және 1917 жылдың қараша айында Ташкентте «Шора-йи-ислам» мен «Ғұламалардың» инициативасымен өткен Түркістан өлкелік мұсылмандардың III – съезі: Жергілікті халықтардың мүдделеріне жат; 6-7 кездейсоқ большевик бүтін Түркістандағы билікті қолдарына шоғырландыруы демократиялық принциптерге жауап бере алмайды және жергілікті мұсылман халқының өмірін халықтардың емін-еркін өзін-өзі басқаруы негізінде дұрыс құруға кепілдік бере алмайды, - деп атап көрсетті.

1917 жылдың 22 қарашасында Ташкентте өз жұмысын аяқтаған III-ші Түркістан өлкелік кеңестер съезі, «Жергілікті халықтың өзін-өзі басқару құқы, тіптен ең болмаса олардың советтік негіздегі автономия құра алу мүмкіндігі

жөнінде бір ауыз сөз ашпады. Сондай-ақ, ол отаршылдық тәртіпке қатысты өзінің ұсынатын бағыты туралы да тіс жармады. Бұл іс жөнінде жергілікті халықтардың өзін-өзі басқару құқын мойындаудың және жаңа орнаған билік басшыларының ұлыдержавалық шовинистік көзқарас тұтқынында екендігінің айқын көрінісі болатын» [5, 83 б.]. Бұған жауап ретінде 1917 жылдың 26 қарашасында ІҮ төтенше Түркістан өлкелік жалпы мұсылмандар съезі шақырылды.

1917 жылдың 26-қарашасында Қоқан қаласында өз жұмысын бастаған ІҮ төтенше Түркістан өлкелік мұсылмандар съезіне мұсылман кәсіподақ мүшелерінен тау-кен жұмысшылары, мұсылман солдаттары, барлығы 250-ден астам өкілдер қатысты. Бұл съезді кіріспе сөзбен М. Шоқай ашты. «Орталықта болып жатқан бүлікшілік шет аймақтағы халықтарды өз басын арашалау және зор ұлттық төңкеріс берген жемістерді қорғау үшін өз беттерінше әрекет жасауға итермелеп отыр. Енді октябрь қан төгісін басынан өткерген Россия түгелдей және Түркістан өз келешегін өздері ойлау керек. Өлкедегі ауыр жағдай ашаршылыққа ұласуы ықтимал азық-түлік тапшылығы қосылуда. Ал енді осы жағдайдан қайтсек аман-есен шығамыз?» - деп сауал тастап, одан ары Шоқай өлкеде орнаған Кеңес билігіне әкелген жолдың күнәсіз құрбандардың қанына бой алғандығын, оған Ташкентте құрамына мұсылмандар өкілі енген Үкіметтің құрылуы себепші болғандығына төңкерістен кейін де жаңа билік басшыларының келісе жұмыс істеуге ықпал таныта қоймағандығына тоқталды [5, 84 б.].

М. Шоқай өз естеліктерінде съезд жұмысына: «Бұл құрылтай шын мәнінде Түркістанның ұлттық бірлігін паш етті, - деп баға беріп, - большевиктер түркістандықтарды бөлшектеп, құрылтайдың өтуіне кедергі тудырғысы келгеннен ештеңе шықпады. Ақырында, олар да комиссар Полтарацкийді өкіл ретінде жиынға жіберуге мәжбүр болды. Ол көрермен болып отырмады. Құрылтайда сөз сөйледі. Тіпті Ташкенттегі Совнарком атынан Құрылтайды құттықтады.

Полтарацкий: «Біз де Түркістан автономиясын қалаймыз» - деді. Оның сөзіне ешкім нанбады. Бірақ большевик өкілдің құрылтайға қатысуы, құттықтап сөз сөйлеуі Түркістанда Кеңес үкіметінің ұлттық негізін жоқтығын ап-айқын көрсетіп тұрды» [4, 52 б.], - деп жазды.

1917 жылы 28 қарашада: 1) Съезд сайлап шығарған 4 (төрт) адамды жұрт мәжілісі (халық кеңесі) азалыққа һәм 12 (он екі) адамнан құралған Түркістан автономиясының Уақытша үкіметінің құрылғанын және Түркістан өлкесіндегі бар билік Түркістан Халық Кеңесі мен Түркістан халық билігіне өткендігі туралы қарар қабылдады.

Түркістан Уақытша Кеңесі құрамына барлығы 54 адам енді, оның 32-сі Түркістаннан, Бүкілроссиялық құрылтайға сайланған депутаттар еді. Бұлардың арасында негізгі тұрғындары қазақтар. Сырдария және Жетісу облыстарынан 11 өкіл (9 және 2) бар болатын. Кеңес құрамына, сондай-ақ мұсылмандар съезі сайлаған өкілдермен бірге, қаланың өзін-өзі басқару ұйымдары съезінің 4 өкілі, түрлі өлкелік «еуропалық ұйымдардың» 18 өкілі бар болатын. Басқаша айтқанда кеңестегі барлық орынның үштен бірі сол тұстағы Түркістан халқының 7 пайызын құраған жергілікті емес еуропалық тұрғындардың үлесіне тиген.

«Түркістан Уақытша автономиялы үкіметтің хабаршысы» газеті арқылы 1917 жылдың 1 желтоқсанында Түркістан Уақытша автономиялық үкіметі мүшелері М. Тынышбаев, М. Шоқай, І. Хазтаев, Юргали-Агаев, Махмудов, Ә. Оразаев, Шағиахмедов және Герцфельд съезд атынан Түркістан өлкесін мекендеуші халықтарға арнаған үндеуде Түркістандағы барлық халықтардың құқықтарын сыйлап, қорғайтындығын мәлімдеп, өлкенің барлық мұсылман, орыс, еврей,

жұмысшы, солдат және шаруаларын, барлық тұрғындарын Түркістан билігі төңірегіне топтасуға шақырып, Түркістан Уақытша автономиялы Үкіметтің өз қызметін атқаруға кіріскендігі туралы мәлімдеді [6].

Осылайша Ташкенттегі Түркістан Халық комиссарларына балама Қоканда Түркістан Уақытша автономиялық жаңа Үкіметі құрылып, өз қызметін бастады. Бұл Түркістан өлкесінде қос биліктің орнауы болатын. Осы арада мына мәселені айта кеткен жөн деп санаймыз. Тарих ғылымында Түркістандағы Кеңестер билігін жергілікті халық бірден қуана қарсы алды. Ал Ташкенттегі Халық Комиссарлар кеңесіне балама ретінде өмірге келген Түркістан (Қокан) Уақытша үкіметі ешқандай да жергілікті халықтан қолдау тапқан жоқ. Сондықтан Түркістан (Қокан) автономиясы тез құлап қалды делінген тұжырымдар жасалған. Біз осы мәселеге қатысты бар құжаттармен таныса келе, мұндай тұжырымдардың шын мәнінде ақиқаттан алшақ жатқан тұжырымдар екенін байқаймыз.

Сонымен Түркістанда қос биліктің орнауы, біріншіден, жергілікті жерлерде жұмысшы және солдат ұйымдары билеген аудандарда жергілікті халыққа билік жүргізудің арнайы сипат алуынан болса, екіншіден, Кеңестердің өлкелік III съезінде ешқандай да жергілікті мұсылман халықтарының талап тілектерімен есептеспеу, Құрылтай жиналысын күтпей-ақ Түркістанда автономияны тездеп жария етуге итермелеген болатын. Сондай-ақ, Ресей құрамында болған Сібір, Кавказ, Украина, Литва, Ноғай (татар), Башқұрт елдерінің өздерін большевиктерден іргесін аулақ ұстап, өздерінің Үкіметтік құрылымдарын жариялай бастауы, белгілі дәрежеде Түркістанда және Қазақстанда бұл мәселенің тездей түсуіне өз ықпалын тигізген болатын.

Бұл үкіметтердің «алғашқысы Кеңестік негізде құрылып, ең алдымен россиялық қоңыс аударушылардың мүддесін көздеп, жағдайын нығайта түсуге қызмет ететіндігін білдірсе, соңғысы орталық езгіге қарсы діни және ұлттық қоғамдарды негізгі ала отырып, жергілікті елдердің өзін-өзі басқару құқығын баянды ету басты мақсаты екендігін жариялады» [5, 83 б.]. Өздерінің бағыты жағынан большевиктік бағыт алған Ташкенттегі Халық комиссары Кеңесі Ташкентте 1918 жылдың 19-26 қаңтар аралығында өткен Түркістан өлкелік Кеңестердің IV съезінде келісімге және ынтымақтасуға шақырудың орнына аяусыз және табанды күрес жүргізетіндігін мәлімдеп қарар қабылдады.

Түркістан автономиясын жариялаған мұсылмандар съезінен соң көп ұзамай Орынбор қаласында екінші жалпықазақ съезі өз жұмысын бастады. Оған Сырдария және Жетісу обылыстарынан да өкілдер шақырылып, олардың арасында М. Шоқай, С. Аманжолов, Б. Маметов, И. Арабаев, Ж. Солтанаев сияқты және басқа қазақ, қырғыз қайраткерлері бар еді.

Алаш автономиясын құру туралы шешім қабылдап, Алашорда өкіметінің Ұлы кеңесін сайлаған жалпықазақ съезі, әрине, Қоканда құрылған Түркістан автономиясына өз қатынасын білдіру керек еді. Съезге қатысқан өкілдер Қокан автономиясының құрылғандығы туралы хабарды съездің барысында М. Шоқайдың өзінен естиді. Ол туралы М. Дулатов ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Қоканда Түркістан елінің де съезі болып, Түркістан ұлт автономиясы үкіметін құрған екен. Ол жөнінде біз съезде білдік. Съездің соңына қарай Қоканнан Шоқайұлы Мұстафа келді. Шоқайұлы Қазақ автономиясының өз алдына жеке құрылуына қарсы болды, Түркістанмен қосылуды жақтады. Түркістан өкіметіне қазақтан өзі мен Тынышбайұлы Мұхаметжан кіргендігін сөйлейді» [7].

Жалпықазақ съезі Түркістан қазақтарының Алаш автономиясына қосылу, қосылмауын өз бетінше шеше алмайтын еді. Оны тек Сырдария, Жетісу және

Түркістан құрамындағы басқа обылыстарда тұратын қазақтардың құрылтайы ғана шеше алатын.

Келесі 1918 жылдың қаңтарында өткен Сырдария қазақтарының съезіне 72 өкіл қатынасты. Алаш автономиясына қосылу мәселесін үш күн ұдайы талқыланған съезд сол бір ауыр сәтте Сырдария обылысының Түркістан автономиясы құрамынан бөлініп кетуі Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына соққы болып тиеді деген пікірді негізге ала отырып, мынадай қаулы қабылдайды:

«1. Сырдария обылысы қазіргі уақытта тегіс Түркістан автономиясында болуы себепті әзірше Түркістан автономиясында қалады.

2. Алашорда өз алдына автономияға иғлан қылып болып, Түркістан автономиясымен союз (одақ) болса, Сырдария қазақ-қырғыздары Түркістан автономиясынан шығып, Алаш автономиясына кіруге қарар қылады.

3. Съездің осы қаулысы Сырдария обылысынан Түркістан Учредительное собраниесіне сайланып баратын депутаттарына наказ.

4. Сырдария обылысының халқы Алаш автономиясына қосылған уақытта осы облыстан Түркістан Учредительное собраниесіне сайланған депутаттары, Алаш автономиясының сайлау заңына муафик болса Алаш Учредительное собраниесіне депутат болсын.

5. Алашорда үкіметі Түркістан шаһарында болсын» [7, 348 б].

Сырдария қазақтарының съезі қалыптасқан саяси жағдайға байланысты тура шешім қабылдағанымен, бірақ ол шешімнің іске асу мүмкіндігі күн өткен сайын тарыла түсті. Империяның езілген ұлттары ұлттық автономиясын ресми түрде бекітіп береді деп үміттенген Бүкілресейлік Құрылтайды 1918 жылдың қаңтарының басында большевиктер таратып жіберді. Араға бір айдай уақыт салып Құрылтайдың кебін Қоқан автономиясы да киді. Қоқандағы үкіметті большевиктер қуып таратты. Қаланың өзі талан-таражға түсті.

Сонымен, 1917 жылы 10-желтоқсанда құрылып, 1918 жылдың 13-ақпанында большевиктер тарапынан күшпен таратылған Қоқан (Түркістан) үкіметі өзі өмір сүрген 64 күн ішінде нелерді істей алды деген сұраққа М. Шоқай өзі жауап іздеді: «Әлбетте, тарихи жағдайдың үлкен талаптары тұрғысынан келсек – аз. Ал енді сол кездегі Түркістан ғылым, саясат, шаруашылық жөнінен мешеу екенін ескерсек, Қоқан үкіметі қысқа ғана уақыт ішінде қыруар істер тындырғанын көреміз» [1, 243 б.].

«Әрине, Қоқан автономиясы – Түркістан мәселесін шешудің мақсаты да, формасы да емес. Ол тек Түркістан азаттық қозғалысының сол бір кезеңде басып өтуге тиіс болған кезекті бір қадамы ғана болатын, - деп жазды М. Шоқай. - Қоқан автономиясының бір ерекшелігі – сол кездің өзінде Түркістан ұлттық бірлігінің нағыз формасын бере білгендігінде еді» [8].

Ұлт зиялылары жетекшілерінің бірі М. Шоқайдың берген бұл бағасы аз ғана ғұмыр кешкен Қоқан (Түркістан) автономиясына берген әділ де шынайы бағасы деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. М. Шоқай. Тандамалы. – 1-том. – Алматы, 1998. – 131 б.
2. Агзамходжаев С. Туркистон мухторияти: Борьба за независимость Автореферат дисс. На соискание ученой степени д.и.н. – Ташкент, 1996. – 32 б.
3. А.З. Валиди Тоған. Борьба народов Туркестана и других восточных тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Воспоминания. Книга 1. – Уфа, 1994. – 192 б.

4. Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай. Естеліктер. / Дайындаған және алғы сөзін жазған Тәкенов Ә., Қойгелдиев М. – Стамбұл, 1997. – 50 б.
5. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы, 1994. – 46 б.
6. Раджапов А.Ә. Оңтүстік Қазақстан 1917 жылғы қос революция тұсында. Тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1997. – 114 б.
7. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, 1993. – 345 б.
8. М. Шоқай. Тандамалы. – 2-том. – Алматы, 1998. – 144 б.

ӨОК 372.893

ЗАҢ АКТІЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Хуанган О. «Тарих» мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: Толамисов А.Ғ., т.ғ.к., аға оқытушы

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, магистранты,
Талдықорған қ., onerbek_86@mail.ru*

Деректанулық тұрғыда жазылған бұл мақалада Қазақстан Республикасының заң актілерін Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде қарастырылған. Сонымен қатар Қазақстан тарихындағы қазіргі таңдағы болып жатқан күнделікті өмірінен азды көпті мәліметтер беретін дерек ретінде заң актілерінде болашақта қолдануға болатынын аңғартып отыр.

Данная статья написано в источниковедческом направлении и рассматривает некоторые законодательные акты Республики Казахстан как исторически источники Истории Казахстана. А также указывает что в будущем законодательные акты могут применяться в историографии о нынешний жизни.

This article it is written in sources direction and examines some legislative acts of Republic of Kazakhstan as historically sources of History of Kazakhstan. And also specifies that in future legislative acts can lives will be used in historiography at present.

Егер ғылым ретінде Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай: «Тарихтың қызметі бүтін адам баласының, яки бүтін бір жұрттың, я бір топтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту» болса, деректанудың ғылым ретіндегі қызметі тарихи процестердің пайда болу заңдылықтарын және оларда тарихи процестердің объективті бейнелену дәрежесін зерттеу екенін көріп отырмыз [1]. Деректанудың іргелілігі ең алдымен [тарих](#) ғылымының аса маңызды ерекшелігімен байланысты.

Демек, тарихи деректер тарихи деректану ғылымның тікелей зерттеу объектісі болып табылады. Деректану тарихи деректер туралы ғылым ретінде әр түрлі нақты тарихи оқиғаларды және тұтас тарихи оқиғаларды терең де тиімді зерттеуге көмектеседі.

«Әсіресе, бүгінгі күні Қазақстанның, тәуелсіз қазақ халқының өзінің төл тарихына деген қызығушылығының күннен-күнге артып келе жатқан жағдайында, белгілі себептермен халыққа беймәлім болған әр түрлі тарихи деректердің жаппай жариялану жағдайында, сол тарихтың негізін құрайтын тарихи деректанудың маңызы ерекше арта түсуде» [2].

Деректану әдістеріндегі заңдардың тарихи дерек көзі ретіндегі маңызы да зор, құнды ақпарат көзі ретіндегі орны да ерекше, яғни отан тарихының жаңа беттерін келешекке мұраға қалдыру үшін заң, жазба құжаттарының қажеттілігі көрініп-ақ тұр. Тәуелсіз Қазақстанның заң актілерін дерек көзі ретінде талдау, оларға анализ және синтез жасай отырып, деректерді ғылыми зерттеу жұмыстарына пайдалана алудың мүмкіндіктерін бағамдау, ерекшеліктері және маңыздылығын анықтау қазіргі таңдағы тарих ғылымының маңызды бір мәселесі болып табылады десек артық айтқандық болмас.

Заңдарды нақты, әрі жүйелі түрде оқу барысында әр бір азаматтың білуі қажетті маңызды тұжырымдар төмендегідей білімдерді қалыптастыруға көмектесе алады:

- ҚР азаматы ретінде саналы тұрғыда заңдар тарихын меңгеру;
- Заң актілері арқылы Қазақстан Республикасының саяси тарихын, әлеуметтік жағдайын, ішкі құрылымын танып білу;
- Әрбір заң актілерінің авторы, нұсқалары, зерттелуі және мазмұнын игере алуы, күнделікті тұрмыста қолдану аясын оңайлату;
- Заңдардың шынайылығы туралы өзіндік ой тұжырымдау;
- Заң актілерін Қазақстан Республикасы тарихының дерек көзі ретінде пайдалануы, маңыздылығын білу;
- Әр бір кезеңдерде қабылданған заңдардың қажеттіліктерін түсіне алу;

Бәрімізге белгілі қандайда болмасын заң актілері, үкімет жарғылары және қаулылар қоғамның түгел әлеуметтік сатыларына тікелей қатысы бар. XX ғасырдың соңы 90 жылдары Қазақстан тарихына түбегейлі қоғамдық өзгерістер кезеңі ретінде енетіндігі белгілі. Түбегейлі өзгерістердің қоғамымыздың саяси-әлеуметтік және экономикалық салаларын түгелдей қамтығаны да, қорытындысында қазақ қоғамының белгілі бір сапалық деңгейден, мүлдем басқа, жаңа белеске өткендігі де тарихи шындық. Яғни, жоғарыда айтқанымыздай, тәуелсіздік тарихының түйінді мәселелерінің бірі ретінде, қоғамда орын алған мұндай түбегейлі өзгерістер тарихының келешекте жан-жақты зерттелері де, зерделенері де анық. Нәтижесінде Қазақстан халқының кеңестік кезеңде, яғни бірнеше ондаған жылдар бойы қалыптасқан өмір салты мен тұрмыс-тіршілігін түбірімен өзгерткен қоғамдық өзгерістердің объективті алғышарттары анықталып, шынайы тарихы жазылары және салдары айқындалары күмәнсіз.

Сондықтанда, заң актілері, сол келешекте зерттелер еліміздегі түбегейлі қоғамдық өзгерістер тарихының негізгі дерек көздерінің бірін құрайды. Заң актілерін дерек көздері ретінде пайдалана білмей, Қазақстандағы соңғы ғасырлар тоғысында орын алған оқиғалармен өзгерістердің шынайы тарихын зерттеу де, оны объективті жазуда мүмкін емес. Өйткені, Қазақстан Республикасы тарихының басты ерекшелігі сонда, XX ғасырдың соңғы он жылдығының басында бұрынғы Кеңестер Одағында орын алған келеңсіз оқиғаларға сай, Қазақстанда да әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің жүргізілу қажеттілігі алдымен әр түрлі деңгейдегі жиындарда айтылды, шешілді және заң актілерінде нақтыланып бекітілді. Содан кейін ғана қабылданған заңға сәйкес түбегейлі өзгерістер іске асырылды. [3]

Сондықтан да оның Қазақстан тарихнамасының маңызды кезеңдерінің біріне заң актілерінің де жататынын көруге болады. Қай мемлекеттің болмасын заң актілерін

тарихи дерек көзі ретінде талдауда, сол мемлекеттің заңшығарушылық қызметін жан-жақты ашып көрсетудің маңызы өте үлкен. Өйткені заңдардың қандай мақсатпен, қайда, қалай және қай дәрежеде қабылдануы, олардың тиімділігі немесе тиімсіздігі, қоғамның одан әрі дамуына тигізген әсері, қандай әлеуметтік топтар мен жіктердің мүддесіне сай келетіндігі немесе келмейтіндігі, яғни заңдардың қандай әлеуметтік функция атқаратындығы заңшығарушы органдардың жұмысымен тікелей байланысты. Дегенмен, заңшығарушылық қызметі барлық уақытта да қиын да күрделі процестер қатарына жатқан. Біз қарастырып отырған уақыт аралығында Қазақстан Республикасының заңшығарушылық қызметі де көптеген қиыншылықтарға кездесіп, түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Ол, бір жағынан, бұрын мұндай іспен өз бетінше айналысып көрмеген жас мемлекет үшін жаңа іс болғандығымен де байланысты болуы мүмкін. “Заңшығарушылық – бұл салада жеткілікті тәжірибесі жоқ жаңа егеменді мемлекет үшін жеңіл іс емес еді” – деп жазды академик С. Зиманов. [4]

Қазақстан Республикасы заңшығарушылық қызметі ең алдымен заң актілері жобасын жасайды. Ол туралы «Заң жасаудың алғашқы сатысы – заң акті жобасын даярлау. Жобаны жасап ұсыну үшін заң бастамасында құқық болуы керек. Ондай құқық Парламенттің депутаттарына және Қазақстан Республикасының Үкіметіне берілген. Осы құқықты пайдалана отырып, әр депутат, әр палаталар топтары, Үкімет Парламент мәжілісінің қарауына заң жобасын ұсынады. Үкіметке заң жобасын жасауды Республиканың Президенті де ұсына алады. Ал Үкімет, әдетте, заң жобасын жасауды тиісті министрліктерге, мемлекеттік комитеттерге тапсыруы мүмкін», – делінген. [5, 109 б.]

Заң актілеріне деректанулық талдау жасауда жобаларды мәтіндік талдау ерекше орын алады. Ол әр түрлі редакциядағы мәтіндерді бір-бірімен салыстыруды қажет етеді. Заң жобасында баптар неғұрлым көп болған сайын, соғұрлым деректанушыларға ауқымды жұмыс істеуге тура келеді. Онсыз заң жобасын жетілдірудің бағытын айқындау, түзетулер мен толықтырулар артында нақты қандай оқиғаға себепші болатынын анықтау мүмкін емес. Ол, әсіресе, көппартиялық жағдайда аса маңызды.

Заңдар өздерінің мазмұнын, маңызын, ерекшеліктерін мүмкіндігінше кеңірек ашу мақсатында арнайы талдау тәсілдерін қолдануды қажет етеді. Заң актілерін зерттеу қағидаттарының барлық заңнамалық дерек көздеріне ортақ болуына қарамастан, олармен жұмыс істеу тәсілдері бірдей емес. Ол заңдық құжаттардың типіне, түрлеріне, жасалу мақсатына, уақытына т.б. байланысты.

Сондай-ақ, барлық жағдайда да төмендегідей арнайы міндеттер қойылуы тиіс; акті мәтінінің тарихын зерттеу; оны жасаудағы нақты субъектінің рөлін анықтау; заңшығарушылық жүйесіндегі нақты заң актісінің орнын талдау; заңдық норманың сипатын, үстем құқықтық түсінікті анықтау; заң актісін әр алуан әлеуметтік-тарихи шындықтың бейнелену объектісі ретінде зерттеу болып табылады. [6, 269 б.]

Заң актілерінің тарихи дерек көздері ретіндегі ерекшеліктерін анықтау, оларға деректанулық талдау жасаудың теориялық-методикалық негіздері мен жолдарын айқындау Қазақстан тарихының, оның ішінде Қазақстан Республикасы тарихының да, деректік негіздерінің бірін құрайтын заң актілерінен шынайылық деңгейі жоғары мәліметтер ала білуге көмектесері анық [7].

Сонымен, қорыта айтсақ, заң актілері де тарихи деректердің ішіндегі негізгі мәліметтер қорын беретін үлкен ақпараттар жиынтығы болып табылады. Тарихи оқиғалар тізбегіне қарап отырсақ, еліміздің өткен тарихында төмендегідей заңдар мол дерек көзі болып табылатынын көресіз. Мысалы:

1. Әдет-ғұрып салт – дәстүр түрлері;
2. Шариғат әдебтері;

3. Шыңғыс ханның «Ясса» жарғысы;
4. Әмір Темірдің билік құрлымы;
5. «Қасым ханның қасқа жолы»;
6. «Есім ханның ескі жолы»;
7. Тәукенің «Жеті жарғысы»;
8. Патша империясы тұсындағы заң құжаттары;
9. Кеңес үкіметі тұсындағы Заң актілері;

10. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының заң актілері соңғы жиырма жылдық еліміздің тарихынан сыр шертетін бірден-бір ақпарат көзі болып қалатыны күмәнсіз.

Тәуелсіз Қазақстанның Заңдары-деп те кезең – кезеңге бөлуге болады. Бұл әрине шартты түрде ғана. Негізінен заң актілеріне сыни тұрғыда қарастырып, сыныптап, талдап, деректану ғылымының жаңа беттерін ашу әлі де тарихшы мамандар үшін үлкен жұмыстың тұрғандығын көрсетеді. Тәуелсіздік алған жас дербес еліміз үшін Отан тарихының қазіргі таңдағы тарихи оқиғаларын шынайы тұрғыда жазу тарих ғылымы саласында жүрген әр бір маманның адамгершілік міндеті болып қаларына сенемін. Жалғандыққа бой алдырмай Қазақстан Республикасы заң актілерінің қабылдануының астарында қандай оқиғаның жатқандығына мән бере отырып, бұқара халыққа жеткізе білсе жас ұрпақ алдында азаматтық борышымыз ақталарына сеніміміз мол. Бұл өз кезегінде өскелең жас ұрпақ еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы оқиғалар туралы нақты ақпарат алатынына зор мүмкіндік болар еді.

Демек осындай тұжырыммен заң актілерінің тарихи дерек ретіндегі маңызы мен ерекшеліктерін көруге болады. Себебі, қазіргі таңдағы болып жатқан оқиғаларды нақты шындықпен кітап бетіне түспейтінін білеміз. Өйткені көптеген жағдайда тарихи оқиғалардың бұрмаланып саясат шырмауынан шыға алмай саяси мүдделерге бағынып кетіп жатады. Болашақта заң актілері де, жазбаша дерек көзі ретінде мол ақпарат беретін маңызды тарихи қайнар көздерге айналатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Миронова И.А. Законодательные памятники пореформенного периода (1861-1900). М.: - 1960.-31 с.
2. Атабаев Қ. Деректану. Оқу құралы. Толықтырылып II басылуы. – Алматы: Қазақ тарихы, 2007. -18 б.
3. Толамисов А.Ф. Заңдар – Қазақстан Республикасы тарихының дерек көзі. – Алматы: 2010. 3-5 бб.
4. Зиманов С.З. Конституциясы и Парламент Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы, 1966.
5. ҚР мемлекеті мен құқығының негіздері: оқулық. – Алматы. 2003. 692 б.
6. Атабаев Қ. Деректану. Оқу құралы. Толықтырылып II басылуы. – Алматы: Қазақ тарихы, 2007.
7. Толамисов А.Ф. Заңдар – Қазақстан Республикасы тарихының дерек көзі. – Алматы: 2010. 13-15 бб.

ӘОЖ 94 (574)

**Н. НҰРМАҚОВ – ҚАЗАҚ АҚСР ХАЛЫҚ КОМИССАРЛАР
КЕҢЕСІНІҢ ТӨРАҒАСЫ**

Ықыласбаев Д.Ә., «Тарих» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекші: Берлібаев Б.Т., т.ғ.д., профессор

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Аталмыш мақала саяси-қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақовтың 1924-1929жж. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы қызметін атқарған кезеңге арналған.

Данная статья посвящена общественно-политическому деятелю Н. Нурмакова исполнявшему в 1924-1929 годах должность председателя Совета Народных Комиссаров в Казахской Автономной Советской Социалистической Республике.

The article focuses on politician Nygmet Nurmakov executed in 1924-1929 years as chairman of the Council of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic.

Кілт сөздер: Автономия, Халық Комиссарлар Кеңесі, үкімет, тәркілеу, Түркісіб.

Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы өзінің даму тарихында екі Конституцияны қабылданған еді. Біріншісі 1918 жылы өткен Кеңестердің V Бүкілресейлік сиезінде 10 шілдеде қабылданған Ресей Социалистік Федеративтік Кеңестік Республикасы Конституциясы негізіндегі «ҚКСР еңбекшілері құқығының декларациясы» болса, екіншісі 1918 жылғы РСФКР Конституциясы негізінде 1920-1923 жылдары дайындалып, 1924 жылдың 4-10 қаңтары күндері өткен Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Кеңестерінің төртінші сиезінде қабылданған ҚАКСР Конституциясының жобасы еді. Атаулы заңды күші бар екі құжатқа байланысты қазақ даласында кеңестік негіздегі саяси басқару органдары құрыла бастады. 1920 жылы 12 қазанда «Қазақ АКСР-де Кеңестік өкіметті ұйымдастыру туралы ережені» бекітсе, 1926 жылы 27 наурызда «Қазақ Автономиялық Республикасының Халық комиссарлар Кеңесі туралы ережені» бекітті. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының басқару органдары Ресей Социалистік Федеративтік Кеңестік Республикасы басқару органдарының көшірмесі ретінде құрылды. Сиезде Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Орталық Атқару Комитеті (бұдан ары – Қазақ атқару комитеті) және Халық Комиссарлар Кеңесі (бұдан әрі – Қазақ халық комиссариаты) сайланды. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы аумағындағы ең жоғарғы өкілетті мемлекеттік билік Кеңестердің бүкілқазақтық сиезі болды, ал Қазақ атқару комитеті Кеңестердің жалпықазақтық сиезі аралығында жоғарғы заң шығарушы, басқарушы және бақылаушы органдары болды. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесі (үкімет) Қазақ атқару комитеті өзіне берген құқықтары шегінде заң шығарушы, атқарушы және басқарушы орган болып табылды. Қазақ халық комиссариаты негізінен Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасындағы салалық істерді жалпы басқарумен айналысты, өз ісінде Қазақ атқару комитетінің алдында жауапты болды және Кеңестердің бүкілқазақтық сиезіне есеп берді. Қазақ халық комиссариаты мемлекеттік және жергілікті бюджетті бекітті; жұмыс істеп тұрған заңдардың негізінде Кеңестер сиезі мен Қазақ атқару комитеті және оның Төралқасының өкілеттілігінен тыс республиканы басқару ісіне қатысты барлық мәселелер бойынша қаулылар мен бұйрықтар шығарды; аудандық және қалалық атқару комитеттерінің заңға қайшы қаулыларын тоқтатты; халық комиссариаттарының штатын тағайындады және бекітті. Қазақ халық комиссарлар төрағасы үкімет қаулыларының дер кезінде орындалуы мен жүзеге асырылуын бақылап отырды және Халық Комиссарлар Кеңесінің қызметі туралы Кеңестердің бүкілқазақ сиезі мен Қазақ атқару комитеті алдында есеп берді. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік

Республикасы Халық Комиссариатының төрағасы қызметін 1920-1938 жылдар аралығында төмендегі тұлғалар атқарды:

1. Виктор Радус-Зенькович (1877-1967) – 12.10.1920 – 10.10.1921.
2. Мұхамедхафи Мырзағалиев (1887-1938) – 10.10.1921 – 13.10.1922.
3. Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин (1894-1938) – 13.10.1922 – 30.09.1924.
4. Нығмет Нұрмақов (1896-1937) – 30.09.1924 - 15.05.1929.
5. Ораз Исаев (1899-1938) – 15.04.1929 – 26.05.1938 [1, 76-8766].

1924 жылы Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Халық Комиссарлар кеңесінің төрағалығына тағайындалған Нығмет Нұрмақов Осы қызметте 1929 жылға дейін отырады. 1924 жылы Қазақ Автономиялық Кеңестік Республикасы Халық Комиссарлар төрағасы болып Нығмет Нұрмақов бекітілген кезде Қазақстан өкіметі мынандай құрамда жасақталған еді. Н.Нұрмақов – Қазақ халық комиссарлар төрағасы, С.Сәдуақасов – Ағарту халық комиссары, И.Маймин – Қаржы халық комиссары; А.Кенжин – Ішкі сауда халық комиссары; Ә.Әлібеков – Жер-су халық комиссары; Ұ.Құлымбетов – ХШОК төрағасы; С.Мәмбеев – Әділет халық комиссары; С.Есқараев – Ішкі істер халық комиссары; Д.Хангереев – Әлеуметтік қамсыздандыру халық комиссары; М.Тәтімов – еңбек халық комиссары; И.Крутилин – ОСБ бастығы, М.Шамов – Денсаулық сақтау халық комиссары; М.Атаниязов – Жоғарғы Сот төрағасы [2, 476].

Аталмыш уақыт аралығында орын алған тарихи маңызы бар құжаттарда Нығмет Нұрмақовтың қолы бар десек қателеспейміз. 1924 жылдың желтоқсанында Нығмет Нұрмақов Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы қызметін атқарған кезде Нығмет Нұрмақовтың ірі ұйымдастырушы, білікті басшы ретіндегі таланты айқын танылады. Ол индустрияландыру, ауыл шаруашылығын социалистік негізде қайта құру, мәдени революцияны жүзеге асыру тәрізді аса ірі, тарихи міндеттерді шешуге атсалысты. 1926 жылы Кеңес Социалистік Республикалар Одағының Еңбек және қорғаныс кеңесі Түркістан-Сібір теміржолын салу туралы шешім қабылдаған кезде, оның құрылысына жәрдемдесу мақсатында құрылған арнаулы үкіметтік комиссияға басшылық еткен республиканың Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Нығмет Нұрмақов болатын [3,77-79 б.].

1925 жылы 7 сәуірдегі төралқа мәжілісінде Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы үкіметінің Н.Нұрмақов бастаған жаңа құрамы бекітілгенде оның құрамында халық ағарту халық комиссарының төрағасы ретінде С.Сәдуақасов тұрды. С.Сәдуақасовтың білек сыбана кіріскен еңбегінің нәтижесінде 1925-1927жылдары аралығында республика бойынша 147 мектепке жөндеу жұмыстары жүргізілді және жаңадан 153 мектеп салынды. Республикамызда 1920 жылдары ғана қолға алынған мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің саны 1925-26 жылдары 14-ке жетсе, 1926-1927 жылдары балабақшалардың саны 42-ге жетіп, онда 2440 бала тәрбиеленді [4, 13-1466]. Сонымен қатар Н.Нұрмақов басқарған республика Халық Комиссарлар кеңесі Ж.Мыңбаев басқарған Орталық Атқару Комитеті, С.Сәдуақасов басқарған халық ағарту комиссариаттары халық ағарту саласында қалыптасқан кемшіліктерді түзетуге күш салды. Архитекторлар Өлкелік партия Комитетіне әрқайсысы шамамен 70 000 сомға түсетін лайықты ауыл мектептерін салу туралы ұсыныстар жасады. «Мұндай мектептер керек, бірақ қазір емес», - деп мұндай жобалардан ат тонын ала қашқан Ф.Голошекин қажетті қаражат пен құрылыс материалдарын сұратудың орнына ұсыныс жасаушылардың соңына шам алып түсті. Сондықтан да білім берудің алғашқы сатысы болып табылатын «ауыл мектептері

түгелдей жалғыз ғана ішінара екі сықсиган терезелері бар бір бөлмелі жер кепелерде орналасты» [5, 316].

Н.Нұрмақов 1924 жылдың қыркүйегінен 1929 жылдың сәуіріне дейін Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Халық комиссарлар кеңесінің төрағалығы қызметін атқарып жүргенде шығыс халықтарының алфавитін құруға қатысып, Шығыс халықтарының алфавитін құруға арналған Бүкілодақтық комиссияның мүшесі әрі қазақ алфавитін құрастыру комитетінің төрағасы болды. Бұл комитет құрамында Қ.Токтабаев, О.Жандосов, Ә.Байділдин, Ә.Ермеков, Ғ.Тоғжанов, Т.Шонанов, Орманбаев, Б.Малдыбаевтар болған. Комитет қазақ алфавитінің қажеттілігі турасында пікірталас өткізіп, оның қорытындыларын 5 баспа табақтық қазақ тіліндегі екі кітапта жариялайды. Н.Нұрмақов 2 айлық жаңа алфавиттің әрбір терушілер курсына ашуға және бұл курстың үздіксіз адамдарды қабылдауын қадағалады. Сондай-ақ Ақтөбе, Орал-Бөкей губернияларында жаңа алфавиттің маңыздылығын насихаттайтын губерниялық комитет құруға және барлық істерді қазақ тілінде жүргізілуіне ұйтқы болады [6, 126]. Осылайша Нығмет Нұрмақов 1924 жылы қазақ даласында жүргізілген «сауатсыздық жою» шарасын ұйымдастыру мен тікелей қадағалаушы болды.

Қазақ жерінде Кеңес өкіметі орнаған соң өлкені дамытудың бірнеше жоспары әзірленді. Республиканың болашақ астанасы ретінде Ақтөбе, Шымкент, Әулиеата, Қызылорда қалалары аталды. 1925 жылғы 26 қаңтарда РК(б)П ОК-і Қазақстанды аудандастыру жөніндегі комиссия ұсынған жобаны қарады және мәселені одан әрі зерделеу үшін, Бүкіл Одақтық Аткару Комитетінің орталық әкімшілік комиссиясына тапсырды. Қазақ (Қырғыз) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының астанасын Қызылордаға көшіру туралы шешім қабылдайды. 1925 жылдың бірінші жартысында республиканың негізгі мемлекеттік мекемелері Қызылордаға көшірілді. 1925 жылғы 15-19 сәуірде республиканың жаңа астанасында Кеңестік Қазақстанның V съезі өтті. Съезд байырғы халықтың – қазақтардың тарихи атауын қалпына келтірді. Қырғыз Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының атауы Қазақ Автономиялық Кеңес Республикасы деп өзгертілді. Съезд сонымен бірге республиканың жаңа астанасының атауын өзгертті: Перовск қаласы Қызылорда деп аталатын болды. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Нығмет Нұрмақов Қазақстанның астанасын Орынбордан Қызылордаға көшіруде қыруар жұмыстар жүргізді. Ол Қазақстанның астанасын Қызылордаға көшірудің маңыздылығын V өлкелік конференциясында жасаған баяндамасында айқындап берді. Бәріне мәлім, Қазақстан республикасы түзілгеннен бермен қарай Орынбор орталыққа қолайсыз болы. Бұған бірінші себеп, біздің республикамыздың дені Орынбордан қашық жерде орналасқанығы болса, екіншісі – Орынбордың өзін алсақ та, бүкіл губерниясын алсақ та, халқының көпшілігі, басым жағы европалықтар болды. Солай бола тұрса да, өкіметтің жаңа құрылып жатқан қарсаңында орталықты Орынбордан көшіріп, Қазақстанның басқа жерінен сайлауға жөні де, реті де келмеді. Ол кезде қайта астана Орынборда болсын деп жүрдік. Орталықты көшіру әңгімесі 1922 жылдан басталды. Қазақстан Орталық Аткару Комитетінің 1922 жылғы шығарған тиісті қаулысы да бар. Қаулыда орталық астана Ақмешітке (қазір Қызылорда аталып отыр) көшсін делінгенмен, Ақмешіт қаласының басқа республикасының қармағында болушылығынан және Ақмешіттен басқа Қазақстанда лайық қала болмағандықтан, бұл мәселе сол күйімен ашық қалды. 1925 жылдың басында бұрынғы Түркістан республикасының екі қазақ губерниялары бізге қосылып, Қарақалпақ автономиялық облысының Қазақстан өкіметіне кірушілігімен астана кеңесі қайтадан қозғалды. Тартыс соңында Қызылордаға көшіруге тоқталады. Бұл тандау Қызылорда Қазақстанның орталығы немесе ірі өндірістік орталығы

болғандықтан емес, темір жол үстінде орналасуына байланысты өзге губерниялармен қарым-қатынас жасауға тиімді болғандықтан, әрі қазағы көп өлке болғандықтан жасалды-деді [6,188-189бб].

Түркістан-Сібір темір жолының құрылысын бастау жөніндегі шешім республика астанасын Алматыға көшіруді айқындаушы шешуші фактор болды 1927 жылы ақпанда Алматы қаласын Ф.Голошекин, А.Исаев,Г.Рябобонь, Ж.Мыңбаев, Н.Нұрмақов, С.Сәдуақасов, Н.Тәтімов,И.Құрамысовтар қатысуымен БК(Б)П Қазақ өлкелік комитеті бюросының жиналысы өтті. Қаралған басты мәселе – Республика астанасы Қызылорда қаласында басталған құрылысты аяқтау,оған жетерлік қаржыны қалдыру және Алматы қаласының болашақ құрылысы туралы комиссия құру. Құрылған комиссия Астананың Алматы қаласына көшірілуіне орай жаңа ғимараттар салу,фабрикалар мен зауыттар салу,қоғамдық және тұрғын үй қатарын көбейту,көшелерге тас төсеу,су құбыры мен канализация жүйелерін анықтау, қала көшелерін жарықпен қамтамасыз ету сынды мәселелерді қарастырды.1927 жылдың 3 сәуірінде Қазақ АКСР-і ОАК мен ХКК қаулысын кеңестердің бүкілқазақтық 6-съезі бекітті:Алматы қаласы Қазақстанның астанасы болып жарияланды.Қазақ АКСР-і ХКК-і 1927 жылдың 4 сәуіріндегі қабылдаған қаулысына сай астана Қызылордадан Алматыға 1928 жылдың күзіне дейін көшіп келуі тиіс болды [7,64-65бб]. Алматы қаласына Қызылордадан Қазақ ұлттық театры көшіп келді,Қазақ Педагогикалық Институтының құрылысы басталды. Нығмет Нұрмақов үкімет басшысы болған шақта Қазақстан астанасын ауыстыру мен орнықтыру бойынша құрылған комиссияның мүшесі болды. Үкімет төрағасы ретінде Нығмет Нұрмақов астана ретінде жарияланған қалалардың астаналық мәртебеге сай болуына ерекше мән берді.

1924 жылы 5-11 қаңтарында өткен Бүкілқазақстандық Кеңестерді IV съезіне қатысып, Жетісу мен Сырдария облыстарын облыстарын қосу яғни Орта Азияның ұлттық территориялық межелеу мәселесіне қатысты сол жылы сәуір айында өткізілген БК(б)П Орталық Комитетінің Ортаазиялық бюросы мен Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің біріккен мәжілісіне қатысып, Орта Азияны межелеу ісіне араласты. 1925 жылы осы мәселеге байланысты Қазақстан коммунистерінің V өлкелік конференциясында «Орта Азия республикаларының мемлекеттік-ұлттық бөлінуі және Қазақстанның даму перспективасы» атты баяндама жасап, өз ұсыныстарын айтады. Бұл кезде ол БКП(б) қырғыз (қазақ) облыстық комитетінің бөлім меңгерушісі қызметін атқарып жүрген еді. Голошекин мен Қожанов арасындағы қайшылық бюро отырысы мәжілісінде қарастырылған жылы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінде Ақтөбе губерниясының Елек ауданын Орынбор губерниясына беру туралы туралы шешім қабылдаған. Осы шешімге Бюрода талқылау барысында Нұрмақов, Мыңбаев, Мендешев сияқты қайраткерлер Орталықтың Елек ауданын, тұрғындарының басым бөлігі орыстар, сондықтан да оны Орынбор губерниясына беру керек дейтін сынаржақ шешіміне қарсы тұрды. Сол жылы Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Халық комиссариаты төрағасының міндетін атқарып жүрген Н.Нұрмақов егер орталық жеке аудандардың тағдырын оның ұлттық құрамына қарай өз еркінше шеше беретін болса, онда болашақта Қазақстанның республика ретінде сақталып қалуы мүмкін емес деп ашық пікірін айтқан еді.

Қазақ жерінде жүргізілген отаршылдық кезеңде қазақ халқынан тартып алған жерлерді қайта қайтарып беруге негізделген жер-су реформасының нәтижесін талқылау барысында өлкеде қалыптасқан «енжар» және «белсенді» топтардың арақатынасынан шиеленісіп кетейін-деп тұрған ұлтаралық қатынастың қақтығысқа өршіп кетпеуіне Нығмет Нұрмақовтың да атқарған ролі баршылық. Жер-су реформасы кезінде – отаршылдық қысым көріп жасқанып қалған тұрғылықты халық қазақтардың талап-

тітегі толықтай ескерілмей, саяси белсенділігін танытып үйреніп қалған еуропалық халықтардың өзінің жерге деген артықшылығын сақтап қалу әрекетіне Кеңес үкіметінің тікелей болмаса да жанама көмектесіп, қаруландыруы ұлттаралық қақтығыстарға алып келе жаздағаны тарихтан мәлім. Бұл жайында Нығмет Нұрмақов Жер-су реформасын жүргізу комиссиясы төрағасынан кейбір аудандардағы переселен шаруаларға винтовка берілуін сұрады. Бұған жауапты Бүкіл Одақтық Атқару Комитетінің Түркістанда жер дауын шешу мақсатында құрылған Ерекше комиссияның төрағасы Серафимов: «Мұнда Бүкілодақтық староста Калинин жолдастың қателігі болды. Қазақстан үстінен өткен оған қырғыздар малымызды тартып алды, ал біз орыстар қаруды өткізгенбіз деген шағым айтылды. Ол шағым жасаушыларға винтовка бергізген», – деп қателіктің жіберілгенін мойындаған еді [8]. Осылайша Нығмет Нұрмақов қазақ даласын мекендеп отырған еуропалық халықтардың қаруланып алуын қауіпті санап, күн тәртібіне қоя білді.

1927 жылы Ф.И.Голощекин Қазақстанға ішкі Ресей аумағынан жерге мұқтаж шаруаларды қоныстандыруға қолдау таппақ болып қазақ коммунистерінің талқылауына салды. Онда Ф.Голощекин Қазақстанда бос жатқан үлкен-үлкен егіншілікке жарамды алқаптар бар екендігін айта келіп, сол жерлерге ондаған мың орыс шаруашылықтарын қоныстандыруды ұсынды. Н.Нұрмақов, Сұлтанбеков, Кенжин, Қаратілеуов, О.Жандосов тәрізді қайраткерлер Ф.Голощекиннің бұл әрекетіне қарсы шыққан еді. Бірақ өлкелік партия комитеті көпшілік дауыспен Ф.Голощекинді мақұлдады. Н.Нұрмақовтың бұған наразы болғаны сондай, ол тіптен осы қарарға түзету енгізу және оны нақтылай түсу үшін құрылған комиссияға кіруден үзілді-кесілді бас тартты. Ал Сұлтанбеков болса бұл қарарды отаршылдық шешім ретінде сипаттап, «бұл – переселен чиновниктерінің пікірі», – деп Ф.Голощекинге ашық қарсылық білдірді. Өзіне қарсы бас көтерген қазақ коммунистеріне ызаланған Ф.Голощекин, арада бір айдан кейін болған VI бүкілқазақтық партия конференциясында «қаратілеуовщина» және «сұлтанбековщина» деген өзі ойлап тапқан ағымдарды аянбай сынады. Дегенмен де жоғарыдағы 3 айтыстан кейін Н.Нұрмақов өзінің пікірлестерімен бірге Мәскеудегі Орталық партия комитетінің ұйымдастыру бюросына барып, өз көзқарастарын қорғады [9, 216]. Бірақ құрамында Молотов, Андреев тәрізді «интернационалистер» бар партиялық орган қазақ коммунистеріне жылы қабақ таныта қоймады. Қазақстанда жерге орналасу мен орналастыру мәселесі өте қиын түрде жүзеге асты. Кеңес үкіметі бастапқыда қазақ даласындағы Ресей империясы кезінде орныққан кемсітушілікті жойғандай болып, алғашқы жылдарында тұрғылықты халық қазақтарды бірінші кезекте жер орналастыра бастағанмен уақыт өте бұл ойынынан айнып қоныстанушыларға қолдау көрсетті. 1925 жылы 14 қыркүйекте Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті Қазақстан аумағына өз бетімен қоныстануға тиым салатын қаулы қабылдады. 1926 жылы 23 қаңтарда Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті Комиссиясының Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы және Қырғыз автономиялық облысында жерге орналастыру және жерді пайдалану мәселелерін талқылау жөнінде отырыста да көрінді. Отырыста қоныс аудару әрекеттеріне байланысты мәселе қарастырылып, тиісті қаулы қабылданады. Қаулы мазмұны мынадай болды:

1. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы және Қырғыз автономиялық облысы жеріне Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті ерекше нұсқауына шейін қоныс аударуды жабу мәселесі мақұлданды;

2. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы және Қырғыз автономиялық облысына өз бетімен қоныс аударуды тоқтату мақсатында Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті Президиумының 1925 жыл 14-қыркүйегіндегі қаулысына сәйкес Кеңестік Социалистік Республика Одағының басылым беттерінде жоғарыда

көрсетілген автономиялық республика мен автономиялық облыс территориясына қоныс аударуға тиым салынғаны жайындағы нұсқауы кеңінен жариялансын...

3. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы және Қырғыз автономиялық облысының жергілікті жердегі билік орындарына өз бетімен келуші келімсектерді әкімшілік тәртіппен кейін қайтару құқығы берілсін делінді.

1927 жылы 28 ақпанында Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті Президиумы төмендегі мазмұнды қаулы шығарады: «ҚазАКСР көшпелі және жартылай көшпелі аудандарындағы мемлекеттік жаппай жерге орналастыру жыл сайын мемлекеттік бюджеттен сол жоспарды жүзеге асыруға қаржы бөліп отыруды көрсететін Мемлекеттік Жоспарлау мекемесінің 1925 жыл 4 шілдедегі жоспарына ыңғайластырылып жүргізілуі керек».

Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жыл 27 сәуірдегі қаулысына сәйкес сырттан қоныстандыруға артық жер анықтау бағытында Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы жер қорларын зерттеу жұмысын ұйымдастыру жоғарыда атап көрсетілген Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті мен Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесі қаулыларына қайшы келеді [10, 96-97бб].

Осы орайда біз қазақ жеріне келімсектерді орналасуына қарсы шыққан Н.Нұрмақов басқарған Қазақстан үкіметінің Мәскеу қаласында орналасқан партия комитетінде өз дәлелдемелерін ұсынуын батырлықпен теңегеніміз жөн.

Қазақстандағы жерге орналасу мен орналастыру және жерді пайдалануды жеңілдету үшін Орталық билік өңірге түрлі тексерулерді қаптатып, ұлтшылдықпен күресу бастады. Жермен қамтамасыз етуде етуде кезектілік орнату қазақтардың мүддесін қолдау мақсатында туылғанмен қазақ қайраткерлерін айыптауға негіз болды. Жерді қазақ байлары алып қойды, орыс, украин шаруалары жерсіз қалуда деп байбалам салынды. 1926 жылы 30 тамызда Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті «Автономиялы Қазақ КСР-ғы орыс және байырғы халық арасындағы қатынастарды реттеу туралы» мәселе қарады. Қазақстандағы ұлтаралық және жерге орналастыру мәселесін одан әрі зерттеу үшін, Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті 1927 жылы 29 тамызда арнайы комиссия құрды. Ол комиссия жергілікті жерде арнайы шаралар қабылдауға құқық берді. Бұл комиссия 1927 жылы 3 қарашада Қазақ Орталық Атқару Комитеті төралқасында талқыланды. Қазақ Орталық Атқару Комитеті өз қаулысында «жерге орналастыру мәселесіне таптық тұрғыдан келу күшейтілсін» деген норма бекітілді. Жоғарыда айтылған комиссия 1927 жылы желтоқсанында Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті төралқасында есеп берді. Бүкіл Одақтық Атқару Комитетінің өз қаулысында тағы да жер мәселесіне таптық принципті күшейту туралы нұсқау берді. Бірақ Бүкіл Одақтық Атқару Комитеті жер мәселесінде Қазақстанда әлі де таптық принциптен ұлттық принцип басым тұр деген желеумен 1928 жылы 29 наурызда Қазақстандағы жер мәселесі туралы қаулы қабылдады. Онда «Қазақ АКСР-нда жерге орналастыру барлық халықты қамтысын, жерге орналастыруда кейбір ұлттарға, халықтар тобына кезекке қою жойылсын» деп, ұлттық мүдденің орнына таптық мүддені ұсынып, байлар мен кулактарға қарсы барлық ұлттардың кедей-орташаларын жұмылдыру туралы нұсқау берілді. Бұл нұсқау VI жалпықазақтық партия конференциясының қаулысымен бекітілген еді. Бұл қаулыда былай делінді: «VI Жалпықазақтық жария конференциясы жерге орналастыру саясатында байырғы халық және жергілікті орналастыру саясатында байырғы халық және жергілікті европалық, басқа да шығыс ұлттарының еңбекші бұқарасының күшін кулактар мен байларға қарсы күреске жұмылдыруы тиіс деп атап өтеді. Осы негізде 5-ші

конференциясының кезектілік туралы қаулысы алынып тасталсын. Бұдан бұлай Қазақстанды мекендейтін барлық халықтарды жаппай селоаралық жерге орналастыру қажет» [11,50-51б]. Заңды күші осындай құжаттар қазақ даласындағы жерге орналастырудың табиғи заңдылықтарына сүйенген – жерді кезектілікпен иемдену қаулысын жоя отырып өлкедегі ұлттар арасалмағын өзгертіп, демографиялық ахуалға әсер еткен болатын. Бұл шара өз кезегінде Ресей Империясы құлағаннан кейінгі кезде қайта жалғасын тапқан қазақ даласын аграрлық отарлау еді. Бұл отарлауға сол кездегі Қазақстанды басқарып отырған Нығмет Нұрмақов үкіметі қанша қарсылық білдіргенімен, Кеңес үкіметінің бетпердесін жамылған шовинистік топтарға қарсы тұра алмады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шілдебай.С Кеңестік қазақ автономиясындағы мемлекеттік билік жүйесі // Отан тарихы, №2, 2007 ж.
2. Шілдебай.С «Қожанов-Сәдуақасов блогы Мендешевті қалай ығыстырды?» // Қазақ тарихы, №5-6, 2008 ж.
3. Жағыпаров.Н «Халыққа қалтықсыз қызмет етті» // Қазақстан коммунисті, №4, 1985 ж.
4. Салқынбек.Д «Халық ағарту комиссары» // Қазақ тарихы, №6 (105), қараша-желтоқсан, 2010 ж.
5. Омарбеков.Т «Сауатсыздықты жою: Науқаншылдық және оның салдары // Ақиқат, №6, 1996 ж.
6. Нұрмақов.Н «Шығармалар жинағы». – Алматы, «Алаш», 2005 ж. 188-189бб.
7. Асымова.Д Алматы қаласының ХХғ.30-шы жылдарындағы астана болуы қала тұрғындарының күнделікті өміріне әсері // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, №1(60). 2011ж
8. Қойгелдиев.М,Омарбеков.Т Тарих тағылымы не дейді – Алматы, «Ана тілі», 1993.
9. Омарбеков.Т «Кеңес өкіметі қазақ жерін қалай отарлады» // Ақиқат, №4, 1996 ж.
10. Исмағұлов.Ұ.Ш «Кеңестік қоныстандыру және ұлттық мүдде мәселесі» // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, №2(57), 2010 ж.
11. Қарибаев.С.Ө «Кеңестік қоныстандыру саясатының қазақ халқының әлеуметтік жағдайына әсері» // ҚазҰУ хабаршысы.Тарих сериясы, 1(44), 2007.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ӘОЖ 343

**БАСТЫ СОТ ТАЛҚЫЛАУЫН ТАҒЙЫНДАУ САТЫСЫНДА
ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ҚЫСҚАРТУ**

**Амреева И.С., аға оқытушы,
Жүніспаева А.Б., аға оқытушы**

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
isatanovna@mail.ru, aimur_zhunispayeva@mail.ru*

Мақалада басты сот талқылауын тағайындау сатысында сотқа келіп түскен істі қысқартудың негіздері толық қарастырылған. Сонымен қатар, қылмыстық істі басты сот талқылауын тағайындау сатысында қысқартудың тарихи жолдары баяндалған.

В данной статье рассматриваются основания прекращения производства по поступившему уголовному делу в суд на стадии назначения главного судебного разбирательства. Также, описаны исторические аспекты сокращения производства по поступившему уголовному делу в суд на стадии назначения главного судебного разбирательства.

This article discusses termination basis of proceedings on the criminal case according to the court for the appointment of the main stage of the proceedings. Also it is focused on historical aspects of reducing production entered the criminal case to the court at the stage of the main purpose of the trial.

Кілт сөздері: айыптаушы, басты сот талқылауы, қылмыстық процесс, дәлелдеме, тергеуші

Қылмыстық іс бойынша тергеу әрекеттері толық жүргізілген, дәлелдемелер жеткілікті деп танылған жағдайда тергеуші айыптау қорытындысын құрастырып қылмыстық істі қадағалау функциясын жүзеге асыратын прокурорға жіберуге құқылы.

Мемлекеттік айыптаушы келіп түскен іс бойынша айыптау қорытындысымен келіскен жағдайда айыпталушыны сотқа жібереді.

Заң шығарушымен істі сотта қарастырудың заңдылығын қамтамасыз етудің қосымша кепілдігін енгізген. Ол міндетті түрде істің басты сот талқылауын тағайындау сатысынан және басты сот талқылауының отырысына дайындық әрекеттерінен өтуі.

Басты сот талқылауын тағайындау бұл – соттың жеке өзімен айыпталушының кінәлілігі туралы мәселені шешпес бұрын, сотқа келіп түскен қылмыстық іс құжаттарын, істі мәні бойынша қарау үшін негіздердің жеткіліктілігін тексеріп, басты сот талқылауына қатысты дайындық әрекеттерін жүргізетін қылмыстық процестің сатысы.

Аталған сатының өзіндік ерекшелігін оның алдында тұрған міндеттері көрсетеді. Алдын ала тыңдау сатысының негізгі міндеті болып танылатын істі мәні бойынша қараудың жеткілікті негіздерін анықтау мақсатында алдын ала тергеу құжаттарын тексеру процесі осы сатының маңыздылығы мен мәнінен шығады. Басты сот талқылауын тағайындау сатысының мәні сот талқылауын тағайындау мүмкіндігі туралы сұрақтың шешілуінде. ҚР ҚДЖК-ң 300 бабында бекітілген басты сот талқылауын тағайындау сатысының міндеттері қылмыстық процесс теориясында дәстүрлі болып келетінін ескеру қажет. Заң шығарушы аталған сатыда шешілуге тиісті сұрақтардың қатарына іс бойынша өндірісті тоқтатуға әкеп соқтыратын мән-жайларды анықтауды жатқызады. Қылмыстық істі қысқарту тәртібі 1959 жылғы 22 июльдегі Қазақ ССР ҚДЖК редакциясында 215 бабымен қарастырылған. Қазақ ССР ҚДЖК 215 бабына сай, Қаз ССР ҚДЖК 14 бабының 1-5, 7-10 тармақтарында көрсетілген жағдайлардың бірі болғанда, іс тәртіптуші мәжілістерде қысқартылады. Егер айыпкер істі қысқартуға қарсы болса, Қаз ССР ҚДЖК 14 бабының 3, 4, 10 тармақтарында көрсетілген негіздер бойынша істі тәртіптеуші мәжілісте қысқартуға болмайды. Мұндай ретте сотқа беру жалпы тәртіп бойынша жүргізіледі. Егер қылмыстық іс қысқартылса, сот қолданылған бұлтартпау шарасын жояды және айғақты заттардың тағдыры жөніндегі мәселені шешеді, сондай ақ айыпкердің мүлкіне салынған аресттен оны босату туралы мәселені талқылайды. Тәртіптеуші мәжілістің істі қысқарту жөніндегі ұйғаруының көшірмесі айыпкерге және жәбірленушіге тапсырылады. Бұл өкілеттілікті судья тараптардың өтініштері болмаса да жүзеге асырады және де бұл жағдай басты сот талқылауын жүргізумен байланысты шығын шығармай-ақ, сот процесінде айыптауға қатысты тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтірместен маңызды процессуалдық шешім шығаруға әкеледі.

Айыптауды құптаумен не құптамаумен байланысты алдын ала тыңдау кезінде қылмыстық істі қасқарту, айыптаумен байланысты өзге де сұрақтарды шешеді. Мысалы: бұлтартпау шарасын қолдану, мүлікке тыйым салу т.б.

Сонымен, судья ҚР ҚДЖК-ң 300 бабында көрсетілген сұрақтарды шеше келе, ҚР ҚДЖК-ң 38 бабының 1 бөлімінде, ҚР ҚДЖК-ң 37 бабының 1 бөлімінің 1-12 тармақтарында көрсетілген негіздерде және мемлекеттік айыптаушы айыптаудан бас тартқан жағдайда ҚР ҚДЖК-ң 307 бабына сай қылмыстық іс қысқартылады.

Қылмыстық процесс теориясында қылмыстық істерді қысқарту қандай да бір критерилерге байланысты сараланады.

Сонымен, атақты ресей ғалымы Фойницкий И.Я. қылмыстық істі қысқартудың негіздерін фактілі және заңды негіздер деп бөлді. Қылмыстық істерді қысқартудың фактілі шарты ретінде айыптау үшін негіздердің жеткіліксіздігін, істің мәні бойынша тағылған айыптың түсініксіздігін түсінеді. Ал заңды шарттарға қылмыстық әрекеттің қылмыстылығын жоятын не оның жазалануын жоятын мән –жайларды жатқызады [1, 323 бет].

С.М. Строгович қылмыстық істі қысқартудың негіздерін үш топқа бөлді. Бірінші топқа заңның күшінің негізінде қылмыстық іс бойынша өндірісті тоқтатын негіздерді жатқызған; екінші топқа алғашқы негіздерге қарағанда заңға сай қылмыстық істі қысқартуды міндеттейтін нормаларға сүйенбейтін, бірақ тергеушіге істі қысқартуға құқық беретін негіздер жатады; үшінші топқа – нақты істің мән –жайларымен байланысты негіздер жатады, яғни, айыпталушының кінәлілігін дәлелдейтін дәлелдемелердің тергеу нәтижесі бойынша жеткілікті болмауы және айыпталушы сотқа беру мүмкін болмаған кезде [2, 168 бет].

Ғалым-процессуалист Шейфер С.А. қылмыстық істерді қысқартудың келесідей негіздерін ұсынды:

1. Қылмыстылықты жоятын немесе қоғамға қауіпті сипаттағы әрекеттің жойылуын нақтылайтын белгілер.
2. Жазалануды жоятын белгілер.
3. Нақ сол айып бойынша өндірістің жүргізілуін болдырмайтынын нақтылайтын белгілер [3, 48 бет].

Қылмыстық істі қысқартудың негіздерін материалды –құқықтық және процессуалдық деп бөлуді ұсынған ғалым процессуалистер Давыдов П.М. және Д.Я. Мирскийдің пікірлері процессуалдық оқулықтарда кеңінен тараған. Бұл саралаудың авторлары материалдық –құқықтық негіздерге қылмыстың мән-жайын не құрамын жоққа шығаратын, не болмаса қылмыстық жауаптылыққа тартудың фактілі негіздерін, немесе жаза тағайындауды жоққа шығаратын барлық негіздерді жатқызады. Аталған негіздердің материалдық –құқықтық негіздерге жатқызылуы олардың қылмыс түсінігімен байланыстылығы және қылмыстық заңмен қарастырылатыны немесе қылмыстық құқық қағидаларынан шығатынымен түсіндіріледі [4, 11 бет].

Қылмыстық процесс теориясында қылмыстық істерді тоқтатудың барлық негіздері сонымен қатар, ақтайтын және ақтамайтын негіздер деп те бөлінеді. Ақтайтын негіздер бойынша қылмыстық істерді қысқартудың заңды жолдары ретінде ҚР ҚДЖК-н 37 бабының 1бөлімінің 1,2 тарамақтарында көрсетілген негіздер қарастырылады. Оларға қылмыс құрамының болмауы және қылмыс оқиғасының болмауы жатады. Қылмыстық істі қысқартудың негізі ретіндегі қылмыс оқиғасының болмауы, өтініште не хабарламада көрсетілген, не болмаса құжаттарды алғашқы тексеру кезінде оқиға мүлдем болмаған жағдайда не қылмыс оқиғасы дәлелденбеген жағдайларда орын алады.

Егер, қылмыстық іс заңды және негізді қозғалған болса, заңға сай ақтайтын негіздер болса қылмыстық іс қысқартылады. Қысқартылған қылмыстық іс бойынша қылмыстық процессуалдық қызмет толық тоқталып, алдын ала тыңдау сатысы мен қылмыстық процес міндеттері толық орындалған болып саналады.

Ақтамайтын негіздер бойынша қылмыстық істерді қысқартудың негіздеріне ҚР ҚДЖК-н 37 бабының 1бөлімінің 3-12 тарамақтарында, 38 бабының 1бөлімінде көрсетілген негіздер жатады. Оған қоса, «реабилитация» термині латын тілінен аударғанда екі мағынаға ие 1) құқық бойынша азаматтың қайта қалпына келтірілуі (әкімшілік не сот тәртібінде); 2) кең мағынада бұрынғы жақсы атын, қоғамдағы дәрежесін қалпына келтіру т.с.с.

ҚР ҚДЖК-н 37 бабының 1бөлімінің 3 тарамағына сай, қылмыстық іс қозғалмайды, ал қозғалған іс амнистия актісі негізінде, егер ол, жасалаған іс әрекет үшін жазалауды алып тастауға әкелсе қысқартылуға жатады. Әділсоттылықты жүзеге асыратын соттардың пікірі бойынша, қылмыстық істердің көбісі алдын ала тыңдау кезінде тараптардың бігісуімен және жәбірленушіге келтірілген зиянның өтелуімен байланысты қысқартылады [5, 8 бет].

ҚР ҚІЖК –нің 102 бабына сай, қылмыстық процеске қатысушылар анықтаушыға, тергеушіге, прокурорға, сотқа іс бойынша маңызы бар мән-жайларды анықтау, өтініш жасап барған адамның немесе оларды ұсынған адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін іс жүргізу іс-әрекеттерін жүргізу немесе іс жүргізу шешімдерін қабылдау туралы өтініштермен бара алады. Өтініш процесінің кез келген сатысында мәлімделуі мүмкін. Өтініш білдірген адам қандай мән-жайды анықтау үшін іс-әрекет жүргізуді немесе шешім қабылдауды сұрайтындығын көрсетуі тиіс. Жазбаша өтініштер іске тігіледі, ауызша өтініштер тергеу іс-әрекетінің немесе сот отырысының хаттамасына кіргізіледі. Өтініштің қабылданбағандығы оны қылмыстық сот ісін жүргізудің келесі кезеңдерінде қайталап беруге немесе қылмыстық процесті жүргізуші басқа органға беруге кедергі келтірмейді.

Демек, қылмыстық процесінің айыптау не қорғану тараптары басты сот талқылауын тағайындау сатысында сотқа процессуалдық әрекеттерді жүргізу туралы немесе іс үшін маңызы бар мән –жайларды анықтау үшін процессуалдық шешімдерді қабылдау туралы, соның ішінде, іс бойынша өндірісті тоқтата тұру туралы, істі қысқарту туралы, істерді біріктіру не бөлу туралы, істі соттылығы бойынша жолдау туралы, істі қосымша ретеу үшін қайтару туралы, дәлелдемелерді талап ету туралы, сотқа шақыртылуға тиісті азаматтардың тізіміне енгізілмеген тұлғаларды шақырту туралы өтініш мәлімдей алады.

Осы көрсетілген сұрақтар жоғарыда зерттелгеніне көңіл аударып отырып, сот тәжірибесінде жиі кездесетін дәлелдемелерді істен алып тастуды талап ету туралы өтінішке тоқталайық.

Дәлелдемелерді істен алып тастуды талап ету туралы өтініштің объективті сипаттамасы қылмыстық іс құжаттарының ішінде жарамсыз дәлелдемелердің болуында. Мұндай дәлелдемелер болған жағдайда, дәлелдемелердің жарамсыз болуына байланысты істен алынып тасталуы туралы сұрақ, тараптар осы дәлелдемелерді істен алып тастау туралы өтініш білдірген жағдайларда ғана іс бойынша алдын ала тыңдау кезінде қарастырылады.

Жоғарыда көрсетілген қылмыстық процессуалдық заңның ережелерінен, мәні бойынша, мұнда ең бірінші кезекте, қорғану тарабының дәлелдемелерді істен алып тастау құқығы туралы, сөз болып отырғанын көруге болады. Сонымен қатар, қорғану тарабына алдын ала тергеу өндірісі кезінде де осы мәселе бойынша айыптау тарабымен өтініштері қанағаттандырусыз қалдырылса да, қорғану тарабы осы құқығын қылмыстық іс жүргізудің келесі сатыларында жүзеге асырады. Айыптаушы тараптан дәлелдемелерді істен алып тастау туралы өтініш білдіру құқығын күту мүмкін емес, не қиын. Себебі, анықтауды жүргізу мен ұйымдастыру, фактілі мән - жайларды жинап, оларды дәлелдемелер ретінде тану бойынша алдын ала тергеуді жүргізу ережесі қылмыстық іс жүргізу кодексінде белгіленген. Ол тәртіп бойынша барлық дәлелдемелер айыптау тарабының өкілдерінің қолдарында орналасқан: прокурордың, тергеушінің, тергеу бөлімінің бастығында, анықтау органында, анықтаушыда. Аталған органдардың шешуінен қылмыстық іс бойынша мәліметтердің қайсысы дәлелдемелер статусына ие болатыны белгілі. Бұл дәлелдемелер қорғану тараптарының өкілдерімен немесе айыптау тарабының өзге өкілдерімен (жәбірленуші, азаматтық талапкер) ұсынылуы мүмкін, және бұл маңызды емес.

Нақты осы аталған органдар олар дәлелдеме деп тапқан фактілі мәліметтерді қамтитын құжаттарды жинастырып, қылмыстық істі құрайды.

ҚР ҚІЖК –нің 23 бабының екінші бөлімінде «қылмыстық ізге түсу, қорғау және істі соттың шешуі бір-бірінен бөлінген және оларды әртүрлі органдар мен лауазымды адамдар жүзеге асырады» деген концептуальді ереже қамтылған. Бұл ереженің дәл

мағынасы бойынша, ҚР ҚДЖК –нің 7 бабының 12 және 14 тармағына енгізілген анықтаушы мен тергеуші айыптау тараптарының өкілдері бола отырып, айыпталушыны ақтайтын, сонымен қатар, оның жауаптылығын жеңілдететін мән-жайларды айқындауға, тіпті тікелей құқықтары жоқ. Сонда нәтижесінде, қылмыстық іс құжаттарында айыпталушыны тек әшкерелейтін дәлелдемелер болатындығын көрсетеді. Бұл қисынсыздық.

Сол себепті де, қылмыстық іске айыптау тарабымен енгізілген дәлелдемелерді істе алып тастау туралы қорғану тарабаның өтініш беру құқығы біздің ойымызша, белгілі бір дәрежеде айыптау тарабына қатысты тергеуші мен анықтаушыны қателесіп жатқызудың негативті салдарын төмендетеді.

Айыптаушы мен тергеуші айыптау функциясын емес, тек тергеу функциясын орындауы тиіс екендігі айдан анық. Осымен байланысты Л. Алвес, Г. Рибэрио және Р. Мэндестердің дұрыс анықтауынша тергеу функциясына сай анықтаушы мен тергеуші істің мән –жайларын толық және объективті зерттеумен, айыпталушыны ақтайтын және әшкерелейтін, сонымен қатар оның жауаптылығы жеңілдететін не болмаса ауырлататын мән –жайларды анықтаумен байланысты заңмен белгіленген барлық шараларды қолданады [79].

Жоғарыда келтірілген мәліметтер мүлдем айыптау тарабымен дәлелдемелерді айлып тастау туралы өтініш білдіру мүмкіндігі жоқ дегенді білдірмейді. Мысалы, алдын ала тыңдау кезінде қылмыстық істі басты сот талқылауында қарау үшін дәлелдемелердің тізімінің шеңберінде қорғану тарабымен алғаш рет ұсынылған дәлелдемелердің ішінен кейбіреулері жарамсыз деп танылса.

Дәлелдемелердің іске жарамсыз және оларды істен алып тастау туралы өтініш тек оларды жинау мен бекітудің процессуалдық тәртібінің сақталуын қадағалаумен байланысты. Дәлелдемелердің іске қатыстылығын тексеру үшін тәжірибемен тек ерекше жағдайда ғана тергеу әрекеттерінің хаттамалары мен істегі өзге де құжаттарды, сонымен қатар, алдын ала тыңдау кезінде тараптармен ұсынылған өзге дәлелдемелерді жариялау қалыптасып шығарылған.

Сонымен, іс бойынша алдын ала тыңдау кезіндегі қылмыстық іс құжаттарындағы бар және тараптармен ұсынылған дәлелдемелер мәні бойынша зерттелмейді, тек іске қатысушы тараптардың өтініштері болған жағдайда ғана ұсынылған дәлелдемелердің іске қатыссыздығы туралы сұрақ тексерілуі мүмкін.

Негізінен, қылмыстық істі қысқарту жәбірленушінің де құқықтарын бұзуына әкеп соқтырады. Ол қылмыстық істі қысқарту туралы қаулысына қатысты шағым келтіруге құқылы. Тек жағымды сипатқа ие тұлғаға қатысты ғана қылмыстық істер ақтамайтын негіздер бойынша қысқартылуы мүмкін. Аталған мән –жайлар қылмыстық іс қысқартылғанға дейін айыпталушы тұлға жәбірленушімен байланысты барлық мәселелерді шешкенін, оған келтірілген зиянның орнын толтырғанын көрсетеді. Сонымен, ҚР ҚДЖК-ң 37 және 38 баптарында көрсетілген негіздер бойынша қылмыстық істердің алдын ала тыңдау кезінде қысқартылуы қылмыстық процесс міндеттеріне сай келіп, айыпталушының және жәбірленушінің заңды мүдделеріне жауап беретінімен толық келісіп, құптаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т.1. – М: Альфа, 1995г.
2. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Том 1. Основные положения науки советского уголовного процесса. - М.: Издательство «Наука», 1968. – 469 с.
3. Шейфер С.А. Некоторые вопросы прекращения уголовных дел в стадии дознания и предварительного следствия // «Вопросы криминалистики», 1962, № 1-2.

4. Давыдов П.М., Мирский Д.Я. Прекращение уголовных в советском уголовном процессе. – М: Госюриздат, 1963. – 230 с.
5. Шаухаров К. Прекращение уголовных дел при предварительном слушании дела // «Фемида», 2008, № 4.

УДК 343

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ОБВИНИТЕЛЕМ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ С ПОМОЩЬЮ ИНЫХ НЕКОТОРЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Амреева И.С., ст.преподаватель,
Жуниспаева А.Б., ст.преподаватель,
Альшуразова А.А., ст. преподаватель
*Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган,*

Мақалада басты сот талқылауы кезінде мемлекеттік айыптаушымен дәлелдемелерді жекелеген тергеу әрекеттері арқылы зерттеудің жолдары қарастырылған.

В данной статье рассматриваются Исследование государственным обвинителем доказательств с помощью иных некоторых следственных действий на стадии главного судебного разбирательства

This article discusses the study, dealing with public prosecutor of evidence through other investigative activities at some stage main trial

Ключевые слова: государственный обвинитель, освидетельствование, заключение эксперта, допрос

Одним из способов исследования доказательств и эффективных тактических средств получения правдивых показаний является оглашение показаний потерпевшего, свидетеля и подсудимого. Данное следственное действие очень широко применяется на практике.

Ряд процессуалистов выступают против института оглашения показаний, обосновывая это тем, что отступление от непосредственности исследования, даже в указанных в законе случаях нарушает принцип состязательности сторон, равноправие сторон перед судом, так как при этом главным образом нарушается право лица, привлекаемого к уголовной ответственности, непосредственно допросить свидетеля обвинения или потерпевшего. С таким утверждением нельзя согласиться, так как оглашение показаний — это один из действенных методов, который может быть использован в судебном разбирательстве для всестороннего и полного исследования

изменяющихся показаний, для восполнения пробелов, для преодоления сговора, который мог иметь место между свидетелем и подсудимым перед судом.

В соответствии с ч.1, статьи 353 УПК РК разрешается оглашение показаний потерпевшего или свидетеля, ранее данных при производстве предварительного расследования, либо в суде, при наличии существенных противоречий между ранее данными показаниями и показаниями, данными в суде (указанное правило распространяется также на показания экспертов и специалистов, так как в уголовном процессе они допрашиваются в том же порядке, что и свидетели). Однако некоторые процессуалисты считают, что для оглашения показаний необходимо согласие обеих сторон. С данной позицией нельзя согласиться, поскольку она противоречит принципам уголовного судопроизводства, ущемляет процессуальные права сторон.

Является ли противоречие между различными показаниями существенным или нет, определяется самим судом на основании того, может ли обнаруженное различие в показаниях потерпевшего или свидетеля, подсудимого повлиять на выбор судом того или иного варианта ответа на вопросы, на которые суд должен ответить при постановлении приговора. Верно отмечено, что даже различие в небольших деталях может быть существенным, поскольку оно способно оказать влияние на приговор. Однако государственный обвинитель должен учитывать, что бесполезны, а с этической точки зрения и вредны попытки «уличить» допрашиваемого в противоречиях по пустякам, когда расхождения в показаниях не имеют серьезного значения для разрешения дела и могут быть объяснены не вполне точной записью в протокол, влиянием «стиля» следователя, определенным недопониманием с допрашиваемым и т.п.

Противоречия между показаниями письменными или устными должны обнаружиться при даче свидетелем показаний именно о тех фактах, о которых он ранее давал показания. Если же свидетель в показаниях на суде удостоверяет факты, о которых его не спрашивали на предыдущих допросах, то в этом случае нельзя признать наличия указанного в законе противоречия. В данном случае оглашение ранних показаний недопустимо, а возникающие вопросы могут быть решены с помощью перекрестного или иного допроса [1, 54].

Оглашение допускается лишь в той части, в какой были выявлены противоречия. К.К. Арсеньев еще в конце XIX в. отмечал, что к прочтению показаний свидетеля следует прибегать только в крайних случаях, а именно: когда разноречие не разъяснилось ни устными показаниями, ни ответами на вопросы, предложенными сторонами и судом [2, 37]. Притом прочтение по требованию одной из сторон письменных показаний свидетеля при начале его допроса может стеснить права противной стороны, напомнив свидетелю письменное показание, данное им при предварительном следствии, прежде, нежели другая сторона успела предложить свидетелю свои вопросы. Это суждение приемлемо и в наше время. Оглашение показаний свидетеля в порядке, предусмотренном ч. 1, п 1, ст. 353 УПК, должно допускаться при наличии существенных противоречий между этими показаниями и показаниями данными ими в суде, так как без оглашения показаний свидетелей в подобных случаях совершенно невозможно раскрытие истины.

В соответствии ст. 358 УПК государственный обвинитель может ходатайствовать об оглашении показаний потерпевшего и свидетеля, данных в ходе предварительного расследования, если свидетель или потерпевший *отказываются от дачи показаний в суде*. В данном случае рассматривается прямой отказ от дачи показаний без объяснения причин, так и фактическое отклонение от дачи показаний под тем или иным предлогом. В связи с этим авторы не разделяют позицию тех

юристов, которые утверждают, что отказом отдачи показаний можно считать неясные, сбивчивые и скудные показания.

Государственный обвинитель должен учитывать, что фактические данные, содержащиеся в оглашенных показаниях, как и другие доказательства, могут быть положены в основу выводов и решений по уголовному делу лишь после их проверки и всестороннего исследования в судебном заседании.

В соответствии с ч. 2 ст. 353 УПК РК *в случае неявки* в судебное заседание потерпевшего или свидетеля, оглашение их показаний допускается только с согласия сторон. Нередки случаи, особенно по сложным делам, когда защитники не дают своего согласия на оглашение показаний неявившихся свидетелей. В связи с этим необходимо наделить суд *правом* разрешить оглашение показаний свидетелей, потерпевших, не явившихся в судебное заседание по ходатайству только одной стороны, и после того, как будет выяснена уважительность причин, по которым вышеназванные лица не явились в судебное заседание. Кроме того, необходимо усилить меры административной и уголовной ответственности за неявку свидетелей и потерпевших в суд.

Государственный обвинитель может ходатайствовать об оглашении показаний подсудимого, потерпевшего, свидетеля, данных на предварительном расследовании или ранее в суде не только в ходе осуществления допроса, но и при производстве каких-либо следственных действий, например при проверке показаний на месте, осмотре места происшествия и т.д. Также может быть оглашена и явка с повинной. Однако государственный обвинитель должен учитывать, что если подсудимый был допрошен на предварительном расследовании *в* качестве свидетеля или потерпевшего, то такие показания не могут быть оглашены. Это связано с тем, что процессуальный статус данного лица изменился, а, согласно ст. 207 УПК РК, оглашаются лишь показания подсудимого на предварительном следствии, которые он давал по обвинению, то есть в качестве подозреваемого или обвиняемого.

Одним из эффективных тактических средств получения правдивых показаний является также *оглашение протоколов следственных действий и иных документов*, приобщенных к материалам уголовного дела как на стадии предварительного расследования, так и в судебном следствии. Государственный обвинитель должен уметь верно выбирать момент, когда необходимо оглашение вышеназванных документов. Как показывает практика, оглашение протоколов следственных действий и иных документов осуществляется по общему правилу после исследования личных доказательств, однако некоторые из них могут оглашаться во время проведения допросов, исследования вещественных доказательств, а также для обоснования ходатайства о проведении того или иного следственного действия.

В судебном следствии прокурор может представлять обвинительные доказательства также с помощью заявления ходатайства *о вызове и допросе в судебном разбирательстве эксперта*, давшего заключение в ходе предварительного расследования, для разъяснения или дополнения данного им заключения, а также о назначении экспертизы первичной, дополнительной и повторной. Целями заявления государственным обвинителем ходатайства о вызове для допроса эксперта могут быть разъяснение или дополнения данного им заключения в соответствии с требованиями ст.ст. 251 УПК РК, в случае отсутствия необходимости проведения дополнительных исследований. Таким образом, для дачи показаний может быть вызван только тот эксперт, который проводил экспертизу и давал заключение. Может возникнуть вопрос: как быть, если не представляется возможным вызвать в судебное следствие именно того эксперта, который проводил экспертизу и дал заключение (например, в случае

тяжелой болезни, длительной командировки, смерти эксперта)? В данном случае государственный обвинитель должен ходатайствовать о назначении судебной экспертизы в соответствии со ст. 355 УПК РК.

Во-первых, в ходе допроса эксперта могут быть устранены неясности в терминологии, стиле и языке представленного в суд заключения эксперта. Во-вторых, суд и стороны вправе узнать от эксперта необходимые для понимания сути, задач и возможностей экспертизы общие положения какой-либо отрасли знания, имеющиеся в этих отраслях методики исследования, литературу и практику исследований. В-третьих, применительно к проведенной им экспертизе эксперт раскрывает избранную им методику исследования, критерии и типологию идентификационных признаков и т.д. Могут иметь место вопросы о достаточности сравнительных материалов, предложенных для экспертизы, о причинах противоречий между отдельными выводами экспертизы. А.С. Александров указывает, что предмет допроса эксперта не ограничивается предметом проведенной экспертизы [3, 52]. Однако ни в коем случае такой допрос не должен превращаться в судебную экспертизу или заменять ее, он проводится исключительно для разъяснения или дополнения ранее данного им заключения.

Учитывая положение ч. 4 ст. 355 УПК РК, Е.Р. Российская выделяет следующие наиболее типовые случаи, обуславливающие необходимость допроса эксперта, а также назначения и производства экспертизы в суде:

- заключение эксперта является особенно важным как доказательство по расследуемому делу;
- необходимо провести в судебном заседании дополнительную экспертизу;
- заключение эксперта необоснованно, противоречит иным материалам уголовного дела, имеет иные недостатки, и возникают сомнения в его правильности (при возникновении данной ситуации ходатайство о проведении экспертизы, как правило, заявляет защитник);
- в процессе предварительного расследования для установления одного и того же факта были проведены две экспертизы, и эксперты пришли к противоположным выводам;
- между экспертами, производившими комиссионную или комплексную экспертизу, возникли разногласия, и каждый из них составил свое заключение;
- заинтересованные участники процесса не согласны с выводами экспертизы и возбудили ходатайство о вызове эксперта в суд;
- заключение эксперта основано на исходных данных, взятых из показаний обвиняемого, потерпевшего, свидетеля, а есть основания полагать, что они могут быть изменены в судебном заседании;
- следует также выделить ситуацию: если судебная экспертиза не проводилась на стадии предварительного расследования. То суд по ходатайству сторон или по собственной инициативе вправе назначить экспертизу (ч. 1 ст. 354 УПК РК).

Анализ законодательства позволяет сделать вывод, что при назначении экспертизы, в том числе и по ходатайству государственного обвинителя, суд самостоятельно выбирает эксперта или экспертное учреждение, опрашивая стороны, нет ли у них отводов эксперту. Прокурору также необходимо предоставить право заявлять ходатайство о привлечении в качестве экспертов указанных им лиц либо о производстве судебной экспертизы в конкретном экспертном учреждении.

Использование *предъявления для опознания* в судебном следствии является новеллой и предусматривается ст. 228 УПК РФ. Некоторые процессуалисты, например

М.О. Баев, говорит о невозможности производства в рамках судебного следствия предъявления для опознания лица. Полностью согласиться с данным утверждением нельзя [4, 126]. Государственный обвинитель может заявить ходатайство о проведении данного следственного действия в случаях, если требуется проверить, относятся ли показания опознающего к определенному лицу или предмету, а также если опознание проводится для того, чтобы разыскать неизвестный объект среди множества однородных объектов.

Следует заметить, что в судебном следствии достаточно часто ставятся вопросы следующего рода: «Вы кого-либо узнаете из присутствующих в зале судебного заседания?», «Узнаете ли Вы свидетеля?», «Когда, где и при каких обстоятельствах Вы видели подсудимого, по каким признакам опознаете?», «В зале присутствует кто-нибудь из женщин, которых Вы видели в кабинете?» и т.п. Однако, исходя из анализа законодательства, это не является опознанием. В данном случае имеет место узнавание лица в суде. Оно может рассматриваться как тактический прием допроса, который в отдельных ситуациях может обладать признаками улики, но не может быть расценено как опознание.

Некоторые ученые-процессуалисты считают все же возможным в судебном заседании предъявлять для опознания труп, однако это должно допускаться только в том случае, если это действительно необходимо, при этом не должны нарушаться этические нормы. В случае необходимости извлечения трупа из места захоронения эти действия производятся в порядке, предусмотренном для эксгумации трупа и его осмотра (ст. 225 УПК РК).

Государственный обвинитель должен учитывать, что по закону не может проводиться повторное опознание лица или предмета тем же опознающим и по тем же признакам. Во всех иных случаях государственный обвинитель может ходатайствовать о проведении опознания, и даже тогда, когда данное следственное действие уже проводилось в ходе предварительного расследования или предшествующего судебного заседания, и в случаях, когда оно по данному делу не проводилось. Повторное опознание возможно и в том случае, если на предварительном следствии проводилось опознание по фотографии, а в суде появилась возможность предъявить объект в натуре. Такая практика существует, например, в США.

Как указывают некоторые процессуалисты, в суде неприменимо опознание людей по фотографиям или другим подобным отображениям, а также по голосу, походке и т.п. Следует согласиться с мнением о невозможности опознания по голосу, походке (в некоторых случаях данные обстоятельства могут быть использованы при допросе в качестве напоминания). Что касается опознания по фотографии, следует признать его возможным и в судебном следствии. Так, например, опознание по фотографии возможно, например, в ситуации, предусмотренной п 2, ч. 2 ст. 315 УПК РК, когда судебное разбирательство проходит в отсутствие подсудимого, находящегося за пределами территории РК и (или) уклоняющегося от явки в суд. Такое опознание будет производиться в соответствии с ч. 1 ст. 315 УПК РК.

Государственный обвинитель должен учитывать, что определенные сложности, возникающие при организации опознания в судебном заседании, объясняются тем, что все участники судебного разбирательства, как правило, видели друг друга, знают, кто является подсудимым и потерпевшим [4,138]. В судебном следствии может возникнуть ситуация, когда опознание повлечет за собой ходатайство обвинителя о проведении следственного эксперимента, о возможности опознающего наблюдать в описанных им условиях.

Выше перечисленные иные следственные действия прокурора

В случае необходимости государственный обвинитель может ходатайствовать о проведении *освидетельствования* (ст. 226 УПК РК). Данное следственное действие государственный обвинитель может использовать в целях обнаружения на теле человека особых примет, следов преступления, телесных повреждений, имеющих значение для дела, когда для этого не требуется производство судебной экспертизы.

На практике в судебном разбирательстве освидетельствование проводится достаточно редко. Объясняется это тем, что следы преступления на теле, во-первых, выявляются уже на предварительном следствии и в случае необходимости фиксируются путем производства судебно-медицинской экспертизы, а во-вторых, следы, как правило, к этому времени уже не сохраняются. Таким образом, проводить повторное освидетельствование с этой целью на судебном следствии нет смысла. Но все же повторное освидетельствование может проводиться на судебном следствии, если сторона защиты заявила о фальсификации протокола опознания на предварительном следствии, имеется наличие неясностей или неточностей какого-либо характера в протоколе первого освидетельствования и т.д. Если проведение повторного освидетельствования невозможно по причинам, указанным выше, в качестве свидетелей могут быть допрошены лица, проводившие освидетельствование.

Что касается проведения освидетельствования с целью установления наличия или отсутствия особых примет, то, как верно отмечает Ю.В. Корневский, «такая необходимость нередко возникает в суде, например, в связи с опознанием, когда опознающий называет приметы опознаваемого, проверить наличие которых без освидетельствования невозможно. В таких случаях освидетельствование может убедительно подтвердить или опровергнуть достоверность опознания»[5,36]. Но в тех случаях, когда при наличии повреждений, следов возникают вопросы, требующие специальных познаний (определение механизма образования следов, повреждений, установление факта неизгладимого обезображивания лица, определения степени тяжести телесных повреждений и т.д.), должна назначаться экспертиза.

Исследование государственным обвинителем доказательств с помощью этих следственных действий являются только частицей исследованию доказательств на судебном разбирательстве. Каждая из них играет важную роль для вынесения приговора. В связи с этим мы согласны мнением Корневского Ю.В. что есть необходимость назначении экспертизы при проведении освидетельствования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Карабанова Т.Н., Махов В.Н. Судебное следствие в уголовном процессе. Москва, 211.-190с.
2. К.К. Арсеньев. Судебное следствие.СПб, 2009. – 369 с.
3. А.С. Александров. Уголовно процессуальное право. Москва, 2007.- 370 с.
4. М.О. Баев. Защита от обвинения в уголовном процессе. Москва, 2009.- 240 с.
5. Ю.В. Корневский. Государственное обвинение в условиях судебной реформы. Москва, 2011.-120 с.

УДК 343

РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Каукеев Марат Калдыбаевич

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Данная статья раскрывает принципы розыскной деятельности категории лиц, участвующих в осуществлении оперативно-розыскной деятельности (ОРД): законность, уважение и соблюдение прав и свобод человека и гражданина.

Бұл мақалада жедел іздестіру қызметіне қатысушы тұлғалардың іздестіру қызметі қағидаттарының мәнділігі ашылып көрсетіледі, яғни: заңдылық, адамның құқығы мен бостандықтарын қорғау, сыйлау мәселелері қарастырылған.

This article reveals the principles of categories of persons involved in the implementation of the operative-search activity: rule of law, respect for and observance of human rights and freedoms.

Ключевые слова: розыск, преступление, оперативно-розыскная деятельность, законодатель, уголовное дело, обвиняемый, следователь.

Розыскная деятельность в современном понимании – это один из видов юридической деятельности, имеющей государственный характер, поскольку осуществляется она исключительно в интересах и по велению государства специально уполномоченными на то государственными органами, имеет четко выраженную правовую основу и направленность, проводится в строгом соответствии с правовыми предписаниями государства и требованиями законности.

Правовую основу оперативно-розыскной деятельности составляют Конституция Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан «Об оперативно розыскной деятельности» от 15.09.1994 г., другие Законы Республики Казахстан и принятые в соответствии с ними иные нормативные правовые акты Республиканских органов государственной власти [1].

Розыскная деятельность направлена на выявление, предупреждение, пресечение и раскрытие преступлений, а также от разведывательно-подрывной деятельности специальных служб иностранных государств и международных организаций.

Законодатель выделяет следующие приоритетные принципы для осуществления розыскной деятельности категории лиц, участвующих в осуществлении оперативно-розыскной деятельности (ОРД): законность, уважение и соблюдение прав и свобод человека и гражданина.

Розыскная деятельность лиц участвующих в ОРД – это комплекс следственных и иных процессуальных действий, организационных мероприятий, проводимых лицами участвующих в ОРД, направленных на установление местонахождения лиц, заподозренных, подозреваемых или обвиняемых в совершении преступления, потерпевших, свидетелей, трупов и их частей, орудий преступления, похищенного имущества и других объектов, имеющих значение для дела.

Розыскная деятельность направлена на выявление и установление лиц, подготавливающих, совершающих или совершивших преступления, т.е. представители оперативно-розыскной деятельности ограничивают свою задачу и ее решение наличием признаков преступного деяния и изобличением виновных в его совершении. Они обязаны сотрудничать в том или ином объеме с органами и службами, которые решают аналогичные или близкие задачи, в частности, с органами государственной исполнительной власти, правоохранительными органами, судами и т.д.

Розыск обвиняемого (подозреваемого) представляет собой совокупность мероприятий процессуального, организационного, оперативного и административного характера, осуществляемых по инициативе должностного лица, осуществляющего производство по уголовному делу, и направленных на установление места нахождения обвиняемого (подозреваемого).

Розыск подозреваемого, обвиняемого, объявляется постановлением следователя. Одновременно с постановлением об объявлении лица в розыск в орган дознания направляется справка о личности разыскиваемого с указанием его анкетных данных и иных характеристик личности, необходимых для успешной организации розыска, а также постановление о привлечении в качестве обвиняемого, если таковое вынесено. Объектами розыска выступают объекты, признаки которых известны следователю (установлены следователем) в объеме, достаточном для осуществления (объявления) розыска. Розыскная деятельность следователя строится на основе получения, оценки и использования розыскной информации [2].

Розыскная информация - доказательственная и иная криминалистическая значимая информация о местонахождении интересующих следствие объектов или иные сведения, способствующие осуществлению розыскной деятельности. Криминалистическая наука выделяет ряд закономерностей возникновения розыскной информации. Масштаб розыска - территория одного или нескольких государств, на которых осуществляется розыск обвиняемого. По данному признаку розыск подразделяется на местный, федеральный и международный.

В процессе производства указанных мероприятий выдвигаются розыскные версии.

Розыск обвиняемого может быть объявлен как во время производства предварительного следствия, так и одновременно с его приостановлением. Организация и осуществление розыска должны отвечать следующим требованиям.

Оперативность, под которой понимаются быстрота и непрерывность розыска, активность субъекта розыска, количество и мобильность привлекаемых сил и средств.

Тактическая обоснованность розыска выражается в учете складывающихся следственных ситуаций, определении круга и последовательности розыскных мероприятий и проводимых в розыскных целях следственных действий, выборе момента их осуществления и прогнозировании ожидаемых результатов. Логическая обоснованность розыска заключается в непротиворечивости планируемых мер, последовательности плана розыска, обоснованности розыскных версий, принимаемых в процессе розыска решений, анализе действий противостоящей стороны [3].

Весьма важной является работа с населением, средствами массовой информации, сотрудниками экспертно-криминалистической службы органов внутренних дел. Существенную роль при розыске могут играть и следственные действия, проводимые специально в розыскных целях. Весьма эффективную помощь в розыске могут оказать средства массовой информации, особенно телевидение.

В заключении необходимо отметить следующее.

Качественно новый этап развития государства и его институтов, в которое вступило наше общество, предполагает критическое осмысление правовой базы прошлого, отказ от некоторых сложившихся стереотипов. Это в полной мере относится и к правовой основе ОРД ОВД.

Меняющиеся условия организационно-управленческой деятельности подразделений оперативно-следственных служб, вызываемые изменением социально-экономических отношений в Казахстане, и как следствие этого - корректировка их задач в борьбе с преступностью на современном этапе, внедрение в их практику современных достижений науки управления, критическое осмысление принятых ранее и вновь правовых актов требуют постоянного внимания к проблемам правового регулирования ОРД.

Закон РК "Об оперативно-розыскной деятельности" в совокупности с другими законами создал правовую основу оперативно-розыскной деятельности, подтвердив

тем самым ее государственную функцию и равноправное положение с административной и процессуальной функциями государства.

Состояние преступности в Казахстане на современном этапе характеризуется не только ее количественным ростом, но и совершенствованием профессионализма и организованности преступных формирований. Правоохранительные органы и спецслужбы постоянно сталкиваются со всеми более изощренными приемами и методами сокрытия преступлений, с активным противодействием со стороны преступников. Одним из самых эффективных средств борьбы с преступностью была и остается оперативно-розыскная деятельность как один из видов государственной правоохранительной деятельности.

Негативные тенденции динамики и структуры преступности предъявляют высокие требования к повышению эффективности работы органов внутренних дел и спецслужб по выявлению, предупреждению, пресечению, раскрытию преступлений. Нагрузка разрешения названных вопросов ложится главным образом на их оперативные аппараты, чья деятельность определяется в основном соответствующими законами "Об оперативно-розыскной деятельности" и соответствующими ведомственными нормативными актами, изданными на его основе [4].

Вместе с тем оперативно-розыскные возможности противодействия нарастающей криминальной угрозе используются еще далеко не в полной мере. Не в последнюю очередь это объясняется несовершенством правового регулирования ОРД. Оперативно-розыскное законодательство, сталкивается с объективной сложностью и деликатностью регулируемых им общественных отношений, не лишено существенных недостатков. Основные из них сводятся к отдельным пробелам правового регулирования ряда норм, их несогласованности с нормами других отраслей казахстанского права, противоречивости отдельных предписаний, нечеткости законодательных формулировок [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан 30.08.1995 г.
2. Уголовный процессуальный кодекс РК от 13.12. 1997 г. №206 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.07.2014 г.).
3. Закон Республики Казахстан «Об оперативно розыскной деятельности» от 15.09.1994г.
4. Белкин Р.С. Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования. М., 1978. – 142 с.
5. Сысалов М.П. Основы оперативно-розыскной деятельности Учебник. Алматы 2004 - 71с..

УДК 341.9

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚПЕН КҮРЕС - МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕГІЗГІ МҮДДЕСІ

Нұрбек Д.Т., магистр, аға оқытушы, **Рахметова М.А.**, магистр, аға оқытушы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
rufat.dana@mail.ru, moldir2916@mail.ru

Аталған мақалада халықаралық қылмыстылықпен күрестегі мемлекеттердің негізгі мақсаты, мүдделері, ұлтаралық келісімдер мен халықаралық ұйымдардың қылмыстылықпен күрестегі айқын жолдары баяндалған. Сонымен қатар, халықаралық қылмыстылықпен күрестегі ИНТЕРПОЛ халықаралық ұйымының маңыздылығы мен ролі баса атап көрсетілген.

Данная статья рассматривает основные цели, интересы государств, международные соглашения и деятельность международных организаций в борьбе с международной преступностью. А также, указана значимость и роль международной организации ИНТЕРПОЛ в борьбе с международной преступностью.

This article examines primary purposes, interests of the states, international agreements and activity of international organizations in a fight against international criminality. And also, meaningfulness and role of international organization are indicated INTERPOL in a fight against international criminality.

Кілт сөздер: халықаралық қылмыс, интерпол, халықаралық құқық, келісім, халықаралық ұйым, құқықтық көмек

Қылмыстылық проблемасы бүгінгі таңға дейін әрбір мемлекеттің ішкі ісі деп есептеліп келді. Бірақ ұлттық қылмыстылықпен күресу жағдайы қазіргі уақытта жекелеген мемлекеттерге ғана емес, бүкіл адамзатқа қауіп төндіретін қылмыстардың өсуімен күрделеніп, мемлекеттердің бірлесіп күресуін және күнделікті өзара ынтымақтасуын талап етеді.

Біріншіден, халықаралық қылмыстылықтың тұрақты өсуі, халықаралық терроризм, әуе көлігіндегі қылмыстар, заңсыз есірткі айналымы, қару-жарак контрабандасы және басқа қылмыстар кеңінен қанат жайып келеді.

Екіншіден, қылмыстар жетік әрі шебер тәсілдермен жасалатындықтан, олардың бір мемлекеттің күшімен ашу қиындық туғызып отыр.

Үшіншіден, шекарамен шектелмейтін ұлтаралық қылмыстық қауымдастықтар пайда болды. Олар өте жақсы ұйымдасқан, әрі әртүрлі елдерде өз «өкілдерін» орнықтырып, қомақты қаржы және техникалық мүмкіндіктерді иеленіп, құқық қорғау ұйымдарымен қылмыстық байланыстар орнатады [1, 515б.].

Қылмыстардың жекелеген түрлерімен күресуде мемлекеттердің күштерін үйлестіру тарихта ежелгі уақыттан бері белгілі. Ынтымақтасудың негізгі түрі – халықаралық келісімдер бекіту. Олар: қылмыскерлерді беру туралы екіжақты шарттар, тергеу және сот тапсырмаларын өзара екіжақты орындау, кейбір қылмыстар мен қылмыскерлер туралы өзара мәліметтер алмасу, оларды іздеу және ұстау, қылмыстылықтың өсуіне байланысты ынтымақтасудың жаңа түрлерін іздеу. Арнайы үкіметаралық және үкіметаралық емес халықаралық ұйымдар пайда бола бастады. Мемлекеттер мезгіл-мезгіл халықаралық конгрестер, конференциялар шақырып, онда қылмыстылықпен күресу проблемасын талқылаумен қатар, халықаралық сипаттағы нақты ескерту іс-шараларын жасайтын болды [2,5].

Несие-қаржылық және тауар алмасудың өсуі, байланыс және қатынас құралдарының дамуы адамдар арасындағы қатынасу мүмкіндіктерін дамытып жіберді. Сонымен бірге, халықаралық қылмыстылықтың заңға қайшы әрекет етуіне де жағдайлар пайда болып жатыр. Егер қылмыскер өз мемлекеттерінің шекараларын кесіп өтіп кетсе, олардың қайда жүргенін анықтап, қамауға алу қиынға соғады. Өзара мемлекетаралық ынтымақтастық пен халықаралық ұйымдастықтың құқық қорғау органдары арасында қажетті мәліметтермен алмасу ғана мұндай адамдарды сот төрелігіне жығып беруге кепіл бола алады.

Қазіргі әлемдегі қылмыстылықтың өсуі, халықаралық қатынастарды қалыптастыруға кедергі жасайды және мемлекеттің дамуына қауіп төндіреді. Ең қауіпті адамзаттың әлеуметтік зұлымдығы - қылмыстылық әр уақытта өмір сүрді. XX ғасырдан бастап ол әлемдегі барлық мемлекеттерге масштабты қатер болып табылды. Осының әсерінен, әлемде «халықаралық қылмыстық» деген жаңа ұғым пайда болды. Халықаралық қылмыстылыққа және халықаралық қылмыстылық элементтеріне қылмыстық заңдар және мемлекеттің ұлттық іс-шаралары іс жүзінде кедергі болмайды. Осыған орай бұл құбылысқа байланысты мемлекеттердің көп бөлігі ұшырады.

Қазіргі таңда халықаралық қылмыстылық мекемелердің табыстылығы және қаржылық жағдайы көп мемлекеттердің экономикалық жағдайын бірнеше есе асып түсуде. Ресей профессоры Лунеев өзінің монографиясында жазғандай: «қылмыстылық, әсіресе, ұйымдасқан қылмыстылық қазіргі таңда кейбір мемлекеттердің іс-әрекетін, өмірін бақылап қана қоймай, сонымен қатар әлемдік қауымдастықтың кейбір іс-шараларын бақылап жатыр» [3, 166.]. Халықаралық қылмыстылық байланыстарының қалыпты қылмыстылық іс-әрекетінің табысты өсіп кетуі, ұлттық тетіктерінің және құралдарының төмен тиімділігі, құқық қорғау органдарының пара-қорлыққа енуі, жаңашыл халықаралық қылмыскерлерге мемлекеттің саяси, экономикалық, әлеуметтік қатынастарына кедергісіз араласуына жағдай жасайды. Осындай жағдайлардың әсерінен қылмыстық бизнестің одан әрі гүлденуіне және қылмыстылыққа қарсы күресте құқық қорғау органдарында көптеген қиыншылықтарға әкеп соқты. Жеке бастың табыстылық мақсатында қылмыстың дамуы, көбінесе құқық қорғау органдарының заңға қайшы іс-әрекеттерімен байланысты.

Мемлекеттің ішіндегі қылмыстылықты тоқтату, төтеп беру билік органдарына қиынға соға бастады. Мысалы, көптеген қылмыскерлердің жауапкершілікті өтемеуі және басқа мемлекеттерге сәтті түрде қашып, қайшы іс-әрекетін ары қарай дамыту, бұл мемлекеттердің ортақтасып жұмыс істеуіне әкеледі. Бірақ әлемдегі құқық жүйесінің әртүрлігіне сай, мемлекеттер басқа ресми биліктердің шығындарын өтемеуіне алып келді. Қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек екі жақты немесе көп жақты шарттармен жасалғанымен нақты бір нәтижеге алып келген жоқ.

XX ғасырда халықаралық мәртебесі бар аса қауіпті қылмыстармен күресте белгілі бір халықаралық механизм қажет болды. Сондықтан мемлекеттердің қылмыстар мен қылмыстылықпен күрестегі бір-біріне жәрдемдесуде арнайы халықаралық орган құру негіз болды.

Алғашқыда халықаралық орган құрушылар түсініктері бойынша, халықаралық масштабтағы қылмыстылықтың мәселелерін шешу мүмкін болған жоқ. Бірақ бұл құрушылардың, яғни мемлекеттердің ғана қолында болды.

Мамандандырылған халықаралық ұйымдар немесе ұқсас орган құру тарихында көптеген бөгеттер алдарында кездесті және халықаралық қылмыстылықпен мемлекеттің жеке дара күресуі қиынға соғар еді, дегенмен қазіргі қауымдастықта халықаралық қылмыстылыққа қарсы өз қаруы болды.

Интерпол – бұл халықаралық қылмыстылық пен халықаралық қылмыскерлермен күреске бағытталған жалғыз мамандандырылған халықаралық үкіметаралық ұйым. Көп жылдар бері Интерпол мемлекеттерге өз тиімділігін және нәтижелігін көрсетуде.

Интерпол – жеке адам құқықтарына немесе әлемдегі барлық елдердің қауіпсіздігіне қылмыстық қол сұғылмаушылықпен әртүрлі құралдарды пайдалана отырып күресетін халықаралық мемлекеттер одағы (бірлестігі).

Мемлекетаралық ұйым болып табылғанымен, Интерполдың қазіргі уақытқа дейін ассоциация мен сырлы жерлері бар деп есептейді. Алайда осы 10 жыл ішінде оны толықтай зерттеу көбіне түсті, және ол туралы мәлімет интернеттің беттерінен көріне

бастады. Интерпол өз қызметі жөнінде құпиясын сақтауда, дегенмен, сырлы сөздерді арнайы журналисттер мен баспашылар сенсация ретінде ойлап табуы мүмкін. Шындыққа негізделсек, оның жұмысында ешқандай жасырынды жерлері жоқ.

Интерпол ұйымы «мемлекетүстінен» емес, мемлекетаралық ұйым болып табылады және оның ұйымдық мәртебесі мемлекеттердің ішіндегі полиция қызметінің жүйесін қадағалау емес, тек көптеген мемлекеттердің полициялық ведомстволарына көмек беру арқылы өсіп келе жатқан және өз бейнесін өзгертетін қылмыстылықпен күресудегі ынтымақтастығы. Интерполды әр мемлекеттің қылмыстық полиция ведомстволарының халықаралық деңгейдегі ынтымақтасуды көрсетудің түрі мен механизмі деп қаралады. Нақтырақ, ол күнделікті координация мен кооперация қолдануында бірлесіп қылмыскерлерді және күдіктілерді бақылау, ізіне түсу, іздестіру және жеке дара қылмыстық сипаттағы қылмыстармен күресте полиция стратегиясын құру орталығы болып табылады.

Тек осы ұйым аясындағы мемлекеттердің жігерлі ынтымақтастығы, қолайлы ортақ қағидаларын және қызмет нормаларын шығару және әлемдегі масштабты қылмыстылықты болдыртпауға, тоқтатуға негіз болады.

Халықаралық құқықтағы өркениетті елдерді жетілдіру және ары қарай қалыпты дамыту, сөзсіз, бұл халықаралық қылмыстылықпен күресте халықаралық ынтымақтастық мемлекеттер жүйесіне жақсы әсерін тигізуде. Осы жүйеде ең маңызды орынды иеленетін халықаралық қылмыстық полиция ұйымы – Интерпол. Өз қызметі бойынша әрқашан тек халықаралық құқық нормалары мен қағидаларын қатаң түрде ұстануымен байланысты болады.

Интерпол бұл өзінің бірегей құрылымына, құқықтық базасына және техникалық құралдармен жабдықталуына сәйкес, халықаралық ынтымақтастығының қызметін тиімді және рационалды нақтылайтын жетекші халықаралық ұйым. Бұл бірегей ұйым болғандықтан, халықаралық қылмыстылықты басу және алдын-алуда тікелей тәжірибе жүзінде қатысады. Бірақ Интерполдың өздігінен тергеу жұмыстарын жүргізу, қылмысты ашумен айналысу және әр мемлекетте қылмыскерлерді іздестіру шараларын өз күші арқылы жүргізе алмайды. Себебі, оның оперативтілік күші жоқ, және қазіргі халықаралық құқық бойынша ол мүмкін емес. Дегенмен, ол бірнеше елдерде полицияның тәжірибелік операцияларын үйлестіруге, оларды үйлесімді және бір уақытта өткізуге, қылмыскерлерге халықаралық іздестіру жариялау әрекеттеріне тікелей байланысуы мүмкін.

Халықаралық тәжірибеде оның мемлекеттер арасындағы нақты қылмыстарды ашуда орны бар, яғни ол халықаралық мемлекеттер ынтымақтастығында делдал да, механизм да болып табылады.

Интерполдың негізгі мақсаттары: әр түрлі елдердің қылмыстық полициясының барлық органдарының кең әрі өзара тиімді ынтымақтастығын қамтамасыз ету және дамыту, жалпы қылмыстылықты ескертуге және онымен күресуге көмек беретін мекемелерді құру мен дамыту.

Интерполдың басты органдарына Бас Ассамблея және сессиялар арасындағы кезеңде Бас Ассамблеяның қызметкерін атқаратын, Президент жетекшілік ететін атқару комитеті жатады. Тұрақты әрекет ететін жұмыс органдары – Бас Хатшы басшылық ететін Бас Секретариат және Ұлттық орталық бюролар. Олар бір уақытта екі жүйеде: жеке мемлекеттерде және ұйымының өзінде тиісті екіжақты бағыныштылықта әрекет етеді.

Ұлттық орталық бюролар Интерполға мүше мемлекеттерінің әрқайсысының полицейлік қызметі құрылымында қызмет етеді. Олар қылмыспен күресудегі мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастығының орталықтары және Интерполдың

жергілікті жерлердегі тіреуіштері болып табылады. Нақты бір мемлекетте Ұлттық орталық бюро Интерполдың тұрақты әрекет етуші органы болып табылады. Бір уақытта ол осы мемлекеттің қылмыспен күресудегі үлкен өкілеттіктерге ие полицейлік органы болып табыла есептеледі.

Халықаралық полицейлік ынтымақтастықтың тіреуіштері бола отырып, Ұлттық орталық бюролар өз елдерінде соттармен, прокуратурамен, шекара және кеден қызметтерімен іскерлік байланыста, ал халықаралық деңгейде – басқа елдердің ұлттық орталық бюроларымен және Бас Секретариатпен байланыста болады [2,36].

Әрбір мемлекеттің Ұлттық орталық бюросы өз сұрауларын «Интерпол» деген грифпен жазып, Бас Секретариатқа және кез келген мүше мемлекеттің Ұлттық орталық бюросына жіберуге құқылы. Осылайша оның өз атына да, Сыртқы істер министрлігі мен басқа да мемлекеттік органдарға соқпастан, Бас Секретариат пен өзге мемлекеттердің Ұлттық орталық бюроларынан тапсырмалар келіп жатады. Ұлттық орталық бюроның басшысы деген бұйрықтық тәртіппен өзіне бағынышты қызметкерлер мен лауазымды тұлғаларға келген тапсырманы белгіленген уақытта орындауды жүктейді. Осылайша Ұлттық орталық бюролар мен Интерпол өз қызметінің жетістігі мен жоғары тиімділігіне қол жеткізеді.

Интерпол қызметінің негізгі бағыттары мыналар: арнайы әдістеме және карточкалардың көмегімен қылмыстық тіркеуге алу, қылмыскерлерге, із-түзсіз жоғалып кеткен тұлғалар мен ұрланған құндылықтарға халықаралық іздеу салу. Бұған қоса, Бас Секретариатта әрбір елдегі қылмыстылық туралы статистикалық мәліметтерді жинау мен талдау, мүше мемлекеттерге техникалық көмек көрсету, халықаралық полицейлік көрмелерді ұйымдастыру және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру [3,42б.].

Интерполдың автономды коммуникация жүйесі, жеке радиосы, телексі, телетайпы, фототелеграф, электрондық пошта, пошта және телеграфтық байланысы бар. Осы құралдар арқылы жыл сайын Интерполдың миллионнан астам ақпараттар хабарлары өтеді. Ақпараттардың басым көпшілігі Интерполдың радиоторабы арқылы өтеді. Ол жедел ақпаратты тез беруді және алуды қамтамасыз етеді. Бұл өз кезегінде халықаралық сипаттағы қылмыстарды ашуды шешуші жағдайы болып табылады.

Қазақстан Республикасы әлемдік қауымдастықтың мүшесі ретінде, Интерпол аясындағы қылмыстылықпен күресуде осы халықаралық ынтымақтастыққа толықтай кірді. Қазақстан жас мемлекет болғанымен, күнделікті өсіп жатқан және өз түрін өзгертетін қылмыстылықпен күрес аса қиынға түсуде, дегенмен мемлекеттер өзара біріге отырып бұл зұлымдықты жеңуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бекашева К.А. Международное публичное право. М. 1998. 515-бет.
2. Панов И.П. Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями. М. 1993. 4-5бет.
3. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. М.: Норма, 1997. 16-бет.

УДК 343

ПРИНЦИПЫ УГОЛОВНОГО ПРАВА И УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Уразымбетов Талгат Ертаргинович

старший преподаватель кафедры уголовного права
Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

В соответствии с классической школой в статье дается понятие принципов уголовного права и уголовного законодательства как основополагающих идей и начал, которые положены в основу уголовной политики Республики Казахстан.

In accordance with the classical school in the article, introduces the principles of criminal law and criminal law as the fundamental ideas and principles which form the basis of the criminal policy of the Republic of Kazakhstan.

Ключевые слова: уголовное право, свобода человека, закон, преступление

Действительная реализация прав и свобод человека как высшей социальной ценности возможна лишь при разрешении «важнейшей задачи — научиться использовать инструменты государства для обеспечения свободы — свободы личности, свободы предпринимательства, свободы развития институтов гражданского общества», построении сильного государства, которое «немыслимо без уважения к правам и свободам человека», при «единственной диктатуре — диктатуре Закона».

Общеизвестно значение, которое имеет уголовное право в деле охраны свободы личности и прав человека, охраны свободы предпринимательства и институтов гражданского общества, обеспечения диктатуры Закона. Вместе с тем, чтобы в полной мере оправдать ожидания общества, уголовное право должно адекватно отражать его социально-экономические реалии, быть максимально справедливым, ибо только тогда оно может выполнить свое предназначение — защитить общество, государство и его граждан от преступных посягательств, прибегая лишь к мерам, достойным гуманистических направлений развития человечества в XXI в. [1,112].

Принципы уголовного права как его основные, исходные положения отражаются в законодательстве в трех основных, формах, в нормах Особенной части УК; через посредство понятий и институтов, закрепленных в нормах Общей части УК; через нормы, специально им посвященные.

Принципы уголовного права, будучи элементом его достаточно высокой культуры, на этапах становления уголовного права могут непосредственно и не восприниматься законодателем. В таких ситуациях они влияют на законодателя как идеи, коренящиеся в общественном правосознании, которые он использует применительно к конкретным видам общественно опасного поведения. При этом необходимо только помнить, что понимание справедливости, равенства и гуманизма в разные исторические периоды не было одинаковым и в целом соответствовало уровню социально-экономического развития общества.

Принципы уголовного права — это и есть принципы правосознания, ибо «правосознания вообще» не существует. Правосознание (подчеркнем, в обеих его формах: идеологии и психологии) формируется лишь на основе конкретных явлений общественной жизни. Среди таковых заботы и тревоги об охране от преступных посягательств личности, собственности, порядка в обществе и т. д. всегда занимали и занимают одно из первых (если не первое) мест для каждого человека. Соответственно велико значение и уголовно-правового сознания для правосознания в целом, а принципов уголовного права — для принципов правосознания. Отсюда и исключение принципов уголовного права из числа принципов правосознания означает не что иное, как лишение последних существенной части своего содержания.

Опираясь на Конституцию, можно сформулировать ряд принципов уголовного права Республики Казахстан, которые нашли свое воплощение в новом уголовном

законодательстве (хотя и не выделены в отличие от УК некоторых других стран СНГ в отдельные статьи) и должны получить реализацию в правоприменительной практике [2].

В первую очередь, это – принцип законности, суть которого сводится к тому, что преступность и наказуемость деяния должны определяться только уголовным законом. При этом согласно подпункту 10 пункта 4 статьи 77 Конституции применение уголовного закона по аналогии не допускается. В УК этот принцип закреплен в части первой статьи 9. На практике же реализация данного принципа должна вылиться в полный отказ от попыток искусственной криминализации деяний, не подпадающих непосредственно под признаки конкретного состава преступления, даже если эти деяния и представляют определенную опасность для общества.

Следующим принципом уголовного права является принцип равенства граждан перед законом и судом, провозглашенный статьей 14 Конституции. В части второй статьи 14 УК говорится, что «лица, совершившие преступления, равны перед законом независимо от происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, принадлежности к общественным объединениям, места жительства или любых иных обстоятельств» [3].

Весьма важным принципом уголовного права является принцип виновной ответственности за совершение преступного деяния. Согласно этому принципу, закрепленному в статье 19 УК, лицо подлежит уголовной ответственности только за те общественно опасные деяния и наступившие общественно опасные последствия, в отношении которых установлена его вина (умысел или неосторожность). Объективное вменение, то есть уголовная ответственность за невиновное причинение вреда, не допускается. В статье 23 УК разъясняется понятие такого невиновного причинения. Наличие в уголовном законодательстве данного принципа должно гарантировать защиту граждан от возможного произвола правоохранительных структур, а также предполагает повышение требовательности к качеству работы органов предварительного расследования и судов, поскольку всякие попытки «обхода» этого принципа должны влечь безусловное прекращение уголовного преследования.

Непосредственно из принципа виновной ответственности вытекает принцип личной ответственности, выражающийся, во-первых, в том, что уголовную ответственность согласно части первой статьи 14 УК может нести только физическое лицо, и во-вторых, в том, что лицо отвечает лишь за то, что оно лично совершило. Действие данного принципа особенно ярко проявляется в положениях норм, регламентирующих ответственность соучастников (часть первая статьи 29, статья 30 УК).

В качестве одного из основополагающих принципов уголовного права выступает принцип справедливости. Он проявляется в обращении к судам требования закона (статья 52 УК) назначать справедливое наказание с учетом характера и степени общественной опасности преступления, личности виновного, в том числе его поведения до и после совершения преступления, обстоятельств, смягчающих и отягчающих ответственность и наказание, а также влияния назначенного наказания на исправление осужденного и на условия жизни его семьи или лиц, находящихся на его иждивении. Кроме того, в статье 3 УК закрепляется провозглашенное в подпункте 1 пункта 3 статьи 77 Конституции требование о недопустимости повторного привлечения к уголовной ответственности за одно и то же преступление [4].

Поэтому и принцип справедливости — наиболее насыщенный и широкий в социальном плане — по своим уравнивающей и распределяющей сторонам

предопределяет содержание принципов равенства и гуманизма. Принцип (равенства в свою очередь обуславливает основания принципа вины. Ведь последний есть не что иное, как субъективное (внутреннее, психологическое) основание равенства граждан в уголовном праве. Поскольку уголовно-правовое содержание справедливости может быть и не исчерпанным в принципах (равенства и гуманизма, не исключается и прямое влияние справедливости на принцип законности. Между тем так или иначе (прямо или опосредованно) все содержательные принципы уголовного права (справедливости, равенства, вины и гуманизма) воздействуют на содержание уголовного законодательства только через посредство формального (служебного, функционального) принципа законности. Чтобы выступать основными, фундаментальными идеями уголовного законодательства, принципы уголовного права как минимум должны получить в нем свое отражение. Следовательно, без предусмотренности, закрепления в уголовном законе (что и образует сущность принципа законности) принципы уголовного права попросту не могут состояться как принципы уголовного законодательства[4].

Непосредственно из Конституции вытекает еще один принцип уголовного права. Это – принцип гуманизма. Речь идет об уже упоминавшихся положениях статьи 1 Конституции, в которой Республика Казахстан провозглашается демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его права и свободы. Именно поэтому, сознавая неизбежную жесткость уголовных репрессий, законодатель ограничивает их достаточно четкими конституционными рамками. Согласно пункту 2 статьи 17 Конституции «никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию». Данная конституционная норма конкретизирована применительно к наказанию в части второй статьи 38 УК («Наказание не имеет своей целью причинение физических страданий или унижение человеческого достоинства»).

Весьма тесно примыкает к принципу гуманизма, но полностью им не охватывается, принцип экономии уголовных репрессий. В значительной мере с позиций данного принципа при разработке Особенной части УК решался вопрос о криминализации или декриминализации того или иного представляющего опасность для общества деяния. В результате определенная часть деяний, борьбу с которыми, по мнению законодателя, можно вести менее репрессивными мерами, декриминализована и отнесена к категории административных правонарушений. В части второй статьи 52 УК закреплено положение, согласно которому лицу, совершившему преступление, должно быть назначено наказание, необходимое и достаточное для его исправления и предупреждения новых преступлений. Более строгий вид наказания из числа предусмотренных за совершенное преступление назначается лишь в случае, если менее строгий его вид не сможет обеспечить достижение целей наказания.

Отдельного рассмотрения заслуживает такой принцип уголовного права, как принцип неотвратимости уголовной ответственности и наказания, согласно которому каждое лицо, виновное в совершении преступления, подлежит уголовной ответственности и наказанию или иным мерам воздействия, предусмотренным уголовным законодательством. Казахстанский законодатель не пошел на прямое закрепление в УК этого принципа. Дело в том, что провозглашение принципа неотвратимости уголовной ответственности и наказания слабо коррелируется с уже упоминавшимся институтом иммунитета от уголовной ответственности, а также с наличием в уголовном законе так называемых поощрительных норм. Это в первую очередь нормы,

содержащие такие основания освобождения от уголовной ответственности, как деятельное раскаяние, превышение пределов необходимой обороны вследствие страха, испуга или замешательства, примирение с потерпевшим и др. Поэтому если и говорить о принципе неотвратимости уголовной ответственности и наказания, то нужно иметь в виду, что закон предусматривает возможность в строго определенных им случаях отхода от этого принципа в процессе правоприменения [5].

Таким образом, под принципами уголовного права надо понимать те основополагающие идеи и начала, которые положены в основу уголовной политики Республики Казахстан, в содержание уголовно-правовых средств ведения борьбы с преступностью, в практику их применения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. Внесены изменения 7 октября 1998 г. и 15 мая 2007 г. // Казахстанская правда. — 1995. — 9 авг.
2. Всеобщая декларация прав человека // Гуманитарное право: Сб. междунар.-правовых документов. — Ереван.: Изд-во «Мхитар Гош», 1997.
3. Международный пакт о гражданских и политических правах // Международные акты о правах человека. Сб. документов. — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998.
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16 июля 1997 г. // Ведомости Парламента Республики Казахстан. — 1997. — № 15-16
5. Закон Республики Казахстан от 8 декабря 2009 года № 223-IV «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» // Казахстанская правда. — 2009. — 15 дек. — № 294 (26038).

АЛДЫН - АЛА ТЕРГЕУ ІСІН ЖҮРГІЗУДІҢ МАЗМҰНЫ

**Уразымбетов Талғат Ертарғынұлы
Байжұманова Айгерім Мәжібекқызы**

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Заң факультеті, Талдықорған қ.*

Бұл мақалада алдын ала тергеу, қылмыстық ізге түсу органдарының дәлелдемелерді жинауға бағытталған, тергеу әрекетінің көмегімен, қылмысты тез және толық ашып, істің мән-жайын жан-жақты және объективті анықтауға, қылмыс жасаған адамды әшкерелеуге және іс материалдарын сотта қарауға, дайындауға бағытталған маңызды қызмет екендіктерін қарастырады.

Статья раскрывает что предварительное расследование является особенной деятельностью органов уголовного преследования и направленный на сбор доказательств, а также рассматривает быстрое и полное раскрытие преступления с помощью следственных действий, всестороннего и объективного определения обстоятельства дела, разоблачение лица совершившего преступление, подготовку и рассмотрения дел в суде.

The article reveals that the preliminary investigation is the special activities of the organs of criminal prosecution and the collection of evidence, as well as prompt and full disclosure of crimes through investigative action, all third-party, objective determination of

the circumstances of the case, exposing the person of the offender, and the Court's proceedings.

Істің тергеуге жатуы.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының Жалпы бөлімінде қылмыстық іс жүргізу заңының кеңістікте қолданылуы (ҚДЖК-нің 3-бабы) туралы мәселе қаралған, оның мазмұнына істің тергеуге жатуы ұғымы да кіреді. Заң былай түсіндіреді: «Істің тергеуге жатуы» - бұл белгілі бір қылмысты тергеп-тексеру алдын ала тергеу немесе анықтау органының құзіретіне жататын, осы Кодексте көрсетілген белгілердің жиынтығы (ҚДЖК-нің 7-бабының 17-тармағы). Істің тергеуге жатуы ережелерін қатаң сақтау заңдылық принципіне байланысты ерекше маңызды болады (ҚДЖК-нің 10-бабы), оны бұзуға болмайды және бұзғандық үшін заңда белгіленген жауаптылыққа әкеліп соқтырады. Істің тергеуге жатуы туралы ережені бұзу үстірт қарағанда белгілі бір қылмыстық ізге түсу органының заң арқылы басқа қылмыстық ізге түсу органына берген өкілеттіктерін өзіне алуы ретінде бағалануы мүмкін. Ал әртүрлі қылмыстық ізге түсу органдары өкілеттіктерінің көлемі жөнінен бір-бірінен өзгеше болатындықтан, істің тергеуге жатуы туралы ереженің бұзылуы да қылмыстық іс жүргізуге тартылған адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіреді [1.88].

Істің тергеуге жатуы ұғымын түсіндіре келе, М.С.Строгович былай деп жазады: «Істің белгілі бір тергеушінің немесе тергеушілер санаттарының қарауына жататын қасиеті істің тергеуге жатуы деп аталады. Көріп отырғанымыздай, істің тергеуге жатуы соттылыққа ұқсайды». Соңғы ескертпе Қазақстан Республикасында сот ісін жүргізудің Конституцияда баянды етілген принциптері жүйесінде қазіргі заман тұрғысынан қарағанда маңызды болып табылады. Бұл жағдайда ұғымды басқаша қолдану әдісі Конституцияға сілтеме жасауға мүмкіндік береді, онда «өзіңе заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды» деп жазған. Осы тұрғыдан қарағанда істің тергеуге жатуы санатының маңыздылығы арта түседі. Сонымен бірге істің тергеуге жатуы мен соттылық өзара сәйкес келмейді [2.95].

Істің тергеуге жатуын саралауға мүмкіндік беретін нысаналы (тектес), аумақтық (жергілікті), дербес және балама белгілерді ажыратады.

Энциклопедиялық тұрғыдан алғанда, істің тергеуге жатуын нысаналы (тектес) белгісі жасалған қылмыстың сипатымен анықталады, бұл оның саралауынан байқалады. Осы белгі бойынша алдын ала тергеудің қандай істер бойынша міндетті болатыны, іс бойынша тергеуді қандай алдын ала тергеу органы жүргізуге тиіс екені анықталады.

Істің тергеуге жатуының нысаналы белгісі барлық қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеу ісін жүргізудің міндеттілігі секілді жалпы шартпен өзара байланысты. Жеке айыптау істеріне және алдын ала тергеу ісін жүргізу міндетті болып табылмайтын істерге қолданылатын ерекше жағдай істердің басым көпшілігі бойынша алдын ала тергеу міндетті түрде жүргізілуін көздейді, ал ерекше істер бойынша заң іс жүргізу нұсқаларын қарастырады. Мәселен, кәмелетке толмағандар немесе дене яки психикалық кемістіктеріне байланысты өздерінің қорғану құқығын өздері жүзеге асыра алмайтын адамдар жасаған қылмыстар туралы істер бойынша жасалған қылмыстың сипаты мен ауырлығына қарамастан алдын ала тергеу ісі міндетті түрде жүргізіледі. ҚДЖК-нің 33-бабында көзделген жеке айыптау істеріне келетін болсақ, егер қылмыс дәрменсіз немесе тәуелді жағдайда болған адамдардың немесе басқа себептерге байланысты өзіне тиесілі құқықтарын дербес пайдалана алмайтын адамдардың мүдделерін қозғайтын болса, онда жәбірленушіден шағым түспеген жағдайда прокурор іс жүргізуді қозғауға құқылы. Бұл норманы ҚДЖК-нің 191-бабының (1,2-бөліктерінің)

және 192-бабының ережелерімен орайластыру істің тергеуге жатуының нысаналы мәнді белгісінің қаперге алынбауын күшейтеді.

«Істің тергеуге жатуы» санатының мәнін толық түсіну үшін алдын ала тергеу ісін жүргізу міндетті болып табылмайтын істер бойынша анықтау ісін жүргізу де қылмыс әрекетінің нысаналы немесе тектес белгісінің сипатына қарай істерді бөлуді ескеру керек. Сонымен, ҚДЖК-нің 285-бабына сәйкес, сотқа дейінгі қызметтің нысаны ретінде анықтау осы органдар үшін заңмен белгіленген қызметтің шегінде болады. Бұл мән-жай айрықша маңызды, өйткені мұнда анықтау ісін алдын ала тергеу жүргізу үшін белгіленген ережелер бойынша жүзеге асырылады (ҚДЖК-нің 285-бабының 11-бөлігі).

Тектес немесе нысаналы белгі үшін мынадай жағдай тән болады: істің тергеуге жатуына белгіленуіне қарамастан, прокурор істі алдын ала тергейтін бір органнан екінші органға беруге құқылы (ҚДЖК-нің 197-бабының 12-бөлігі).

Істің тергеуге жатуының аумақтық (жергілікті) белгісі ҚДЖК-нің 193-бабымен реттеледі. Алдын ала тергеу ісін жүргізетін орынды анықтау Қазақстанның әкімшілік-аумақтық бөлінуіне бағдарланған және алдын ала тергеудің уәкілетті органы қызмет көрсететін аумақтың қылмыс жасалған аумақпен (аудан, облыс) сай келуін көздейді.

Сонымен қатар, бұл нысан сотқа дейінгі қызметті оңтайландыруға бағытталған бірқатар ауытқушылықтарды көздейді. Мәселен, алдын ала тергеу ісін жүргізудің тездігі мен толықтығы үшін ол қылмыс байқалған жерде, сондай-ақ сезікті, айыпталушы немесе куәгерлердің көпшілігі тұрған жерде жүргізілуі мүмкін (ҚДЖК-нің 193-бабының 2-бөлігі) [3,501].

Қылмыстық процеске көп адам қатысып, тергеуге қызығушылық туғызатын объектілер аумақ бойынша шашырай орналасқан көп оқиғалы қылмыстар тергеушіден жекелеген тергеу іс-әрекеттерін жүргізу үшін қызмет көрсететін аумақтан тысқары шығуды талап ететінін ескеру қажет. Заң мұндай жағдайлар үшін іс-әресеттің екі нұсқасын көздейді.

1) іс қозғалып, алдын ала тергеу ісі осы қылмыстық ізге түсу органының жерінде басталған жағдайда тергеуші басқа аудандағы тергеу іс-әрекеттерін жеке өзі жүргізеді;

2) тергеу іс-әрекеттерін жүргізуді осы ауданның (облыстың) тергеушісіне немесе анықтау органына тапсырады.

Тергеушінің тапсырмаларды іздестіру шараларын жүргізуге қолданылуы мүмкін. Тапсырманы орындаудың шекті мерзімі - 10 тәуліктен аспауы тиіс (ҚДЖК-нің 193-бабының 3-бөлігі). Тапсырма орындалған соң орындаушы материалдарды дереу тапсырушыға жіберуге міндетті. Заңда көрсетілген тапсырманы орындау үшін қандай да бір шектеулер қойылмаған. Алайда істің қисыны мынадай ой туғызады: егер тапсырманы орындаушы бұл үшін негіз тапса және оның бастамасы тергеудің жалпы барысына нұқсан келтірмейтін болса, оның орынды бастама жасауына болады. Басқа қылмыстың жасалғанын көрсететін мағлұматтардың немесе қылмыстың жасалғанын дәлелдейтін, бірақ тапсырманың құрамына кірмейтін өзге мән-жайлардың пайда болуы орындаушыдан белгіленген мәртебе бойынша өзіне берілген ҚДЖК-нің барлық нұсқауларын қолдануды талап етеді.

Істің тергеуге жатуының дербес белгісі қылмыс субъектісінің мынадай ерекшеліктерімен анықталады: адамның жасы, дене және психикалық күйі, әскери, жауапты мемлекеттік қызметте болуы және т.с.с.

Мәселен, нысаналы немесе тектес белгісіне қарамастан, барлық қылмыстар туралы істер (ҚДЖК-нің 192-бабының 1-бөлігі) Ұлттық қауіпсіздік комитеті тергеушілерінің жүргізуіне жатады:

- жауапты мемлекеттік лауазым иелерінің немесе әскери қызметшілерінің, анықтау органы немесе алдын ала тергеу органы қызметкерлерінің, прокурорлардың,

судьялардың қатысуымен ұйымдасқан топ немесе қылмыстық қоғамдастық (қылмыстық ұйым) жасаған қылмыстар;

- есірткі заттардың заңсыз айналымы жөніндегі немесе қылмыстық қоғамдастық (қылмыстық ұйым) жасаған контрабанда туралы істері бойынша.

Істің тергеуге жатуының балама белгісі - бұл әртүрлі қылмыстық ізге түсу органдары тергеушілерінің белгілі бір санатқа жататын істер бойынша алдын ала тергеу ісін жүзеге асыру құқығын заң жүзінде қарастыруы. Мұндай істің тергеуге жатуы ҚІЖК-нің 192-бабының 4-бөлігінде аталған Қылмыстық кодекстің баптарының тізбесімен анықталады, мұнда бастапқыда қай орган қозғанына қарай істерді ішкі істер органдарының қызметкерлері немесе ұлттық қауіпсіздік комитетінің тергеушілері тергеп-тексереді.

Зерттеушілер істің тергеуге жатуының аралас (нысаналы-дербес) белгісін де ажыратады. Бұл белгі қазақстандық қылмыстық іс жүргізу заңдарына тән деп ұйғарым жасалады. Мұнда нысаналы-дербес белгі тек жасалған қылмыстың құрамы мен қылмыс субъектісінің ерекшеліктеріне қарай емес, сондай-ақ алдын ала тергеу ісін жүргізетін органға қарай да анықталатыны көрсетіледі. Тиісті белгілер мен жағдайлар болғанда анықтау ісін жүргізу өзінен-өзі анықтау органдары жүргізетін алдын ала тергеу тәртібіне көшеді (ҚІЖК-нің 65, 288-баптары).

Белгілі бір істің өз тергеуіне жатпайтынын анықтағанда тергеуші кейінге қалдыруға болмайтын тергеу іс-әрекетін жүргізуге, содан кейін істі тергеуге жатуына қарай жіберу үшін прокурорға тапсыруға міндетті болады (ҚІЖК-нің 192-бабының 6-бөлігі).

Бір іс бойынша өтетін бірнеше айыпталушыға қатысты істің тергеуге жатуының әртүрлі белгілері болғанда немесе әртүрлі тергеуге жататын қылмыстық істерді біріктіргенде істің түпкілікті тергеуге жатуы туралы мәселені прокурор шешеді [4,501].

Алдын ала тергеу мерзімі

Сотқа дейінгі іс жүргізудің нысандары мен түрлеріне қарай оның әртүрлі мерзімдері белгіленеді (ҚІЖК-нің 192-бабы). Алдын ала тергеу нысанындағы сотқа дейінгі іс жүргізу қылмыстық іс қозғалған күннен бастап екі ай мерзімінен кешіктірмей аяқталуға тиіс. Аталған мерзімге қылмыстық іс қозғалған күннен бастап істі айыптау қорытындысымен немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы мәселені қарау үшін сотқа беру туралы қаулымен бірге прокурорға жіберген күнге дейінгі немесе іс бойынша іс жүргізуді қысқарту туралы қаулы шығарылған күнге дейінгі уақыт енгізіледі.

Занда алдын ала тергеу мерзімін қылмыстық іс қозғалған күннен бастап есептеуді ескертудің маңызы мынада: тәжірибеде қылмыстық істі анықтау органынан тергеушіге, бір тергеушіден екіншісіне, бір қылмыстық ізге түсу органынан екіншісіне беруге тура келетін жағдайлар кездеседі. Осыған қарамастан, қылмыстық іс қозғалған күн алдын ала тергеудің іс жүргізу мерзімі аяқталатын бастапқы кезең болып табылады. Бұл анықтау органының бастапқы тергеу іс-әрекеттерін жүргізуге пайдаланағын уақыты да екі айлық мерзімге кіретінін білдіреді. ҚІЖК-нің 282-бабына сәйкес прокурор айыптау қорытындысымен қоса тергеушіден келіп түскен істі қарайды және ол түскен кезден бастап 10 тәуліктен аспайтын мерзімде шешім қабылдайды. Алдын ала тергеу қылмыстық іс қозғалған кезден бастап, қоса алғанда адамды қылмыстық жауапқа тартатын күнге дейінгі аралықта жүзеге асырылатындықтан, прокурордың өзіне келіп түскен істі қарайтын уақыты екі айлық мерзімге кірмейді. Сонымен қатар, бұл мерзімге мыналар жатпайды:

- ҚІЖК-нің 50-бабы тәртібінде істің тоқтатылған уақыты;

- ҚДЖК-нің 275-бабы тәртібінде айыпталушыны және оның қорғаушысын қылмыстық істің материалдарымен таныстыру уақыты;
- айыпталушының шағымы бойынша сұратып алынған қылмыстық істің сот пен прокуратурада жатқан уақыты (ҚДЖК-нің 197-бабының 1-бөлігінің 13-тармағы; 68-бабының 7-бөлігі; 69-бабының 2-бөлігі).

Алдын ала тергеу ісін жүргізу үшін екі айлық мерзім белгілеу шекті әрі қатаң ереже емес, ол ұзартылуы мүмкін. Бұл мерзімді ұзартудың мынадай негіздері бар олар: тергеп-тексеру ісінің күрделілігі; тергеп-тексерілетін істің ерекше күрделілігі.

Бірінші негіз бойынша мерзімді аудандық және оған теңестірілген прокурор - үш айға дейін, екінші негіз бойынша - облыс прокуроры және оған теңестірілген прокурор мен олардың орынбасарлары - алты айға дейін ұзартады (ҚДЖК-нің 196-бабының 4-бөлігі). Алайда бұл мерзім де шекті емес. Ерекше жағдайларда (екінші негіз бойынша) Бас Прокурор, оның орынбасары, Бас әскери прокурор мерзімді ұзарта алады. Тергеушінің істің күрделілігін білдіретін мән-жайларды көрсеткен дәлелді қаулысы мерзімді ұзарту үшін негіз болып табылады.

Алдын ала тергеу мерзімін ұзарту жөнінде белгіленген өкілеттіктер ҚДЖК-нің сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде бұлтартпау шарасы ретінде қолданылатын қамауға алу мерзімін ұзарту тәртібін анықтайтын 153-бабының ережелерімен ұштасады. Бұл мән-жайдың ерекше мінде болатын тағы бір себебі - ҚДЖК-нің 196-бабының 5-бөлігінде Бас прокурордың, оның орынбасарларының, Бас әскери прокурордың өкілеттігімен алдын ала тергеу мерзімін қаншалықты ұзартуға болатыны жөнінде нақты нұсқау жоқ. Мұнда олардың алдын ала тергеу мерзімін одан әрі ұзарта алатыны жөніндегі құқықтары жазылған. Егер ҚДЖК-нің қамауға алу мерзімдері және оларды ұзарту тәртібі туралы жазылған 153-бабының нұсқауларын негізге алатын болсақ, онда Бас прокурордың, оның орынбасарларының, Бас әскери прокурордың өкілеттіктерімен алдын ала тергеу мерзімін ұзарту тоғыз айдан аспауы тиіс деп ұйғаруға болады, бұл аталған лауазым иелерінің сотқа дейінгі іс жүргізу кезіндегі қамауға алу мерзімін ұзарту жөніндегі өкілеттік шегіне сай келеді (ҚДЖК-нің 153-бабының 3-бөлігі) [5,92]. Одан әрі қамауға алу мерзімін тоғыз айдан астам уақытқа ұзартуға ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасағандығы үшін айыпталған адамдарға қатысты ерекше жағдайларда Бас прокурордың құқықтарымен рұқсат етіледі. Мұндай жағдайларда ұзартудың шекті мерзімі 12 айдан аспайды (ҚДЖК-нің 153-бабының 4-бөлігі). Бұл орайда мұндай шешімді қабылдау рәсімі күрделене түседі. Қамауға алу мерзімін 12 айдан артық уақытқа ұзарту жөніндегі мәселе ҚР Бас Прокуратурасының алқасында алдын ала қаралуы тиіс. Баяндалған мән-жайлар мынаны білдіреді: бұлтартпау шаралары ретінде қамауға алу шарасы қолданылған іс бойынша алдын ала тергеу мерзімін ерекше жағдайларда Бас Прокурор 12 айға дейін (бұл мәселені алқанда қарау туралы ереже сақталған жағдайда) ұзарта алады.

Бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алу қылмыстық заң бойынша істеген қылмысы үшін көзделген бас бостандығынан айырудың ең жоғары мерзімінен аса алмайтындықтан, қамауға алу мерзімін 12 айдан астам уақытқа ұзартуға тыйым салу бөлігінде экстраполяция (ерекше өндіру) әдісін қолданумен шатастыру мүмкін, өйткені мұның мәні - қамауға алудың шекті мерзімінің аяқталуы алдын ала тергеудің де аяқталып, қамауға алынған адамды дереу босатуға тура келетінін білдіреді. Бұл іс жүзінде олай емес. ҚДЖК-нің 153 және 196-баптарды тергеп-тексеру барысында адам қамауға алынған қылмыстық істерге ғана қатысты өзара ұштасады. Қамауға алудың шекті мерзімі анықталған соң істі тергеп-тексеру жалғаса береді. Мұнда басқа бұлтартпау шарасы таңдалуы мүмкін немесе ол мүлде қолданылмауы мүмкін.

Заң шығарушы құқық қатынастары субъектілерінің алдын ала тергеу

мерзімін ұзартуға қатысты өкілеттіктерін реттей отырып, іс жүзінде оған шек қоймайды. Солай бола тұрса да, бұл істі тергеп-тексеру уақытына шек қойылмайды деген сөз емес.

Жасалған қылмыс үшін тезірек жазалауды талап ету әрекетінің алдын ала тергеу мерзімі туралы мәселеге тікелей қатысы бар. Сонымен қатар, мерзімді ұзарту туралы мәселені шешу бұл шешімнің негізділігі мен дәлділігіне байланысты. Мерзімді ұзарту жөніндегі қаулы ауданның, облыстың прокурорына және оларға теңестірілген прокурорларға тергеу мерзімінің аяқталуына дейін 5 тәуліктен кешіктірілмей, Бас Прокурорға, оның орынбасарларына, Бас әскери прокурорға - 10 тәуліктен кешіктірілмей табыс етіледі. Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 303-бабы тәртібінде, сот немесе ҚДЖК-нің 197-бабының 1-бөлігінің 11-тармағы тәртібінде прокурор істі қосымша тергеу үшін қайтарғанда, сондай-ақ осы кодекстің 50, 51-баптары тәртібінде тоқтатыла тұрған немесе қысқартылған істі қайтадан қозғағанда қосымша тергеуді іс тергеушіге түскен кезден бастап бір айдан аспайтын мерзімде жүргізеді (ҚДЖК-нің 196-бабының 7-бөлігі). Көрсетілген 1 айлық мерзім өткен соң алдын ала тергеу мерзімін ұзарту қажет болатын жағдайда, тергеуші ҚДЖК-нің 196-бабының 4,5,6-бөліктерінде көзделген ережелерді қолданады [6,320].

Тоқтатыла тұрған іс мынадай жағдайларда қысқартылуы мүмкін:

- ҚР-ның Қылмыстық кодексі осы қылмыстық жолмен жазаланатын әрекет үшін белгіленген ескіру мерзімі өтіп кеткен;
- ҚР-ның Қылмыстық кодексінің 69 – бабында көзделген негіздер бойынша ескіру мерзімі үзілмеген;
- бұл іс бойынша қылмыстық жолмен жазаланатын әрекет жасаған адам анықталмаған (ҚДЖК-нің 50-бабының 5-бөлігі, 196-бабының 8-бөлігі).

Жалпы мақаланы қорытындылай келгенде, алдын ала тергеу қылмыстық іс жүргізудің екінші кезеңі, екінші сатысы, қылмыстық іс жүргізу заңдарымен реттелетін, заңда көрсетілген тәртіппен жүргізілетін, қылмысты ашып, айыпкерді жауапқа тартуды көздейтін, қылмыстың жасалуына ықпал ететін себеп пен жағдайды анықтайтын сатылық екендігін түсіндіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сарсенбаев Т.Е., Хан А.Л. Уголовный процесс. Учебное пособие. Астана: ИКФ "Фолиант", 2000 г
2. Строгович М.С. Прокурорский надзор за соблюдением законности органов дознания и предварительного следствия. Москва: 959-195с.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі (Ерекше бөлім).
4. Төлеубекова Б.Қ., Қапсәләмов Қ.Ж., Шынарбаев Б.Қ., Бекішев Д.Қ. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы (Ерекше бөлім Сотқа дейінгі сатылар), Оқулық. Алматы, "Жеті жарғы", 2002 ж
5. Тәшібаев Қ.Ө. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы, лекциялар жинағы Қарағанды, 2003 ж.
6. Нұрмашев Ұ., Нұрмашева Ф. Қылмыстық іс жүргізу құқығы. - Алматы: Жеті жарғы, 2008. - 368 б.

ЭКОНОМИКА

ӘӨЖ: 33.009.02

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕМДІК БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ 30 ЕЛДІҢ ҚАТАРЫНА КІРУ ҮРДІСІНДЕГІ БАСЫМДЫ МІНДЕТТЕРІ

Абдиманап Нуриля

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Қазақстанның әлемде дамыған 30 елдің қатарына кірудегі негізгі басымды міндеттер келесідей: инновациялы-индустриалды трендтерді түзету мен нығайту, агроөнеркәсіптік кешенді жақсарту, ғылымды қажет ететін экономиканы құру, инфрақұрылымды дамыту, шағын және орта бизнестердегі мәселелерді шешу. Мақалада нақты міндеттердің мәселелерін шешу жолдары қарастырылады, сонымен қатар оларды жою жолдары ұсынылған.

Основными приоритетными задачами в процессе вхождения Казахстана в число 30 самых развитых стран мира являются: корректировка и усиление тренда инновационной индустриализации, улучшение АПК, создание наукоемкой экономики, развитие инфраструктуры, решение проблем МСБ. В статье рассматриваются проблемы в решении поставленных задач, а так же предлагаются пути их преодоления.

Kazakhstan's main priorities for entering the group of 30 world's most developed countries are: updating and strengthening the innovative trend of industrialization, improving agriculture sector, the creating knowledge-based economy, developing infrastructure, supporting small and middle enterprises (SME). This article deals with the problems of implementation of the program and presents the suggestions of overcoming them

Кілт сөздер: әлемдік нарық, ұлттық экономика, жаһандық бәсеке, бәсекеге қабілеттілік, инновациялық саясат, сыртқы сауда айналымы

Заманауи жағдайдағы Қазақстан өркендеуінің экономикалық негіздері халықтың қоғамдық белсенділігін көтеру мен өмір сүру сапасын арттыру болып табылады. Қазіргі экономикалық өсу жоғарғы тәуекелге бару арқылы жалпы ғылыми органның, ақпараттық инфрақұрылымның даму-деңгейіне, ғылыми зерттеудің қаржылық көлемінің мөлшеріне, олардың нәтижелерін коммерциялық жүзеге асырудың белгісіздігіне тәуелді басқару тәжірибесіндегі үздіксіз инновациялық үрдістерге көшуге жетелейді. Инновациялық экономиканы құрудың экономиканы өртараптандыруға бағытталған индустриалды-инновациялық стратегияны жүзеге асырумен тікелей байланыстылығы, Қазақстанның жетекші дамыған елдер сияқты жетістіктерге жету үшін адамдар әлеуетін, табиғи ресурстарды пайдалану тиімділігін түпкілікті көтеру қажеттілігі тұр. Әр елдің өзіндік ерекшеліктері бар, Қазақстанның да тиімді жүзеге асырылатын ұлттық бәсекелік басымдылықтары бар.

Жаһандық бәсеке - заманауи қоғамдық даму заңдылығы, ол ұлттық мемлекетті ғана қамтымайды, ол трансұлттық корпорациялар (ТҰК) арасында да жүреді. ТҰК интеллектуалды, ғылыми-техникалық және қаржылық әлеуеттік ортада құрылады. Шамамен неғұрлым табысты салалардың әлемдік сауда және қаржы айналымының жартысынан көбі солардың бақылауында. Көптеген ТҰК өздерінің экономикалық айналымы жөнінен ірі елдерден асып түседі. Жетекші 500 трансұлттық корпорациялар өңдеуші кәсіпорындар экспортының 3/1, әлемдік саудадағы шикізаттық тауарлардың 4/3, жаңа технологиялық сауданың 5/4 қамтиды, дүниежүзінің барлық елдерінде ондаған миллиондаған адамдарды жұмыспен қамтамасыз етеді.

Қазіргі кезеңде экономикалық өсімнің негізгі көзі елдің шикізаттық әлеуеті болып табылады. Республика экономикасына тікелей шетелдік инвестициялар тартылады және ашық сыртқы сауда саясатын жүргізеді. 2013 жылы сыртқы сауда айналымы көлемі 133 506.0 млн. долларын құрады, бұл 2009 жылмен салыстырғанда 1,8 есе өсімді берді.

Елдің сыртқы саудасы тиімділігінің талдауы сауданың жалпы экономикалық өсу қарқынына әсерін көрсетеді. Көптеген сарапшылардың пікірінше жоғары экономикалық көрсеткіштерге жетуге көбінесе шикізат экспорты мен әлемдік нарықтардағы қолайлы бағалық жағдаят әсер етті.

Кесте 1 - ҚР сыртқы сауда айналымы, (млн. АҚШ доллары)

	2009ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.	2013ж.
Сыртқы сауда айналымы	71 604,4	91 397,5	121 241,7	132 807,2	133 506,0
Экспорт	43 195,8	60 270,8	84 335,9	86 448,8	84 700,4
Импорт	28 408,6	31 126,7	36 905,8	46 358,4	48 805,6

Әрбір ел ұлттық тәуелсіздігіне, жеке дамуына ұмтылғандықтан да ашық ұлттық нарық, шетел капиталын, халықаралық кооперацияны тарту, әсіресе экономиканың стратегиялық салалары қатаң бақылауды қажет етті. Елдің ұлттық мүддесі жергілікті капиталды толықтырумен, отандық тауар өндірушілерді қолдау, оларды ынталандырумен байланысты болды. Дамудың түпкі мақсаты — халықаралық еңбек бөлінісінде бәсекеге қабілетті, бірте-бірте легитимді пайда табу (заннамалық негізде) арқылы ұлттық капиталды қалыптастыру [1,-344б.].

Республикада жаңа технологияны игеруге жол ашылды, нарықтық басқару тәжірибесін меңгерді. Қазіргі кезеңде нақты сектордағы серпінді жобаларды жүзеге асыратын мемлекеттік-жеке серіктестікті дамытуға көңіл бөлінуде. Сыртқы нарықтағы өндірістің әлемдік технологиясы негізінде қазақстан бизнесінің көшбасшыларын шығару міндеті белгіленді. Мәселен, «Қазақмыста» жұмыс жасайтын «Самсунг» компаниясы, «ҚазМұнайГаз», «Қазатомөндірісі», «Еуразиялық өнеркәсіп ассоциациясы», «Теңішевройл», «Маңғыстаумұнайгаз», «МитталСтил Теміртау», Оңтүстік Қазақстандағы «еркін экономикалық аймағы»-тоқыма кластері, Қызылордадағы әйнек құрылысы заводы, Павлодар алюминий заводы, Атыраудағы мұнай-химия кешені және басқа да корпоративті көшбасшыларды экономиканың жоғарғы тиімділігін қамтамасыз ете алатын шағын және орта кәсіпорындарға айналды.

Қоғамның барлық мүшелерінің бастамашылдығы мен іскерлігіне негізделген ашық нарықтық экономика - халық тұрмысының жоғарғы сапасы және алдыңғы қатарлы әлеуметтік стандарттарын қамтамасыз етуге қабілетті, халықаралық қоғамдастықтың толық құқылы және жауапты мүшесі ретінде, Қазақстанның бәсекелестікке қабілеттілік көрсету мүмкіндіктерінің негізі болды.

Реформа нәтижесінде болашақта өнеркәсіп құрылымында және экспортта өзгерістер жасауға қабілетті ірі жоғарғы технологиялық макрожобалар енгізіле бастады, әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті 30 корпоративтік лидерлер-компаниясы құрыла бастады. Қаржы секторын дамыту Қазақстанның экономикалық өсуінің негізгі шарттарының бірі болып табылады. Қазақстанның қаржылық секторын дамыту тұжырымдамасында алға қойылған міндеттер тұтастай алғанда орындалды. Негізгі мақсатқа қол жеткізіліп, еркін бәсекелестік жағдайында тиімді жұмыс істейтін қаржы жүйесі қалыптасты [2].

Отандық экономист-ғалымдар Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін көтеруді зерделей келе, оның негізгі бағыттарын былайша тұжырымдайды: Қазақстандағы бәсекеге қабілеттіліктің күшті және әлсіз жақтарын анықтау қажеттілігі туындады.

2012-2013 Бүкіләлемдік экономикалық форумның Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі рейтингінде Қазақстан 51 орынды иеленді

Рейтингінің қорытындылары бойынша Қазақстан орташа 4.4. баллмен 51 орынды иеленді, бұл еліміздің ұстанымын өткен жылмен салыстырғанда 21 ұстанымға жақсартқанын білдіреді (2011 жылы – 72 орын). Бұл ретте Қазақстан даму жолында тиімділік пен инновациялық даму тәрізді факторлар үлкен рөл атқаратын анағұрлым жоғарғы даму деңгейі бар елдердің қатарына қосылды. Бұл топта Қазақстаннан өзге Ресей Федерациясы, Бахрейн, Бразилия, Чили, Венгрия, Малайзия, Польша, Түркия, Эстония және тағы бірқатар елдер бар. Қазақстанның ұстанымдары барлық факторлар бойынша жақсарды: «Институттар», «Макроэкономика», «Жоғары білім және кәсіби дайындық», «Тауар нарығының тиімділігі», «Қаржы нарығының дамуы», «Технологиялық дайындық деңгейі», «Бизнестің дамуы», «Инновациялар». Қазақстанның мемлекеттік борышы төмен деңгейлі макроэкономикалық тұрақтылық факторы бойынша ұстанымдары сол калпынша мықты.

Бұрынғы КСРО елдері ішінде Қазақстан өз алдына Эстония (34 орын), Литва (45 орын) және Әзірбайжан (46 орын) салып, төртінші орында тұр. Кеңестік дәуірден кейінгі кеңістіктің қалған мемлекеттері төмен орында орналасқан: Ресей Федерациясы 67 орында, Украина – 73 орында, Грузия – 77 орында, Армения – 82 орында, Молдова – 87 орында, Тәжікстан – 100 орында және Қырғызстан – 127 орында. БЭФ рейтингінде Беларусь және Өзбекстан жоқ.

Биылғы жылы рейтингтің көш басында тағы да Швейцария тұр. Одан кейінгі орындарда Сингапур, Финляндия және Швеция орналасқан.

Жалпы, 2011 жылғы Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі рейтингінің нәтижелері бойынша елдің бәсекеге қабілеттілігін және мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін арттыру бойынша таңдалған курстың дұрыстығын айтуға негіз бар [3].

Дүниежүзілік экономикалық форумның 2014-2015 жылдардағы Жаһандық бәсекеге қабілеттілік жөніндегі есебі бойынша Еуразия елдерінің ішінде бәсекеге қабілеттілік рейтингінде көшбасшы ретінде Әзірбайжан (38; +1) және Қазақстан (38; +1) болып қала береді. ТМД-ға мүше елдердің ішінде Грузияда (69; +3), Украинада (76; +8), Молдовада (82; +7) және Қырғызстан Республикасында (108; +13) позицияларының жақсарғаны байқалады. Арменияның (85; -6) рейтингі 6 тармаққа төмендеді, ел 85-інші позицияны иеленді. Тәжікстан осы жылы қайта қатысты және 91-інші позицияны алды (2013 жылы сауалнама жүргізу үшін мүмкіншілігі болмауына байланысты Тәжікстан рейтингтен алынып тасталды).

БРҰҚ елдері арасында Қытай бұрынғыдай ең жоғары позицияны (85; -6) алады. Қытайдан кейін Ресей (53; +11), Бразилия (57; -1) және Үндістан (71; -11).

БҚЖИ нәтижелеріне сәйкес Қазақстан өткен жылғы позициясын сақтай отыра, 50-інші орынды иеленді.

БҚЖИ рейтингісіне Қазақстанның қатысу тарихы бойынша 2005 жылдан бастап орташа ұпай бойынша осы позиция ең үздік болып табылады.

Қазақстанның жалпы орташа ұпайы 4,42-ды құрайды (2013 жылы 4,41), бұл Италия (49) және Коста-Рико (51) арасындағы орынды қамтамасыз етті.

2013 жылдан бастап Қазақстан дамудың 2-інші кезеңінен (тиімді даму кезеңі) 3-інші кезеңіне (инновациялық даму кезеңі) ауысу экономикасы бар ел ретінде рейтингке қатысып келетіндігін атап өткен жөн.

Қазақстанның позицияларының жақсаруы тиімділік факторлар тобы бойынша байқалды (48; +5). Осылай, Қаржы нарығының дамуы (98; +5), Тауарлар мен қызметтер нарығының тиімділігі (54; +2) және Нарық көлемі (52; +2) факторлары бойынша болмашы ілгерілеуге қол жеткізді. Қазақстан Компаниялардың бәсекеге қабілеттілігі (91; +3) факторы бойынша өз рейтингін жақсартты. Жоғары білім және кәсіби дайындық (62; -8) факторы бойынша республика позициясын өткен жылғымен салыстырғанда 8 тармаққа төмендеткендігін атап өткен жөн. Сондай-ақ Макроэкономикалық орта (27; -4) және Технологиялық дайындық (61; -4) факторлары бойынша төмендеу болды [3].

Бәсекеге қабілеттілікті арттыру мен ел дамуының тірегі: ЖІӨ жоғарғы технологиялық өндіріс үлесін арттыру, дамыған елдер стандартына келтіру мақсатында экономиканың құрылымын жетілдіру және Қазақстанның бәсекеге қабілетті басымдылығын жүзеге асыруға бағытталған ұлттық экономиканы жаңғырту. Қазақстанда қызмет көрсету саласы ЖІӨ шамамен 50% құрауы, экономиканы құрылымдық қайта құруға ауқымды орын берді.

Қызмет көрсету саласының жоғарғы-деңгейі (қаржы, ғылым, білім беру, денсаулық сақтау, инновациялық жұмыстар, ақпараттық технологиялар және т.б.) бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіру Стратегиясының бірінші басымдылығының төртінші міндетіне (Экономика дамуын қамтамасыз ететін жаңа бағыттарды қалыптастыру) сәйкес келеді.

Дамыған және бәсекеге қабілетті мемлекеттер экономикасының ерекше сипаттарын атап өтсек: Біріншіден, қаржы саласының жоғарғы дәрежеде дамуы. Инновацияға бейім және жоғарғы технологиялық экономика, технологияны үнемі жетілдіріп отыруға сүйенеді. Бұл бойынша Қазақстандағы басымдылық - экономикалық тәуелсіздік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі нақты өндіріс, логистика - логистикалық инфрақұрылым, әлемдік нарыққа шығарылатын өнімдер (құбырөткізгіштер, порттар, ЛЭП т.б.) және Қазақстанның Еуропа мен Азия аралығын байланыстырушы өтпелі-деңгейін қамтамасыз ететін тасымал коридорлары. Өндіруші салаларға мемлекетті қатыстыру мен мемлекеттік кәсіпкерлікті дамыту, жеке өнім түрлері бойынша әлемдік нарықты қадағалауға қабілетті ұлттық монополистік-компаниялардың құрылуы. Келешекте шешімі күтілетін салалар — өндірістің жоғарғы технологиялық және стратегиялық келешегі - биотехнология, нанотехнология, космостық өнеркәсіп, роботтехника.

Екінші ерекшелігі - ғылым және білім беру саласы. Қазақстанда бұл да дамудың басым бағыты, болашақтағы мақсат - жоғары технологиялық саланы білікті мамандармен қамтамасыз ету.

Үшінші ерекшелігі - қаржы саласы. Жаһандану жағдайында ұлттық экономикалық мүддеге сай бағытта жол көрсетуші - қаржы институттары мен нарық болып табылады. Қаржы саласының мықты дамуы - отандық қаржы жүйесін, оның барлық компоненттерін - банктен қор нарығына дейін дамыту және нығайту, экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне бағытталған негізгі басымдықтар. Экономикалық дамуға қолдаудың «екінші тіркемесін» қамтамасыз ететін қосымша өндірістер мен «бастау алған» салалардан дамыған тапсырыстар және, ақша қаражаты шетелге кетпей Қазақстанда қалатындай мүмкіндіктерді жетілдіру басты міндет. Мұндай салаларға мәселен, құрылыс заттары, мұнай-газ, тау-шахта машина жасау, құбыр өндіру, сол сияқты материалдық емес өндірістер - білім беру, аудит, консалтинг және т.б. жатады. Яғни Қазақстан жоғарғы дәрежеде дамыған және тиімді қаржы жүйесін қалыптастыру, жеке ТҰК (ТНК) және жоғарғы технологиялық өндіріс кластерін қалыптастыру бағытында жұмыс атқаруда.

Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін көтеретін басым салаларды дамытуға бағытталған экономикалық саясаттың факторлық-мақсаттық негізде жүргізілуі туралы қазақстандық ғалымдар тарапынан берілген ұсыныстар: Экономикалық үрдістерде мемлекеттің қатысының белсенді болуы, оның ішінде мемлекеттік кәсіпкерлік институтының реттелуін енгізу; Қазақстан экономикасының дамуының құрамдас бөлігі ретінде технология мен инновацияны көтеру; Қазақстан капиталының әлемдік нарықтағы экспантеграциясына дем беру; Ұлттық модельді жүзеге асыруды экономиканы басқару жүйесімен бірге жүргізу [4].

2050 жылға қарай Қазақстанда отандық тауарлар бәсекеге қабілетті болуы мақсатында 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап Қазақстанның, Ресей мен Беларусьтің қатысуымен Біртұтас экономикалық кеңістік құру кезеңі басталды. Басты мақсат жаңа технологиямен жабдықталған өндірісті дамыту арқылы тұрғындарды жоғары әлеуетті жұмыстармен қамтамасыз ету. Ұлт көшбасшысының тапсырмасы бойынша үдемелі индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасын өнеркәсіптік қуаттарды импорттауға және технологиялар алмасуға бағыттау үшін бірлескен халықаралық компаниялар мен тиімді серіктестіктер құру мен дамытудың кіші бағдарламасын жасау қолға алынуда. Инновациялық кластерлер - Назарбаев Университеті және Инновациялық технологиялар паркін дамыту жалғасын табуда [5].

Қазақстан экономикасында бәсекеге қабілеттілік ең алдымен, жұртшылықты оған тәрбиелеуден басталу қажеттілігінің маңыздылығымен, өткен онжылдықтар тарихынан сабақ алып отырмыз. Бұл үрдіс тікелей жеке адамның құндылықтарына тікелей байланысты болып табылады. Жеке адамның әлеуетінің көтерілу-деңгейінен мемлекет-деңгейі айқындалады. Мән беруден мағына пайда болатыны тәрізді, бәсекелік мазмұны қоғамдағы әрбір адамның жұмысқа қабілетті әлеуетін дер кезінде пайдалана алудан басталады. Сонда ғана әлемдік жаһандану аясында ел әлеуеті жоғары дәрежеге көтеріледі. Қорытындылай келе, Қазақстан үшін ең басты назарға алынатын ұстанымдар:

- Жинақталған тәжірибелерді саралау арқылы жаңа істерге қол жеткізу;
- Жаһандық ауқымдағы әлеуметтік дағдарыс көздерін ескере отырып, республика экономикасының әлсіз тұстарының дамыту тетіктерін зерттеу;
- Мемлекет бюджеті бағытталатын жалпыұлттық жобалар - республика экономикасын әртараптандыру және инфрақұрылымды дамыту ауқымы ауыл аймақтарды кең қамтуына байланысты, ондағы тұрғындар қажеттілігі мен еңбек белсенділігіне қатысты мәселенің барлығына мониторинг жүргізіліп, уақытты ұтқызып алуға жол берілмеу;
- Отандық тауарларды жарнамалау және оны дамыту технологиясын жетілдіру жолдарын мемлекеттік қолдау;
- Ішкі нарықты дамытуда орта және шағын бизнес өкілдерінің құқысы мен міндеттері жөнінде, ақпараттармен қамту және реттеу;
- Тұрғындардың жеке жауапкершілігін арттыру бағытында аймақтарда, ақылдастар кеңесінің жұмыстарын үйлестіру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аубакиров Я.А. Национальная экономика: теоретико-методологические и практические проблемы развития: Сб. науч.тр.-Алматы: Триумф «Т», 2009.-409с.
2. Назарбаев Н. А. Выступление на VI Конгрессе финансистов Казахстана. - Астана, 5 ноября 2006г.
3. <http://comforg.gov.kz/>
4. Сабден О. С. Основные направления повышения конкурентоспособности экономики Казахстана.// Материалы Международной научно-практической

конференции (г. Алматы, 18 мая 2007 г.). Под. ред. О. Сабдена -Алматы: Институт экономики МОН РК, 2008 г. -376с.

5. Қазақстан Республикасының Президенті — Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // «Егемен Қазақстан», 15 желтоқсан 2012 жыл.

УДК 658.562

РОЛЬ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Амраева Айша Сейтбаткалкызы,

магистрант специальности 6М050600 - Экономика

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
aishoka1992@mail.ru

Мақалада мейрамхана бизнесі кәсіпорындарының қазіргі экономикадағы алатын орны мен мейрамхана бизнесінің мемлекет және аймақтардың көптеген глобалды әлеуметтік-экономикалық міндеттерін шешудегі атқаратын ролі жайлы айтылған.

В статье говорится о месте предприятий ресторанного бизнеса в современной экономике и о роли ресторанного бизнеса в решении многих глобальных социально-экономических задач страны и регионов.

The article refers to the place of business of the restaurant business in today's economy and the role of the restaurant business in addressing many of the global socio-economic problems of the country and the region.

Ключевые слова: общественное питание, ресторанный бизнес, социальная сфера, культурный туризм, досуговые услуги

Общественное питание является динамично развивающейся отраслью экономики. В связи с тем, что она затрагивает интересы практически всего населения (как проживающего на данной территории, так и приезжих), общественное питание быстро реагирует на потребности рынка.

Потребитель результатов деятельности предприятий ресторанного бизнеса – конкретный индивид. Общественное питание является отраслью социальной сферы, качество функционирования которой во многом определяет не только уровень удовлетворенного спроса совокупного потребителя, но и характер решения многих социальных проблем.

В настоящее время большинство предприятий сферы ресторанного бизнеса следует относить к многопрофильным предприятиям, поскольку они удовлетворяют не только базовые, физиологические потребности посетителей, но и коммуникативные потребности, потребности в проведении тех или иных форм досуга, а также в получении определенных культурных благ.

На тех территориях, где рыночная инфраструктура недостаточно развита и поэтому современные логистические цепи в рамках поставки, переработки и хранения продуктов питания отсутствуют, предприятия ресторанного бизнеса налаживают прямые длительные хозяйственные связи непосредственно с производителями сельхозпродукции. Последние формируют продовольственный комплекс.

В ситуациях же должного развития оптово-посреднического звена и сети мелкооптовой торговли продовольственными товарами повышается роль торгово-

сбытового комплекса, состояние которого является важным индикатором качества функционирования рыночной инфраструктуры. В последние десятилетия многие предприятия ресторанного бизнеса включают в содержание своей хозяйственной деятельности культурно-развлекательные программы, поставку определенного вида культурно-досуговых услуг. В то же время хозяйствующие субъекты общественного питания выступают своего рода структурными подразделениями крупных развлекательных комплексов, казино, клубов так называемой «досугово-развлекательной» специализации. Поэтому в этом контексте речь идет о взаимодействии сферы ресторанного бизнеса с культурно-развлекательным комплексом [1].

Важной составляющей хозяйственной деятельности предприятий ресторанного бизнеса следует рассматривать некоммерческую деятельность, в рамках которой предприятия выступают организаторами некоммерческих акций, спонсорами, благотворителями и т.п. Речь идет о предоставлении услуг общественного питания на бесплатной основе или на условиях оплаты этих услуг по социально низким ценам. Пользователями такого рода услуг в рамках социального туризма являются социально незащищенные группы потребителей, в том числе не проживающие в соответствующем месте. Сфера ресторанного бизнеса тесно взаимодействует с лечебно-оздоровительным (рекреационным) комплексом. Пропаганда и реализация на практике идеи здорового образа жизни предполагают организацию диетического питания, «специальных столов» для посетителей, страдающих теми или иными формами заболеваний, вегетарианского питания и т.п. [2].

Услуги предприятий общественного питания формируют соответствующий спрос в рамках широкой туристской инфраструктуры. Ресторанный бизнес тесно взаимодействует с туристско-экскурсионным комплексом и одновременно выступает важным фактором формирования туров. При этом речь идет о туристах, пользующихся услугами общественного питания.

Сфера ресторанного бизнеса содействует развитию въездного туризма в соответствующем регионе. Это, в свою очередь, создает условия для комплексного территориального развития посредством эффекта мультипликатора через повышение деловой активности региона и его инвестиционной привлекательности. Создавая в отрасли новые рабочие места, расширяя туристскую инфраструктуру и повышая эффективность ее функционирования, ресторанный бизнес решает как экономические, так и социальные функции.

Таким образом, современные предприятия ресторанного бизнеса могут тесно взаимодействовать с различными отраслевыми комплексами: продовольственным, торгово-сбытовым, туристско-экскурсионным, рекреационным, культурно-развлекательным, комплексом социальной защиты населения.

Следует иметь в виду, что сфера ресторанного бизнеса является составной частью сферы общественного питания и не относится к семейному (личному) питанию. Как только семейное питание выходит за рамки функционирующего одного домохозяйства, оно трансформируется в общественное питание.

В то же время ресторанный бизнес может выполнять функции как коллективно организованного питания, так и индивидуально организованного питания. Под коллективно организованным питанием понимается обслуживание сферой ресторанного бизнеса широких социальных слоев потребителей, которые имеют общее место потребления других услуг или (и) коллективно выполняют строго определенные социальные функции. К субъектам коллективно организованного питания относятся предприятия сферы ресторанного бизнеса, функционирующие в учреждениях: лечебно-оздоровительных, туристско-

спортивных, культуры и искусства, воспитания и образования, средств массовой информации и т.п.

Предприятия индивидуально организованного питания обслуживают посетителей различного статуса, не связанных друг с другом местом потребления каких-либо других услуг и выполнением тех или иных общих социальных функций. Продукция таких предприятий часто имеет более широкий ассортимент и более персонифицирована. Предприятия индивидуально организованного питания общедоступны: они могут функционировать в системе городской и муниципальной инфраструктуры и быть ориентированы на широкий круг потребителей [3].

Рассмотрение двух групп предприятий сферы ресторанного бизнеса актуально в том смысле, что каждая из них имеет свою систему управления и адекватный данной системе экономический механизм функционирования.

Общественное питание относится к тем отраслям экономики, которые способствуют рационализации использования свободного времени человека. С одной стороны, услуги предприятий ресторанного бизнеса создают условия для сокращения времени, затраченного на ведение домашнего хозяйства, в части времени, необходимого для приготовления пищи, а с другой – эффективного использования свободного времени на проведение досуга.

Велика роль предприятий общественного питания и в рационализации использования рабочего времени своих посетителей. Особенно это актуально для тех предприятий общественного питания, которые работают в рамках социальной инфраструктуры хозяйствующих субъектов более высокого уровня управления. Специалистами доказано, что здоровый образ жизни, в том числе и культура питания на производстве, создает условия для нормального протекания хозяйственного процесса: способствует росту производительности труда, сокращению внутрисменных простоев, увеличению коэффициента использования календарного фонда рабочего времени в связи с уменьшением числа дней невыхода работников по болезни и т.п.

В зависимости от содержания выполняемых экономических и социальных функций предприятия сферы ресторанного бизнеса имеют принципиально различные технологии и формы обслуживания клиентов. Так, например, различного рода предприятия быстрого питания ориентированы на минимизацию времени посетителя, затрачиваемого на приготовление и прием пищи. Рестораны же, поставляющие широкий спектр социально-культурных и досуговых услуг, предлагающих широкий ассортимент порционных блюд, в том числе эксклюзивных под заказ конкретного клиента, напротив, предполагают увеличение времени нахождения в зале своего среднестатистического посетителя.

Рост деловой активности сферы ресторанного бизнеса в регионе стимулирует повышение инвестиционной привлекательности соответствующей территории, ее финансовой устойчивости и, наоборот, рост внутренних и внешних инвестиций в сферу ресторанного бизнеса способствует развитию этого вида бизнеса.

Сфера ресторанного бизнеса играет важную роль и в смягчении проблемы занятости населения. В этом проявляется одна из ее важнейших социальных функций. В силу того что, с одной стороны, в данной сфере весьма высока доля ручного труда, а с другой – наблюдается ярко выраженная устойчивая тенденция бурного экономического роста в отрасли, сфера ресторанного бизнеса существенно влияет на уровень и структуру безработицы, емкость рынка труда соответствующих специальностей, его структурные сдвиги и т.п.

С активным участием предприятий сферы ресторанного бизнеса решаются глобальные социальные задачи на всех уровнях управления экономикой: мега, макро-, мезо- и микроуровнях.

Услуги общественного питания могут быть в качестве не основных, сопутствующих поставке основной социальной услуги – в области образования и воспитания, рекреации, физической культуры и спорта и т.д. [4].

Сфера ресторанного дела – это социальный институт, который решает важные социальные задачи общества и индивидуума. Предприятия отрасли кроме физиологической функции удовлетворения потребителя в пище, все больше выполняют и другие функции, непосредственно связанные с процессами социализации в обществе. Эти функции «работают» на протяжении всей жизнедеятельности человека.

Ресторанное дело решает или смягчает важные проблемы урбанизированного общества. В условиях кардинальных изменений в характере производительных сил современного города и территориальной организации размещения населения предприятия отрасли выступают реальным инструментом решения важных социально-экономических задач на уровне территории, хозяйствующих субъектов и отдельных граждан.

В мегаполисах, крупных культурных и туристских центрах ресторанное дело играет особую роль. Основными клиентами предприятий отрасли выступают туристы в рамках внешнего и внутреннего туризма. При этом многие заведения ресторанного типа функционируют на территории туристских комплексов, заповедников, дворцово-парковых ансамблей и т.п. Объекты туристской инфраструктуры: музеи, театры, центры развлечений и т.п. – все больше строят философию своего бизнеса на принципах комплексного маркетинга, предполагающих совместное стратегическое планирование деятельности совместно с предприятиями сферы ресторанного бизнеса. В результате формируется тот комплексный социально-культурный продукт, который так важен в части развития культурного туризма.

Велика роль отрасли и в процессах взаимопроникновения национальных культур. Предприятия ресторанного дела выступают своеобразными проводниками национального кулинарного искусства, национальной кухни, национальных традиций приготовления и потребления пищи. Речь идет о решении строго определенных глобальных социальных задач на планетарном уровне. Изначально, формируясь вне отраслевой экономики, эти задачи переносятся на уровень конкретных предприятий [5].

Таким образом, подводя итоги, следует сделать вывод: сфера ресторанного бизнеса играет важнейшую роль в решении многих глобальных социально-экономических задач страны и региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Юрьев К.В. Социальные императивы развития ресторанного бизнеса в регионе // Социально-экономические явления и процессы. 2013.- № 9. – С. 121-127.
2. Радченко Л.А. Организация производства на предприятиях общественного питания: учебник. - Изд. 10-е. испр. И доп.- Ростов н/Д : Феникс, 2009. – 373с.
3. Keaveney S. M. Customer Switching Behavior in Service Industries: An Exploratory Study / Journal of Marketing, 2005. April. Vol 59.
4. Сапелко С.Н., Никитина А.С. Современные тенденции развития туристского бизнеса. В сб. Проблемы управления развитием социально-экономических систем: Межвузовский сборник научных трудов, выпуск 23. – СПб.: 2007
5. Реутова Ю.Н. Перспективы структурных преобразований в экономике регионов // Экологическая и экономическая безопасность: проблемы и пути

решения: сб. XII Международ. науч.-практ. конф. (пос. Шепси, 20–24 сентября 2007 г.). – Краснодар, 2007.

ӘОК 658.5

ЖОСПАРЛАУ КӘСІПОРЫНДЫ БАСҚАРУДЫҢ БАСТЫ ФУНКЦИЯСЫ РЕТІНДЕ

Бекметов Тахир Қайратұлы, магистрант

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
Takhir00@gmail.com*

Басқару процесі жоспарлау, жоспар бойынша қызметтерді ұйымдастыру және оның нәтижелерін бақылау болып табылады. Жоспарлау процесі басқарудың барлық деңгейлерін қамтиды және ортақ мақсаттарына сай келетін қызметтердің орындалуына қажетті алғышарттарды қамтамасыз ету керек.

Любая солидная фирма уделяет первоочередное внимание планированию своей деятельности. Управление предприятием начинается с этой основной функции, которая в свою очередь тесно взаимодействует с другими.

Any solid company gives priority to planning its activities. Enterprise management begins with this basic function, which in turn works closely with the other .

Негізгі сөздер: жоспар, жоспарлау процесі, кәсіпорынды басқару, стратегиялық жоспар

Қазақстан Республикасының бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарынан анық орын алу жөніндегі стратегиялық міндеттің орындалуы үшін әлемдік экономиканың есімінен тұрақты түрде асып отыратын экономикалық даму қажет. Еліміздің жоғары деңгейде өзіндік жолы бар мемлекет ретінде танылуы, оның әлеуметтік-экономикалық үстемелеп дамуы, халықтың әл-ауқатын, тұрмыс жағдайын жақсартудың негізі болып табылады. Бұл үшін қаржылық және әлеуметтік тұрақтылықты сақтай отырып шаруашылық жүргізудің қолайлы жолдарын тауызу қажет, халықаралық еңбек бөлінісіне, ел экономикасының өсуіне тиімді жағдай орната отырып, белсене қатысу керек. Экономикалық өсуді жеделдетудің және өндірістің тиімділігін арттырудың басты факторы - жоғары өнімді еңбекке уәждеме жасау, белсенді еңбекке экономикалық ынталандыру.

Нарықтық экономика жағдайында басқарудың басты объектісі – кәсіпорын болып табылады. Дәстүр бойынша басқарудың мәселелері ірі кәсіпорындарда зерттеледі, сондықтан бизнес-менеджмент туралы айтқанда, ең алдымен ірі корпорацияларды басқару туралы сөз қозғалады. Басқару объектісін осылайша айқын көрсету басқару мақсаттарын, басқару принциптері мен әдістерін анықтауда және т.с.с. мәселелерді зерттеуде маңызы зор.

Еңбек процессін жекелеген қызметкерлер арасында бөлу мен тұлғалардың арасында тікелей қатынас болуы басқару мен еңбек корпорациясымен бірісе байланысқанын көрсетеді. Басқару жекелеген адамдардың іс-қимылдарын үйлестіруге деген өндірістік қажеттіліктен туындайды. Капиталистік өндірістің дамуымен басқару барған сайын күрделеніп, жіктеліне басталған. Меншік иесі - капиталист енді өзі басқара алмады, сондықтан да басқарушы қызметкерлердің көптеген шарттары, ал кейін басқару органдарының біртұтас жүйесі пайда болды.

Өндіріс орны техникалық, материалдық және адам ресурстарының күрделі қисындастыруы деп атауға болады. Техникалы-технологиялық жүйе мен

кәсіпорынның әлеуметтік ұйымдастыру жүйесі бір-бірімен органикалық бірлікте болады. Басқару мәселесі барлық элементтердің мейлінше дәлдігін, ұйымдасу мен ұтымдылығын талап ете отырып, тек технологиялық аспектілерді ғана қарастырып қоймай, сондай-ақ өндіріс процессінде адамдардың бірлескен әрекетін ұйымдастырудағы адамдар арасындағы қатынастар мен өзара қатынастар жиынтығын, олардың өндіріс құрал-жабдықтарымен өзара әрекеттесуін және т.с.с. зерттейді.

Басқару теориясының маңызды мәселесі – басқарудың жалпы және өзгеше нышандарының ара-қатынасы. Кәсіпорынды басқаруда жалпы принциптердің рөлін асыра сілтеу дұрыс емес, әрі практикалық қателіктерге әкеп соғады. Кәсіпорынды басқарудың мәнін анықтай отырып, онда кез-келген басқа жүйелердегідей басқарудың жалпы және өзгеше белгілері сипат алатындығын естен шығармау керек: соңғылары берілген басқару функциясының мәнін толығырақ сипаттайды [1,236].

Басқарудың жалпы заңдылықтары басқару механизмінің жұмысында, ақпаратты жинау, беру, ақпаратты өңдеу жүйесінде орын алады және т.с.с., бірақ басқарудың мәні әрқашан басқарылатын жүйенің өзмен, оның өзгеше заңдылықтарымен тығыз байланысқан.

Сөйтіп, басқарудың мәнін оның жекелеген тармақтарын, басқарушы жүйенің мәнін, оның сан-алуан аспектілерін зерттейтін әртүрлі ғылымдардың жетістіктерін қолдану негізінде ашуға болады.

Шын мәнінде, басқару – өте күрделі, кешенді жүйе. Басқару мақсаттарды, принциптерді, басқару әдістері жүйесін құруды алға қояды. Құрылымдық тұрғыда ол басқару органдарын, басқару кадрларын, басқару техникасын қамтиды. Іс барысында басқару әр түрлі кезеңнен өтеді. Олар: жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру және бақылау. Басқару органдары мен процесстері әр түрлі деңгейде әр түрлі болады және әр түрлі әлеуметтік ұйымдарда бірдей емес. Басқаруда сан алуан саяси, экономикалық, ұйымдастыру-техникалық және әлеуметтік-психологиялық мәселелерді ескеріп, үйлестіріп отыру қажет. Басқару процессінде ұйым қызметінің барлық тараптары мен аспектілері оған қатысушылармен бір тұтас бірігеді, интеграцияланады. Барлық элементтердің біртұтас бірігуі процесстерін зерттеу, басқаруды біртұтас, кешенді және нақты әлеуметтік құбылыс ретінде зерттеп-біту басқаруда маңызды болып табылады.

Басқару теориясында логикалық әдіс қолданылып, логикалық заңдар тұжырымдалады. Экономикада басқару шешімдерін қабылдау логикасы айтарлықтай дәрежеде формализациялауға көнеді. Осыған орай басқару мәселелерін зерттеп-бітуде экономикалық-математикалық әдістердің алатын орны ерекше.

Басқару күрделі субъектілік-объектілік ара қатынасты қамтиды. Басқару ісі басқару теориясының дамуы арқасында барған сайын ғылыми негізделіп келеді, алайда сонымен қатар ол шығармашылық, өнер саласы болып қала береді. Басқару жүйесінің тиімділігі басшылардың нақты жайттарда басқарудың ғылыми принциптерін жасампаз қолдану өнерін меңгере бітуімен қамтамасыз етіледі.

Американдық ғалымдар өз жұмыстарында жоспарлауды басқарудың басты функциясы деп белгілейді. Олардың түсіндіруіне қарағанда, жоспарлау жүйесі келесі сұрақтарға жауап беруге тиіс: не нәрсе жасау керек, қашан, кім және қалай жасау қажет, жоспарды белгілеген уақытта орындау үшін қандай ресурстар қажет. Басқару процесі жоспарлау, жоспар бойынша қызметтерді ұйымдастыру және оның нәтижелерін бақылау болып табылады. Жоғарыда аталған кезеңдер неғұрлым жақсы жүргізіліп және тығыз байланыста болса, соғұрлым басқару нәтижелі болады. Жоспарлау басқарушыға белгілі бір уақыт кезеңінде болашақ қызметтердің сипатын, қалпын және реттілігін анықтауға мүмкіндік беретін құрал болып табылады.

Жалпы сипаттама бойынша жоспарлауға енетіндер: сыртқы қоршаған ортаның даму перспективаларын айқындау, мақсаттар мен болашақ стратегияларды қалыптастыру, бірінші қатардағы міндеттерді белгілеп және оны орындауға қажетті іс-әрекеттер бағытын анықтау. Жоспарлау өнімдері жоспарлар жүйесі болып табылады: ұзақ мерзімді, орта мерзімді және оперативті. Жоспарлау процесі басқарудың барлық деңгейлерін қамтиды және ортақ мақсаттарына сай келетін қызметтердің орындалуына қажетті алғышарттарды қамтамасыз етуі керек.

Кәсіпорын қызметтерін жоспарлау жұмысына, ең алдымен жоғарғы басшылар қатысады, олар ресурстарды оптималды үлестіру үшін бастапқы жағдайды қалыптастырып, өкілеттерді қызметкер арасында дұрыс бөледі. Белгілі өкілеттерге ие болған адамдар ресурстарды бөлерде творчестволық көзқарас білдіру керек. Басқарушылардың табысқа жетуі көп жағдайда оның ең соңғы теория жаңалықтарын, болашақ пен бүгіннің арасындағы байланысты тауып, әртүрлі аналитикалық құрал-әдістерін қолдану қабілеттігіне байланысты. Жоспарлауды негіздеу дәрежесін көтеру ұйым дамуының қосымша бір қайнар көзі болып табылады [2, 356.] .

Жоспарлау мәні – кәсіпорынның болашақта өсуін, қызметінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін бүгінгі күнде қажет болатын шешімдерді анықтауда.

Жоспарлаудың негізгі мақсаты – болашақ мүмкіндіктерді тауып оларды пайдалану бойынша іс-әрекеттерді ұйымдастыру. Жоспарлау процесінде келесі шешімдер қабылданады:

- 1) ұйымның қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді стратегияларын таңдау;
- 2) қойылған мақсаттарды жүзеге асыруға көмектесетін немесе қатерлі жағдайларды жеңіп шығатын ұйғарымды бағыт пен іс-қимылдарын тудыру;
- 3) бақылау жүргізу үшін оперативті қызметтердің стандарттарын қалыптастыру;
- 4) өзгеріп жатқан жағдайда ертерек белгіленген жоспарларды қайта қарау.

Болашақ мүмкіндіктер зерттеліп, сыртқы ортаның түрлі факторларының әсері анықталып, ықтимал шектеулер бағаланғаннан кейін кәсіпорынның болашақ іс-әрекет мақсаттары қалыптастырылады. Ең маңызды мақсаттар қатарына мыналар жатады: пайданың белгілі бір деңгейін, сату көлемін қамтамасыз ету, товарлардың жылдам өтуі, рынокқа ену, өнімдер сапасын арттыру, еңбек өнімділігін жоғарлату, өндірістік қуаттарды толық пайдалану, өндірісті ырғақпен, бір қалыпта жүргізу.

Фирманың басты мақсаты – белгілі бір пайда көлемін табу – ұйым қызметінің күшті және әлсіз жақтарын, сыртқы ортадан туатын күтпеген жағдайларды ескере отырып, сын көзбен талдау жүргізу арқасында қалыптасады. Бұл үшін мақсаттар ағашын құрастыру әдісі қолданылуы мүмкін.

Тиімді жоспарлау жұмысын жүргізу үшін:

- 1) негізгі жалпыэкономикалық және рыноктағы жағдайлар, фирманың және оның бәсекелестерінің рынокқа тигізетін әсері, өткен мерзімдердегі сатулар мен түскен пайда туралы мәлімет қажет;
- 2) ғылыми-техникалық прогресті есепке ала отырып, әр берілген уақытта қызмет көрсету мен өндірістің оптималды құрылымын анықтау керек;
- 3) қолда бар ресурстарды жедел есептеп және оларды икемді, шебер пайдалану қажет;
- 4) жоспардың орындалу барысын бақылап және қажет болған жағдайда өз уақытында жоспарды түзетіп отыру керек.

Жоспарлау – тиімді басқаруды ұйымдастыруда жауапты да қиын жұмыс, өйткені көбінесе мақсаттарды, туатын мүмкіндіктерді, проблемалар мен альтернативаны белгілеуде орасан қиындық кездеседі. Сонымен қатар нарықты

экономикада конъюктура ұдайы құбылып тұрғандықтан жоспарларды түзету, оны дәлірек анықтау қажеттігі жоспардың орындалуын қосымша қиындата түседі.

Ұйымның стратегиясын қойылған мақсаттар мен тапсырмаларға жету үшін қажетті іс- әрекеттердің жалпы жоспары ретінде анықтауға болады; ал мақсаттар – болашақ іс белсенділігінің қалаулы түпкі нәтижелері деп анықтауға болады. Ұйым стратегиясы қоршаған жағдайды және күтпеген жағдайды есепке ала отыпып, кәсіпорын қызметінің болашақ перспективаларын зерттеу нәтижесінде туады. Ол үшін іс-әрекеттердің ықтимал бағыттар диапазоны қарастырылып немесеәрі қарай тәптіштеп зерттеу үшін бірнеше вариантын белгілейді. Болашаққа бағытталған жоспардың негізгі баптарын қойыған мақсаттарға сай, сыртқы және ішкі факторларға сүйеніп орнатады [3, 85б.].

Қандай өнім шығару не қызмет көрсету керек екендігін анықтайды, кәсіпорын ресурстарын және бәсекелестер күшін есепке ала отырып, рыноктағы өзінің іс-әрекетінің бағытын қалыптастырады.

Ортақ немесе негізгі мақсаттар келесі түрде орнатылады. Жоғарғы басшылар әр бөлімше үшін бірнеше жылдық кезеңге алғы бастағы жалпы және таза табыс шамасының түрлі варианттарын ұсынады. Әр бөлімше әбден талқылағаннан кейін өздерінің ой-тұжырымдарының білдіреді, одан кейін оны штаб қызметкерлері мен тікелей басшылар алдын-ала дәйекті талқылайды. Сөйтіп, жалпы стратегияны жобалауға негіз салынады. Бекітілген мақсаттар кәсіпорын не оның болімшелері үшін өзгергенге дейін өз күшін сақтайды.

Стратегиялық жоспарлар басқару жүйесінің функционалдық құрылымының негізі болып табылады. Стратегиялық жоспарлардың көмегімен кәсіпорын қызметінің мақсаттары анықталып, оларға жету үшін ұжымының әрекеттері біріктіріледі; кәсіпорын стратегиясы құрылады. Стратегиялық жоспарлардың негізінде қабылданатын шешімдер және басқару аппаратының қызметі кәсіпорынның алдына қойған мақсатына жетуді қамтамасыз ететін стратегияны құрайды. Яғни, стратегиялық жоспар - бұл кәсіпорынның мақсаттарын және оларға жетудің жолдарын анықтаудан тұратын үрдіс болып табылады.

Стратегиялық жоспарды құру кезінде көптеп қабылданған шешімдер ішінде кәсіпорынның жалпы, басты мақсаттарын белгілеу маңызды орын алады. Қалған шешімдердің маңыздылығы төмендеу, олар ортақ мақсаттарды тиімді орындау үшін арналған.

Стратегиялық жоспар кәсіпорынның мақсаттар жүйесін құру, ішкі және сыртқы ортасын талдау, альтернативті стратегияларын құру және талдау, жоспарларды құру мен жүзеге асыру үшін құқықтық және ұйымдастырушылық алғышарттарын құру негізінде жүзеге асырылады. Стратегиялық жоспарды құрушылардың экономика және құқық, экология және урбанистика, статистика және социология, стратегиялық менеджмент және қаржы сфераларында ортақ және арнайы білімі болуы қажет. Сонымен қатар, олар қоғамдық пікірді талдау және қоғамды стратегиялық жоспарды құру үрдісіне жұмылдыру әдістерін бітуі тиіс.

Ұзақ мерзімді жоспарларға тән мына ерекшеліктерді атап өтуге болады:

1) жоспарлар әдетте іс-әрекеттің тек бір стратегиясын қамтып көрсетеді;
2) қоршаған ортада қолайлы мүмкіндіктер немесе қатерді талдағанда кәсіпорынның барлық әлсіз және күшті жақтары бағаланады;

3) жоспарлар әдетте алғы шарт пен болжауларды қамтиды, бірақ олар тәптіштеліп жасалынбайды. Көптеген жағдайларда тәуекелділік дәл анықталмайды, алайда есептеуіш техникалардың дамуы және қолдануы жақсарған сайын тәуекелділікті талдау мен ықтималдылықты бағалау жиі ескерілетін болды;

4) жоспарлар кәсіпорын қызметінің маңызды көрсеткіштерін белгілейтін нақты мақсаттарға негізделеді. Мақсаттар қаржы көрсеткіштері арқылы тұжырымдалады;

5) ұзақ мерзімді жоспарда қаржы жағына көп назар аударылады. Жоспарланатын бүкіл іс-әрекет қаржылық сипаттамалармен бейнеленіп, тиісті құжаттарда қамтып көрсетіледі.

Бүкіл кәсіпорынның стратегиялық жұмыстарын белгілеу жұмысты аяқталған соң, мақсаттар тұжырымдалғаннан кейін олар, көрсеткіштер жинағы түрінде беріледі.

Бұл өндірістік кәсіпорындардың басқару жүйесінде қолданылатын іріктелген стандартты көрсеткіштер.

Тиімді жоспарлау жүйесін құрудың қажетті шарттарының бірі болып ұзақ орта және қысқа мерзімді жоспарлардың өзара үйлесімдігі танылады. Ол үшін басқарушылардан жоспарлау пәнін тек түсініп қана қоймай, сонымен қатар жоспар жасауды жеңілдететін талдау құралдамасына ие болу, оны жаңартуға және іс жүзіне асыруға дайындық керек. Осы күнгі информациялық технологияны қолдану арқасында жоспар құрастыру дәрежесі өсуде және жан-жақты жобаларды тығыз үйлесуімен олардың орындалуын дәл бақылау үшін көп мүмкіндіктер туды [4, 76б.].

Жоспарлаудың үзіліссіздігі және икемділігі, жоспардың орындалу фазасы оның жобалану фазасының тікелей жалғасы деп қарастыру арқылы қамтамасыз етіледі. Теория жоспардың орындалу мәселесін шешу үшін бір қатар тиімді ұйымдастырушылық әдістерді ұсынуда. Олардың бірі болып мақсат бойынша басқару әдісін атауға болады.

Бұл әдіс бойынша кәсіпорынның ресми перспективалық жоспарымен сабақтасқан әр басқарушылардың жеке жоспарларын жасау арқылы жоспарлаудың үзіліссіздігі мен икемділігін қамтамасыз етеді. Басқарушы мен оның қол астындағы қызметкерлердің жоспарларын үйлестіретін процедураларды тиісті түрде ұйымдастырылса ықылас, ынта өсіп ой-туу интенсивтілігі елеулі жоғарлайды. Мұнда әрдайым жоғары басшылар жағынан мұқият бақылауды және жеке жоспарларды үнемі қайта қарауды және уақытында қайта қарауды және уақытында қаралуды талап етеді.

Бұл процедуралар арнайы, болашаққа бейімделген кадрлар біліктілігін жоғарылату мен оларды тиімді қолдану бағдарламасымен толықтырылады. Мұндай мақсаттарды орындау процедуралары және қызметкерлердің мотивациялау бағдарламалары жоспарды жақсартуына және оның тиімді орындалуына өз себебін тигізеді.

Өндіріс процесін жоспарлау. Түрлі деңгейлердегі стратегиялықтан бастап жеделге дейін өндіріс жоспарларын құру және өндіріс қуаты мен адам ресурстарына сәйкес олардың жүзеге асу мүмкіндігін тексеру. Жоспарлардың нақтылануы әр деңгейде әртүрлі болып келеді – стратегиялық жоспарлау міндеттерін шешуге керекті өнім жиынынан бастап өндірісті жедел басқаруға керекті нақты материалдар мен өндіріс операцияларға дейін.

Сатып алуды, сатуды, запастарды басқару. Бұл сатып алу, сату, өндіріс, қойма запастарын есепке алу және жоспарлау процесстерін автоматтандырылуы;

Қаржыны басқару. Әдетте бұл бугалтерияны жүргізу, дебитор мен кредиторлармен есеп айырысу, негізгі құралдарды есепке алу, қолма-қол ақшаны басқару, қаржылық қызметті жоспарлау;

Қызметкерлерді басқару. Қызметкерлерді басқару жүйеастында қызметкерлермен жұмыс істеуге байланысты барлық істер жүзеге асырылған: қызметкерді жұмысқа алу, босату, қызметкер туралы мәліметтерді есепке алу, олардың қызметте жоғарлауын жоспарлау, жалақыны есептеу және жұмыс уақытын

есепке алу. Қызметкерлерді белгілі бір ресурс ретінде қарастыра отырып ақпараттық жүйені пайдалану өндіріс жоспарларын қызметкерлердің потенциалымен салыстыруға мүмкіндік береді.

Проекттер мен бағдарламаларды басқару. Бүгінгі кәсіпорын қызметі түрлі өндірістік проекттер мен бағдарламаларды жүзеге асырумен ерекшеленеді;

Өнім мен технологиялық процесстерді жоспарлау. Өнім құрамы, оны өндірудің технологиялық жолдары, тапсырушының талаптарына сәйкес өнімді жетілдіру туралы ақпарат және осындай өнім шығарған кездегі кәсіпорынның шығындарын анықтау [5, 48б.].

Көріп отырғанымыздай ақпараттық жүйелер көп нәрсені істей алады. Алайда мұндай жүйені қаржыландыру тиімдігін жоғарлату үшін қандай жүйенің керек екендігін анықтап алу керек. Мұндай жерде неғұрлым функция көп болса соғұрлым жақсы деп ойлау да қате болады. Себебі жүйе үлкен болған сайын ол қымбат болады және оның барлық функционалдық мүмкіншіліктері пайдалынбауы мүмкін, содан ол өз-өзін ақтамауы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нәрібаев К., Жұмамбаев С. Менеджмент – Алматы, 2010. – 365 б.
2. Вейл П. Искусство менеджмента – Москва, 2011.- 310 с.
3. Гвашиани Д.М. Организация и управление – Москва, 2012.- 544 с.
4. Санталойнен Т. Управление по результатам – Москва, 2009 – 212 с..
5. Стассман Поль А. Информация в век электроники: (Проблемы управления): Пер. с англ. с сокр. / науч. ред. и авт. предисл. Б.З. Мильнер. – М.: Экономика, 2012 – 190с.

УДК 33 (322)

ПРЕИМУЩЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Бекметова Аруна Кернеевна, ст.преподаватель

*Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова,
г.Талдықорган, aruna_67@mail.ru*

Мақала мемлекеттік-жеке меншік серіктестіктің артықшылығын зерттеуге арналған. Сонымен қатар мемлекеттік және жеке меншік серіктестер үшін туындайтын тәуекелдер қарастырылды.

Статья посвящена исследованию преимуществ государственно-частного партнерства. Исследованы риски для государственного и для частного партнера.

The article investigates the benefits of public-private partnerships. Investigated the risks to the public and the private partner.

Ключевые слова: инфраструктура, конкурентоспособность, экономический рост, индуцирование

Как отмечается в Практическом руководстве Европейской экономической комиссии по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства, в мире многие граждане, в особенности в странах с переходной экономикой, сталкиваются с «дефицитом инфраструктуры» в виде перегруженных дорог, плохо обслуживаемых трасс и рекреационных объектов, ухудшения состояния школ, больниц, водопровода и систем очистки воды и других объектов инфраструктуры, которые либо отсутствуют, либо изношены, либо требуют

срочного ремонта. Такие проблемы оборачиваются значительной потерей для общества, начиная от сокращения рождаемости и снижения конкурентоспособности до увеличения несчастных случаев, проблем со здоровьем населения и снижения продолжительности жизни. Правительства многих стран пришли к заключению, что одних налоговых поступлений для решения инфраструктурных проблем недостаточно. Инфраструктура включает автодороги, железные дороги, больницы, школы и многое другое, что оказывает прямое воздействие на жизнь граждан. Во многих странах существует острая потребность «оздоровить» существующую инфраструктуру, созданную десятки лет назад.

Кроме того, стоит задача поиска финансирования для совершенно новых проектов, особенно социальных проектов, необходимых для решения проблем быстро растущих экономик и стареющего населения. Одним из способов решения этих задач является ГЧП.

Современный высокий интерес к государственно-частному партнерству (ГЧП), его различных схемам и механизмам определяется тем, что сотрудничество органов публичной власти с частным сектором в самых различных областях может предложить и обеспечить целый ряд преимуществ и привлекательных возможностей.

К примеру, в Индии 75% (\$ 35,5 млрд) инвестиций в строительство и реконструкцию автомагистралей поступает из ГЧП. В Британской Колумбии (Канада) 20% всей новой инфраструктуры разработано, построено и управляется частным сектором.

Анализ опыта и последствий реализации проектов государственно-частного партнерства в пяти зарубежных странах (Канада, Франция, Мексика, Испания, Новая Зеландия), с учетом подходов, отраженных в отечественных и зарубежных научных исследованиях по указанному кругу вопросов, позволил нам выделить нижеследующие преимущества государственно-частного партнерства.

1. ГЧП позволяет существенно увеличить финансовое и иное ресурсное обеспечение инфраструктурных проектов, что позволяет реализовывать более масштабные, инновационные и эффективные проекты в существенно сокращенные сроки.

Согласно Практическому руководству Европейской экономической комиссии по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства, ГЧП открывает правительству доступ к альтернативным частным источникам капитала, позволяя реализовать важные и срочные проекты, которые в другом случае вряд ли были бы возможны.

ГЧП обеспечивает дополнительную в смысле предоставления доступа к новым источникам финансирования и преодоления структурных проблем, чтобы обеспечить более высокий уровень инвестиций в прибавление к государственным активам в определенных проектах.

Для государства очень важны инвестиции в инфраструктуру, поскольку экономический рост в определяющей степени зависит от состояния и развития инфраструктуры (в сфере транспортных систем, энергетики, водоснабжения, телекоммуникаций), а также от строительства новых инфраструктурных сегментов и объектов (учреждений здравоохранения, учреждений образования, объектов жилищного строительства).

2. Интенсификация реализации инфраструктурных и иных проектов.

Привлечение к реализации проектов государством заинтересованных частных партнеров с их финансовыми, организаторскими, интеллектуальными ресурсами, дополняющими возможности государства, мультиплицирует результирующий эффект, позволяя существенно интенсифицировать реализацию инфраструктурных и

иных проектов, существенно сократить сроки обеспечения потребителя теми или иными инфраструктурными возможностями.

3. ГЧП — это эффективный способ сократить публичные расходы на реализацию проекта и обеспечить наиболее эффективное и оптимальное соотношение цены и качества в публичном секторе.

Механизмы ГЧП обладают существенным потенциалом создания и реализации инфраструктурных проектов, которые позволяют более эффективно применять государственными ресурсы и возможности, частично высвободить государственные ресурсы и возможности для других проектов и предлагают условия для государственных учреждений, позволяющие достичь лучшего соотношения цены и качества за счет улучшения распределения рисков, инноваций, улучшения использования активов и методов управления.

Указанное обеспечивается за счет использования опыта частного сектора в планировании и реализации проектов, за счет снижения первоначального проектируемого объема бюджетных затрат на реализацию проекта за счет привлечения частных инвестиций.

При этом реализуемые в рамках ГЧП инфраструктурные проекты, сами по себе, выступают как мощные стимулы минимизации расходов на протяжении всего жизненного цикла инфраструктурного проекта, чего крайне сложно добиться в рамках устоявшейся модели государственных закупок.

Сокращение стоимости жизненного цикла инфраструктурного проекта зачастую является залогом вообще его принятия решения о его реализации.

4. Непрерывность реализации инфраструктурных проектов (строительства, реновации, модернизации и т.д.).

Привлекательность схем ГЧП обусловлена тем, что даже в условиях ограниченности государственных финансовых ресурсов на реализацию того или иного проекта или внезапно возникших у государства сложностей с изысканием средств на очередной этап реализации проекта непрерывность его реализации, развития будет обеспечиваться необходимыми запланированными темпами за счет финансирования частными партнерами.

5. ГЧП - это эффективный способ оптимизации распределения рисков и обеспечения высокой эффективности управления рисками, исходя из необходимости обеспечить, чтобы каждая сторона несла бы риск, которым она наилучшим образом способна управлять, причем с наименьшими затратами.

Оптимальное распределение рисков — главный принцип любой схемы ГЧП. Оптимальность распределения рисков означает, что определенные риски, которые более экономически эффективно управляются субъектами государственного сектора, относятся на счет государственного партнера, а иные риски, более эффективно управляемые субъектами частного сектора, относятся на счет частного партнера (вплоть до полного перекалывания рисков на частный сектор).

Например, риски, связанные с планированием, лучше управляются государственными органами, в то время как операционные риски могут быть лучше управляемы частными лицами. Это гарантирует, что риски проекта должны обрабатываться наиболее компетентными в этом сторонами, тем самым снижается стоимость проекта и демпфируются сами риски.

Возможности для эффективного распределения рисков во многом зависят от конкретного реализуемого проекта и избранной для его реализации схемы ГЧП.

Чем больше управленческих функций делегируется частному партнеру, тем большие риски относятся на его счет. Однако здесь есть особенность, состоящая в том, что субъекты частного сектора не в состоянии принимать на себя некоторые

определенные риски, по которым возможности управления ими у субъектов частного сектора существенно ограничены. Вообще, как показывает практика, субъекты частного сектора более шепетильно и обдуманно относятся к вопросам оценки рисков. И учет этого обстоятельства, сам по себе, немало участвует в обеспечении оптимизации распределения рисков и обеспечения высокой эффективности управления рисками.

Четкое уяснение и понимание соответствующими сторонами в рамках ГЧП собственных возможностей и заинтересованности в управлении рисками позволяет оценить реальную стоимость сохранения за государственным партнером рисков проекта или передачи таковых частному партнеру.

6. Повышение эффективности использования государственных ресурсов и обеспечение большей их управленческой инновационности.

Целый ряд видов деятельности субъектов государственного сектора может быть реализован с существенно большей эффективностью при использовании управленческих технологий частного сектора.

Согласно Практическому руководству Европейской экономической комиссии по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства, слияние мотивации и навыков государственного и частного секторов, а также заключение контрактов на конкурсной основе расширяют возможности для использования новаторских подходов к осуществлению государственных инфраструктурных проектов на основе ГЧП.

7. Реальные возможности индуцирования частным партнером дополнительных доходов для еще большего снижения финансовой нагрузки на государство.

Частные партнеры могут за счет самостоятельного индуцирования дополнительных доходов в рамках реализуемого проекта (например, посредством использования резервных мощностей или ликвидации излишних активов) еще больше снизить финансовую нагрузку на государство.

8. Снятие с государства существенной доли организационной и временной нагрузки.

Передача ответственности за предоставление некоторых государственных услуг создает возможность органам государственной власти осуществлять регламентирующую деятельность, сосредоточить свое внимание на осуществлении планирования и контроля, а не «распыляться» на рутинное предоставление указанных услуг. Это позволяет исключить из числа функций государственных органов ряд избыточных вопросов, отвлекающих от необходимой повседневной деятельности, а следовательно повысить эффективность государственного управления.

9. Повышение качества предоставляемых инфраструктурных и иных возможностей и услуг.

Зарубежный опыт реализации проектов ГЧП свидетельствует о том, что качество предоставляемых в рамках ГЧП услуг выше, нежели при реализации устоявшейся модели государственных закупок. Такой результат может быть достигнут посредством оптимизации интегрированности привлекаемых производителей услуг, посредством экономии вследствие масштабности проекта, посредством внедрения инноваций.

10. Придание коммерческой ценности государственным активам.

Огромные государственные финансовые средства сегодня вкладываются в сферах обороны, обеспечения национальной безопасности, разведки и т.д., в передовое технологическое и информационно-технологическое развитие в этих сферах. Но затем такие полученные в указанных сферах достижения имеют весьма

ограниченную область применения государством. Подключение частного сектора (с учетом необходимых мер защиты национальных интересов в сферах обороны и безопасности) позволяет существенно расширить области использования таких достижений, принеся пользу не только частным партнерам и потребителям инфраструктурных и иных услуг, но и государству.

11. ГЧП стимулирует многостороннее сотрудничество.

Как указывается в Практическом руководстве Европейской экономической комиссии по вопросам эффективного управления в сфере государственно частного партнерства, «многостороннее сотрудничество является важным аспектом создания программ подготовки в сфере ГЧП, которые позволяют экономить ресурсы и не допускать «изобретение велосипеда». В этом отношении национальные подразделения ГЧП помогают другим государствам учреждать свои собственные подразделения и способствуют профессиональной подготовке кадров на двусторонней основе. Со временем был достигнут консенсус в отношении необходимости проведения специальных мероприятий, в большей степени формализованных для новой модели многостороннего сотрудничества.

12. Большая гибкость в проектировании.

Как отмечают В. Лихачев и М. Азанов, «в отличие от традиционных проектов государственного сектора, потребители государственно-частных услуг могут более легко выразить свое предпочтение, поскольку это связано с уровнем экономического успеха ГЧП».

ЛИТЕРАТУРА

1. Лихачев В., Азанов М. Практический анализ современных механизмов государственно-частного партнерства в зарубежных странах, или Как реализовать ГЧП в России. URL:<http://www.apec.ru/ru/upload/files/PPP.pdf>.
2. Мартусевич Р.А., Сиваев С.Б., Хомченко Д.Ю. Государственно-частное партнерство в коммунальном хозяйстве. — М.: Институт экономики города, 2012.
3. Практическое руководство по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства / Европейская экономическая комиссия; Организация объединенных наций. — Нью-Йорк — Женева: ООН, 2010.
4. Heinz W. Public Private Partnerships: Principles, Opportunities and Risks: Lecture given in the course of AER Centurio Interreg III Conference of the Assembly of European Regions in Ponta Delgada (Azores), 6 May 2008 / German Institute of Urban Affairs. — Cologne, 2009. URL: <http://www.it.kielce.pl/EN/images/stories/REPORTS/public-private-partnerships.pdf>.
5. Katz D. Financing Infrastructure Projects: Public Private Partnerships (PPPs) / New Zealand Policy Perspectives Paper № 06/02, March 2011. — Wellington (New Zealand), 2011. URL: <http://www.treasury.govt.nz/publications/research-policy/ppp/2011/06-02>.

ӘОК 336.22

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ МӘНІ ҚАЛЫПТАСУЫ

Берлинбаева А.А., магистрант

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
aiva_013@mail.ru

Бұл мақалада Қазақстан Республикамыздың салық жүйесінің мәні және механизмі толығымен талданған. Салық жүйесінің қалыптасу жолдары, қолданған схемалары зерттелген. Даму аясында пайда болған қиыншылықтар мен сәйкеспеушіліктерді анықтау және шешу жолдары көрсетілген. Сонымен қатар халықаралық практикадан көшірілген салық салу жолдарының іске асырылуы қарастырылған. Олардың оң және теріс ықпалын ажырата отырып салық жүйесін жетілдіру перспективасын көрсету.

В этой статье обсуждается понятие и механизмы налоговой системы Республики Казахстан. Исследовались этапы формирования, применяемые схемы налоговой системы. Показаны возникшие трудности, расхождения, и этапы решения на пути развития. А так же рассматривалась влияние практики международного развития налоговой системы в нашей стране. Рассматривая позитивное и негативное влияние на нашу налоговую систему показать перспективное развитие.

This article discusses the concept and mechanisms of the tax system of the Republic of Kazakhstan. We studied the stages of formation used scheme of the tax system. Showing the difficulties, differences and stages in the development of solutions. And also consider the influence of the practice of international development of the tax system in our country. Considering the positive and negative impact on our tax system to show a promising development.

Кілт сөздер: салық, салық әкімшілігі, көлеңкелі экономика, қаржы министрлігі, әлеуметтік салық.

Мемлекеттің өсіп-дамуының негізгі қайнар көздеріне салықтар мен басқа да міндетті төлемдер болып табылады. Сонымен қатар, салықтар экономика аясын реттеудің тапсырмас құралы және мемлекеттің мызғымас атрибуты болып саналады. Осыған орай «мемлекет бар жерде салық алынады, салық бар жерде мемлекет бар» деп тұжырымдауға болады.

Салықтар мемлекет болмысының негізгі көзі, сондықтан да ол салық заңнамасындағы тиісті актілерге сай орындалады. Оның үстіне бұл өзінің салық міндеттемелерін нақты және уақытылы орындауға міндетті салық төлеушілерге ғана емес, салық салуды ұйымдастыру мен жүзеге асыру жөніндегі күрделі және көп салалы операцияларға қатысатын басқа тұлғаларға да, сондай-ақ өз органдарына да қатысты.

Салық заңнамасының мақсаты бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді белгілеу, енгізу, есептеу және төлеуде туындалатын қоғамдық қатынастарды реттеу болып табылады. Салық заңнамасының міндеті бір жағынан мемлекет пен екінші жағынан салық төлеушінің құқығы мен заңды мүддесін орындауға байланысты қатынастарды қолдайды. ҚР Қаржы министрлігінің мемлекеттік салық қызметінің өзінің қызметтік міндеттерін тиісті түрде орындау үшін салық қызметінің органдары белгілі міндеттерімен, оның ішінде Қазақстан

Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодексімен белгіленген тәртіпте әкімшілік жауапкершілікке тарту қарастырылған [1].

Елімізде салық саясатында алғашқы қабылданған заңда салық салу бойынша әлемдік тәжірибе жете есепке алынған жоқ, өтпелі экономиканың ерекшеліктері есепке алынбады, сонымен бірге еліміздің тарихи, әлеуметтік ерекшеліктеріне көңіл бөлінбеді. Мысалы, 1991 жылы қабылданған «ҚР салық жүйесі туралы» Заң (25.12.1991ж) шын мәнінде ресейлік салық заңнамасының көшірмесі болатын, ол өз кезегінде Германия тәжірибесіне сүйенген. Осы заңға сәйкес Қазақстан Республикасының территориясында салықтардың 3 тобы әрекет етті: жалпы мемлекеттік, жергілікті жалпы міндетті және жергілікті салықтар. Үш сатылы салық жүйесі, әдетте федеративті құрылыстағы (Ресей, АҚШ) мемлекеттеріне тән. Ал Қазақстан сияқты унитарлы мемлекетте салықтарды бұлай топтастыру негізсіз болды. 1995 жылы қабылданған «Салықтар және бюджетке төленетін басқада міндетті төлемдер туралы» Заңда бұл кемшіліктер ескеріліп, оны жасауға шетелдік жетекші экономист, заңгер мамандар қатысты, атап өтсек Халықаралық салық бағдарламасы, АҚШ-тың Стэнфорд, Гарворд Университет өкілдері. Дегенменде, еліміздің экономикасының дамуының жаңа сатыға шығуы 2001 жылы жаңа Салық Кодексі қабылдауды талап етті. Уақыт өтуіне қарай осы Кодекстің өзіне де көптеген өзгерістер, толықтырулар енгізілді.

Батыс Еуропада, АҚШ-та салық жүйесі жақсы дамығандықтан, олардың тәжірибесіне көбірек үнілдік. Бұл жобаны дайындау кезінде Дүниежүзілік банктің, Еуропалық Одақтың, ЮСАИД-тің, Халықаралық инвестициялық салық орталығының сарапшы-мамандары шақырылып, қол ұшын берді. Олармен қоян-қолтық жұмыс істелді. Бұл жерде айта кетейін, Салық кодексінің жаңа жобасы қазіргі кезде әлемнің өркениетті елдері қолданып отырған Батыстағы салық жүйесінің барлық жақсы жақтарын қамтыды. 2010 жылдың 17 шілдесінде «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Салық Кодексіне өзгертулер мен толықтырулар енгізілді [2].

Салық төлеушілердің санының шұғыл өсуі меншік нысанының көбеюіне, салық есептері мен шаруашылықтың күрделенуіне әкеледі, бұл өз кезегінде, салық төлеушілердің бюджет алдындағы міндеттерінің орындалуын бақылауды және бәрінен бұрын салық төлемдері мен есептерін өз уақытында төлеуді қиындатады.

Салық кодексі - Қазақстандық салықтық заңдарының дамуының маңызды кезеңі болып табылады, алдағы жылдарда бір уақытта салық айналасындағы құқықтық механизмдердің тиімділігі қалыптасып, салық жүйесі тұжырымдары негізінде бекиді.

Салық кодексінің оң нәтижеге бағытталған салықтық жүйесін жетілдіру мемлекеттің экономикалық өсімі мен инвестициялық климатының жақсаруын қамтамасыз ету көзделген. Қазіргі салық заңдарының Ережелері толық түрде ресми емес қатынастардағы жеке тұлғаның табыстарын шығаруға, инвестиция салу үшін қолайлы жағдай құруға және негізгі қаржыларды жаңартып өндіруге негізделген. Инновациялық қызметті ынталандырудың пәрменді тетіктері жоқ, ол нақты жағдайда ғылыми ауқымды жоғары технологиялық өндірістердің даму дәрежесіне әсер етеді.

Республикамыздағы салық саясатын жүргізудегі мақсат экономикадағы инвестицияны ұлғайту, инновациялық белсенділікті ынталандыру, төлеу қабілетінің сұранысын өсіру үшін тұрғындардың белгіленген кірісін ұлғайту керек [3].

Ол үшін:

Әлеуметтік салық алымы бойынша ұтыс тігудің регрессивті шкаласымен жеке табыс салығына қойылатын ымырашыл салықтық ұтыс тігуді бекіту; қосымша құнға қосылған салықтың мөлшерін төмендету; ғылым мен инновациялық

қызметтерді ынталандыру үшін экономикалық жағдай жасау, оның ішінде өндірісте қосымша құн үлесін жоғары дамыту; инвестицияның көлемін ынталандыру мақсатында амортизациялық саясатты жетілдіру; мұнай операцияларына салық салуды жетілдіру; әкімшілік салық үрдістерін автоматтандыруды дамыту; ауыл шаруашылығын өндірушілер мен шағын бизнесті дамыту үшін қалыпты жағдайларды құру мақсатында салықтық арнайы әкімшілік нормалар мен әдістер тәртібін жетілдіру.

Салық жүйесін жетілдіруде көрсетілген іс-шаралар нақты салық салу деңгейін төмендетеді, ол әрі қарай экономикалық өсу қарқынын дамытады. Мемлекеттік бюджеттің табысын толықтыру салық салу базасын кеңейтуге, кәсіпкерлікті дамыту үшін қолайлы жағдай құруға, бейресми көлеңкелі айналымды қысқартуға алып келеді. Салық саясаты мемлекеттің кешенді салықты реттеу іс-шарасы айналасында іске асырылады. Салық саясатын міндетті түрде мемлекеттік бюджет есебіне қаржылық айналымдардың түсуімен қамтамасыз ету мемлекеттік әлеуметтік, саяси, экономикалық бағдарламаларды іске асыру мақсатында іске асырылады.

Мемлекет салық саясатын тиімді түрде жүргізбесе, өмір сүре алмайды. Қазақстан Республикасының салық саясатын тиімді дамыту қазіргі мемлекеттің негізгі проблемаларының бірі болып табылады, ол үшін күрделі тапсырмаларды шешу әзірлемелерін дайындау талап етіледі.

Мемлекет қандай жағдайда да, түрлі әдістермен мемлекет бюджетін максималды түрде толтырып отыруы керек. Мемлекеттік бюджет, қаржы саласындағы негізгі жоспар болып табылады, қаржы ресурстары жинақталып, саяси билікке билік өкілеттілігін нақты түрде, ал мемлекетке нақты саяси және экономикалық билік жүргізуге мүмкіндік береді.

Экономикалық және қаржылық тұрақсыздық мемлекеттен тығырықтан шығар жаңа жолдарды қарастыруда мақсатқа негізделген кешенді салық саясатымен қамтамасыз етуге жұмылдырады. Осыдан кейінгі Қазақстан Республикасындағы сапалы салық саясатын реформалаудағы ұсынылған негізгі идеялар: нарықтық қатынастарды ынталандыру; жеке бизнеске белсенді көмек көрсету; кәсіпкерлік қызметтен түсетін инвестициялық түсімді ынталандыру; заң жүйесімен берік бекітілген салық салу жүйесін жүргізу; кіріске екі, үш салық салудан қорғау механизмін құру; салық салуда әділ жетістікке жету; әлеуметтік аз қамтылғандарды қорғауды қамтамасыз ету; мемлекеттің кіріс кіру негіздеріне тәуелді емес салық салудың бірізді шкаласын құру; мемлекеттің аумақтық және ұлттық мүддесін есепке алу; салық салу жүйесінде әлемдік тәжірибені шығармашылықпен пайдалануға ұмтылу.

Қазіргі кезеңде мемлекет алдында тұрған өзекті мәселе салық салу жүйесін жетілдіру болып табылады. Бұл жүйенің маңызды элементтерінің бірі өз уақытында салықты дұрыс толық төлеу мен салықтық төлемдерді реттеу болып табылады. Экономикасы дамыған мемлекеттердің тәжірибесі көрсеткендей салықтық төлем төлеуді реттеу ұзақ уақыт аралығы жиілігінде экономикалық қызмет тиімділігін төмендетуге әкеледі.

Қазақстанның Салық кодексі мемлекеттік бюджетке мемлекеттік баждың, төлемдердің, жиындардың төлем төлеу тәртібін бекітеді. Төлемдер мен жиындардың жүктемесі үкіметпен бекітіледі, кей жағдайларда (сыртқы және ішкі жарнамаларды шығару үшін төлем, ерекше күзетке алынған табиғи аймақтарды қорғауды пайдалануға төлем, орманды пайдалану төлемі) осы сияқты құқықтар жергілікті атқару органдарына беріледі.

Республиканың салықтық заң шығаруын жетілдірудің негізгі бағыттарын салық жинауда әкімшілік тұрғыдан күшейту керек. Салықты төмендету жолы

республикамызда экономикалық және саяси тұрақтылықты сақтап, елімізге инвестицияның тартылуын жақсартады. Салықтық әкімшілік әдістерді жақсарту мақсатында жаңа ақпараттық технологиялардың көмегімен Қазақстандағы салық жүйесі негізгі ақпараттық жүйені дамытып, салық есептерін электрондық өңдеу бойынша жеке тұлғаның салықтық төлемі автоматты түрде есептеліп жүргізіледі, бұл объектінің салық төлеуін бақылауға және салықтың дұрыс есептелуі мақсатында жүргізіледі. ТМД елдерінің ішінде Қазақстан алғашқы болып салық туралы заңдар енгізді. 1997 жылғы маусым айындағы салықтық есеп пен кассалық әдістерді жаңаша жүргізу маңызды болып табылады, бұл қаржылық тәртіпті қатаңдатып, бюджетке үлестерді қысқарта, есептеудің жаңа сызбасы шарттарын құрды, сонан соң одан бас тартты.

1995 жылғы салық құрылымы жаңа Салық кодексінің негізін салғанын атап өтуіміз керек. Еліміздегі салықтық қатынастарды реттеу үшін салық туралы нормалар мен ережелерді жүйелеудің міндетті шарттары барлық фискал органдармен және салық төлеушілермен бюджетке қатысты мемлекеттік органдармен қарым қатынастың құқықтық аспектілерін күшейту үшін оны қабылдау керек болды. Қазақстанның экономикалық даму үрдістерін талдай отырып, экономикалық жоғарғы қарқынды инвестиция мен негізгі капиталдың озыңқы өлшемі, қаржылық әлеуетті нығайту, жұмыссыздықты қысқарту және тұрғындардың нақты кірістерін (табыстарын) көтеру, атап айтқанда, республикадағы салық жүйесін жетілдіруге байланысты.

Көптеген экономистер, қаржыгерлер сонымен бірге салық төлеушілер жаңа жүйелерді енгізуде асығыстық жасалған дейді, мәселен, салық төлеушілердің 20 пайызға жуығы жүйенің толық жетілдірілмеуінің арқасында салықтық есептемелерді дер уақытында өткізбеген болып есептеліп, айыппұлдар төлеуге тура келген. Салық механизмы әлі нақты, дәл және толық барлық салалары мен әрбір тетіктері толық жетілдірілмеген. Біріншіден, жүйені енгізбестен бұрын сынақтан өткізіп, одан орталық жүйеде ақау болмас үшін ақпараттық жүйені әзірлеушіні таңдау рәсіміне өте қырағылықпен қарау қажет.

Қазіргі күннің алдындағы «көлеңкелі экономика мен сыбайластық жемқорлықпен» күрес жүргізу, қоғамдық даму заңдылықтарын орындау маңызды талаптардың бірі. Ол үшін бақылау жүйесіндегі тексеру, талдау әдістерін көңінен қолданып, оны тек құқықтық негізде жүргізе біту қажеттілігі туындап отыр. Көлеңкелі экономиканың келеңсіз әрекеттерінен еліміздегі күнделікті тұрмыстық қажеттіліктерге аса зәру болып отырған тұрғындардың бөлігі көп зардаптар шегуде. Сонымен қатар, салық салынатын базаның кемуінен, экспорттаушы емес экономиканың басқа салаларында қызмет атқарып отырған кәсіпорындарға жүктелетін салық ауыртпалығы артып отыр.

Мемлекеттің көлеңкелі экономикаға қарсы күресі тиісті деңгейде жүргізбей отырғанын айтуға болады. Көлеңкедегілерге қарсы жолында ең басты тиімді салықтық басқару жүйесінің болуы. Қаржы министрлігі берешектердің көбеюін жалған кәсіпорындардың әрекетіне тосқауыл қоюға белсенді түрде кіріскен фискалды және құқық қорғау органдарының жұмысымен байланыстырып отыр. Бірақ жалған кәсіпорындармен байланысты бұл берешектерді өндіріп алу үмітсіз. Олардың төлеушісі де жоқ, төлеуші болса, оның қаражаты да, мүлкі де жоқ. Елбасы осы жағдайға ақпараттық жүйелердің саралау бөлімін күшейту керек екенін тікелей айтқан болатын. Қазіргі процедураларды жеңілдету, салық қызметкерлерінің жұмысын ықшамдау, салық төлеушімен тікелей бетпе-бет кездесуді азайту шараларын енгізу кем болмас. Автоматтандыру операцияларын жетілдіру. Босаған еңбек ресурстары Салық комитетінің саралау жұмыстарын күшейтуге бағытталуы тиіс [4].

Біздің салық жүйесінде көптеген шығынның сау қатары ескерілмейді сонымен қатарлы салық көрсеткіштерін толық қарастырылмай қалатыны белгілі, салықтық әкімшілендірудің нақтылы жүргізілмеуі және шығынның дұрыс жұмсалмауы, жалтару, тағы басқаларды айтуға болады. Біз кейбір салық палитикасына лайықты сұрақтарды көтеру барысында салық жүйесін ыңғайлату жолдары: Ең үйлесімді тауар салық базасы? Салық органдарының прогрессивтілікке тартылу әсері? Қайтарылған бөлігінің қандай бөлігі тексерілуі тиіс? Ұсақ фирмалар салық жүйесінен босатылса [5]?

Экономиканы реттеудің басты мазмұнын қарастырсақ бюджет пен салық саясатын жүргізуді қажет етеді. Қаржылық реттеудің процесін жүргізіп, ұлттық табыстарға кәсіпорындардың және аймақтардың үлесін көбейту немесе азайту арқылы мемлекет олардың дамуын көтермелеп немесе шектеп басқарып отырады. Ел экономикасын ұтымды пайдалана отырып салық-бюджет саясатын жетілдіріп арасындағы кемшіліктерін жою мақсатталып отыр. Салық бюджет жүйесінің экономикалық тұрақтылығын орнықтыра отырып, орта мерзім кезеңінде экономика өсімінің номиналды қарқынынан аспайтын мемлекеттік бюджет шығыстарының өсімінің номиналды қарқынын қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен қатар, ұлттық қордың активтерін басқарудың тиімділігін арттыруға бағытталған қаражатын қалыптастыру, тетігін жетілдіру, мемлекет кепілдік, берген қарыз бен борышты, мемлекеттің кепілгерліктерін тиімді басқару, оның ішінде сыртқы қарыздарды мерзімінен бұрын өтеу, бюджет тапшылығын қаржыландыру құрылымында сырттан қарыз алу үлесін азайтудың жолымен мемлекеттік борыш құрылымын оңтайландыру шаралары мемлекет экономикасына зор пайдасын әкеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жақыпбеков С.Т. Салықтық бақылау 30б.
2. Қазақстан Республикасының «Салықтар және бюджетке басқа да міндетті төлемдер туралы» Салық Кодексі.
3. Жугунисова Ж. Система управления рисками. [\Вестник](#) налоговой службы РК.-№1. – 2009. – с.50
4. Бурцев В.В. «Государственный финансовый контроль: методология и организация». – М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 2012.
5. Взгляд изнутри о налоге-систем перспективе По: Slemrod, Иоиля; Gilitzer, Кристиан CESifo экономических исследований Объем: 60 Выпуск: 1 Страниц: 1-31 Опубликовано: Март 2014
http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=UA&search_mode=GeneralSearch&qid=8&SID=2BOQ7htVIDtPSYItTpz&page=22&doc=218

ӘӨЖ 33:316.422

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Джумабекова Б.Ж., Жексембаева А.Г.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Бұл мақалада автор Қазақстанның ұлттық экономикасының тиімділігін инновациялық экономика жағдайында бағалайды.

В этой статье автор оценивает эффективность национальной экономики Казахстана в условиях инновационной экономики.

In it the article an author values national economy efficiency of Kazakhstan in innovative the state of economy.

Кілт сөздер: Ұлттық экономика, инновациялық процесс, инновациялық саясат, индустриаландыру саясаты

Жаңалық пен ғылымды, технологияны, техниканы өндіріспен тығыз байланыстыру мақсатында Қазақстанда «Индустриалды-инновациялық даму» бағыты бойынша жұмыстар атқарылуда. Бүгінде біз үлкен мүмкіндіктері бар ел ғана емес, сол мүмкіндіктерді нақты жүзеге асырып отырған алып мемлекетке айналуға дайын. Мемлекеттің бәсекеге қабілетін көрсететін басты көрсеткіш - оның экономикасы. Экономиканың бәсекеге қабілетті болудың басты бағыттардың бірі - индустриалды-инновациялық экономика құру және шикізаттық емес секторды дамыта отырып, инновациялық процесстерге бет бұру [1].

Инновациялық процесстерге бет бұру дегеніміз – бұрынғы даму жолдарын өзгерту, қоғамның барлық саласының даму динамикасын жаңарту, ғылыми-техникалық дамуға жаңа стимул беру мақсатында жұмыс істеу.

«Инновациялық даму» дегеніміз жаңа жаңалық пен ғылымды, технологияны өндіріспен тығыз байланыстыру мақсатында көзделген экономикалық даму бағыты.

Инновацияларды дамытудағы және экономиканың жаңа салаларын қолдаудағы маңызды кезең 2010 жылдың наурызында Үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының 2010-2014 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасын, сондай-ақ, 2012 жылдың қаңтарында «Индустриалды-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Заңын қабылдау болды.

ҚР 2003-2015жж. Индустриалды-инновациялық даму Стратегиясының басты мақсаты да тұрақты өсім траекториясына шикізаттық бағыттан сервистік-технологиялық экономикаға көшу мақсатында өндіріс салаларын диверсификациялау болды. Инновациялық даму жолын таңдау себептерінің негізгілері: әлемдегі өнеркәсіптің технологиялық жолмен қарқынды дамуы, әлемде жаһандану процесінің өріс алуы, Қазақстанның БСҰ-на кіру мақсатына байланысты өнеркәсіпті бәсекелестікке дайындау қажеттілігі және бәсекеге қабілетті еңселі 30 елдің қатарына қосылудағы мақсатқа жету.

ҮИИДМБ іске қосу сәтінен бастап елдің инновациялық дамыту индикаторының өсудегі оң қарқыны байқалады. 2013 жылы Қазақстан алғаш рет инновациялық қызметтің негізгі көрсеткіштерін өсуінде тарихи максимумына алғаш рет жеткен болатын. Инновациялық белсенді кәсіпорындардың үлесі 2009 жылы 4%-дан 2013 жылы 8%-ға дейін өсті.

2009-2013жж. аралығында инновация саласындағы белсенділік деңгейі бойынша ең жоғары үлес Қызылорда облысына - 12,0%, ал ең төменгі үлес Маңғыстау облысына - 2,4% тиесілі болды (Кесте 1).

Кесте 1. ҚР аймақтарының инновация саласындағы белсенділік деңгейі, %

	2009ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.	2013ж.
Қазақстан Республикасы	4,0	4,3	5,7	7,6	8,0
Ақмола	1,2	0,7	1,0	5,8	7,1
Ақтөбе	4,0	6,1	8,5	5,9	6,5
Алматы	1,4	0,9	4,6	8,8	9,5
Атырау	2,9	3,7	6,6	4,8	5,1

Шығыс Қазақстан	5,9	6,4	8,1	6,8	5,6
Жамбыл	4,4	7,8	10,2	9,7	10,2
Батыс Қазақстан	4,5	4,6	12,7	9,5	5,3
Қарағанды	6,2	7,0	7,2	8,5	7,6
Қостанай	1,5	2,6	4,8	14,1	11,8
Қызылорда	1,5	6,1	8,0	12,8	12,0
Маңғыстау	1,4	1,1	1,1	1,6	2,4
Павлодар	3,8	5,1	5,4	5,5	6,4
Солтүстік Қазақстан	2,6	2,4	2,4	11,0	10,9
Оңтүстік Қазақстан	2,2	3,4	7,0	5,4	6,4
Астана қаласы	2,1	2,6	4,1	7,5	11,1
Алматы қаласы	6,7	5,4	5,7	7,3	8,0
Дереккөз: [2]					

Инновациялық өнім көлемі 2009 жылы 82597,4 млн. теңгеден 2013 жылы 578 263,1 млн. теңгеге құрап, яғни соңғы бес жыл көлемінде инновациялық өнім көлемі 7 есеге ұлғайды (Кесте 2).

Кесте 2. 2009-2013жж. инновациялық өнім көлемі, млн.тг.

	2009ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.	2013ж.
Қазақстан Республикасы	82 597,4	142166,8	235962,7	379005,6	578263,1
Ақмола	1 039,0	6959,6	9822,5	19902,1	18205,7
Ақтөбе	4 428,3	9792,3	16880,9	6542,4	8300,6
Алматы	419,5	521,0	5498,1	13288,0	13153,8
Атырау	55,3	126,1	1828,1	4772,2	38078,2
Шығыс Қазақстан	6 939,5	13854,5	33592,5	99332,1	109378,9
Жамбыл	2 190,4	723,8	11251,8	19181,2	19637,4
Батыс Қазақстан	728,7	-	24804,9	4399,3	9009,5
Қарағанды	14 412,4	14897,7	14388,6	30891,5	53731,2
Қостанай	1 848,3	1966,9	12453,0	29769,7	35728,9
Қызылорда	66,7	-	2281,3	3645,0	6641,7
Маңғыстау	133,0	233,2	618,6	3609,0	1395,4
Павлодар	35 420,1	72592,6	73279,0	97620,0	83368,0
Солтүстік Қазақстан	2 751,0	2880,6	1469,5	6098,3	16028,0
Оңтүстік Қазақстан	4 422,5	4859,9	15374,0	22588,7	33177,5
Астана қаласы	31,1	72,2	1818,6	4787,0	119923,4
Алматы қаласы	7 711,5	12686,6	10601,4	12579,1	12504,9
Дереккөз: [2]					

Сонымен қатар, Дүниежүзілік экономикалық форумның бәсекеге қабілетті Жаһандық индексіндегі рейтингте технологиялық және инновациялық дамытудағы барлық факторлары мен субфакторларының өсуі байқалады. Соңғы 3 жылда «Инновация» факторы бойынша 17 орынға (84 орын), «Технологиялық дайындық» факторы бойынша 25 орынға (57 орын) жақсаруы байқалды.

Жалпы, инновациялық саясаты соңғы жылдары толық «қайта жүктеуден» өтті. Осылайша, егер 2003 мен 2009 жылдары аралығында шамамен 180 инновациялық жоба қолданса, онда 2010-2013 жылдарда осы көрсеткіш 3 есеге өскен және 553 жобаны құрады. 12 млрд.теңгеден астам соммаға қолдау көрсетілді [3].

Бұл бағытқа Елбасы Н.Ә.Назарбаев әрдайым ерекше мән беріп отыр. Соның бір дәлелі 2014 жылдың 08 желтоқсанында Алматы қ. Өткен инновациялық көрмеде Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы мен Жолдауымда мен инновациялық даму, ғылыми қамтымды экономика құру керектігі туралы міндет қойдым. Мен осы жерде әдейі сұрадым. Бұл шын мәнінде инновация ма әлде, ілеспе жобалар ма деп. Инновация дегеніміз еңбек өнімділігінің қарқынды дамуына, электр энергиясын үнемдеуге, жаңа өндірістерді ашуға мүмкіндік беруі керек. Мемлекет соңғы бес жылда инновациялық дамудың өсімін қарқынды қолдап келеді. Соңғы бес жылда инвестиция көлемі 3 есеге артып, 50 млрд. теңгеге жетті. Ғылыми зерттеу және тәжірибелік конструкциялар жасап шығаруға жалпы шығындар 49-дан 74 млрд. теңгеге дейін артты. Олардың ішінде 30 млрд. теңге жеке сектордан бөлінді. Осы бағытта Астанада Назарбаев Университеті мен Алматыда Инновациялық технологиялар паркі базасында екі инновациялық кластер жасалуда» [4], - деп атап көрсетуін айтуға болады.

2014 жылдан бастап алғаш рет инновациялық белсенді кәсіпорындар үлесінің өсуі байқалды, кәсіпорындардың технологиялық инновацияларға жұмсаған шығыстары 2 еседен астамға артып, 219 миллиард теңгеге жетті. Инновациялық белсенді кәсіпорындардың ең жоғары үлесі Жамбыл облысында - 7,8 пайызға, Қарағанды облысында – 7 пайызға, Шығыс Қазақстан облысында – 6,4 пайызға өсіп, ал Ақмола облысының (0,7 пайыз) үлесі республикалық орташа көрсеткіштен әлдеқайда төмендеген.

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы аясындағы 12 негізгі индикатордың 10-ында жоспарлы өсім көрсеткіші тіркеліпті. Мәселен, 2008 жылмен салыстырғанда өңдеуші өнеркәсіп саласындағы қосылған құн салығының нақты өсімі 2013 жылы 24,5%-ға артқан. Бұл бәсекелестікке қарай бетбұрысты білдірумен қатар, машина жасау, құрылыс индустриясы мен химиялық өнеркәсіп салалары өңдеуші өнеркәсіптегі өсімнің негізгі драйверлері саналады. Бұл ретте машина жасау 75%-ға, металл емес өндіріс пен минералды өнімдер 47%, химиялық өнеркәсіп 28%-ға өскен. Тұтастай алғанда, Индустрияландыру картасына ілінген жобалар арқасында 3,2 триллион соманың өнімдері шығарылған. Ал Карта аясындағы жобалардың шет мемлекеттерге экспортқа шығарған өнімдер құны 133 млрд. теңгені құрады.

Сонымен қатар, Үкімет қазір 48 республикалық жобаны жігі бақылауға алған. Ал сол 48-дің 15-і бірінші бесжылдық аясында іске қосылады деп жоспарланса, республикалық жобалардың басым бөлігі, атап айтқанда 8 трлн. теңгені құрайтын 33 жоба келесі бесжылдықта іске қосылмақ. Сөйтіп, индустрияландыру бағдарламасының нақты нәтижелері екінші бесжылдықта сезіле бастайтынға ұқсайды. Бейнелі түрде алсақ, бірінші бесжылдық индустрияландырудың іргетасын қалады, енді негізгі жұмыс жанданбақ [1].

Осы орайда өңірлік индустрияландыру картасы бойынша Алматы облысында құны 338,4 млрд. теңгеден асатын 52 инвестициялық жобаны қамтиды, жобалардың құрылыс кезеңінде 10 536 жұмыс орны құрылып, пайдалану кезеңінде 7 493 адам жұмысқа тартылады деп көзделуде. Төрт жылда Карта шеңберінде 244,7 млрд. теңгенің 45 жобасы іске қосылып, онда 6 481 жаңа жұмыс орны құрылды. Соның ішінде, 2013 жылы құны 9,4 млрд. теңге инвестиция игерілуімен, (агроөнеркәсіптік кешен, энергетика, туризм, фармацевтика, тігін өнеркәсібі және басқа да саладағы) 10 нысан іске қосылып, 1 339 адам жұмысқа алынды.

2014 жылы 31,3 млрд. теңге және 208 жұмыс орнының құрылуымен 3 жобаны іске қосу жоспарланған болатын. Оның ішінде, 1 жоба «Сұңқар Алматы құс фабрикасы» ЖШС-нің Жамбыл ауданында Тауарлық жұмыртқа өндіретін құс фабрикасының құрылысы ағымдағы жылдың бірінші тоқсанында іске қосылды. 2 жоба бойынша жұмыстар кестеге сәйкес жүзеге асырылуда («Абди Ибрахим Глобал Фарм» ЖШС-нің Іле ауданында Фармацевтикалық зауыт құрылысы; «KEGOC» АҚ-ның Ұлттық Электр Жүйелеріне қосылатын кернеуі 500/220кВ 500 кВ Алма стансасының құрылысы).

2015 жылы 13,0 млрд.тенге және 649 жұмыс орнының құрылуымен 2 жобаны іске қосу жоспарланған. («Вару Mining» ЖШС-нің Инновациялық технология арқылы темір кешенінен шойынды өңдеу мен қайта өңдеу жобасының жүзеге асырылу кезеңі 2014 жыл; - «Alina Pro - Лесная сказка» ЖШС-нің Талғар ауданында «Лесная сказка» тау курортының құрылысы жүзеге асырылу сатысында). Оған қоса, кезекті өзектендіруде 20,6 млрд.тенге және 1 145 жаңа жұмыс орнының құрылуымен Өңірлік индустрияландыру картасына енгізу үшін 6 жоба мақұлданды. Оның ішінде, 1 жоба («Kelin-Kazpharm» ЖШС-нің Қарасай ауданында фармацевтикалық зауыт құрылысы жобасы ү.ж. 13 мамырында іске қосылды), 4 жобаны ү.ж. аяғына дейін және 1 жобаны 2015 жылы іске қосу жоспарланған [5].

2015-2019 жылдарға арналған екінші кезеңінде Үкімет нақты басым салаларды айқындау, экспорт бағдарын арттыру, бизнестің қатысуын арттыру, кластерлерді дамыту мен өңірлердің мамандануын тереңдету секілді мәселелерге барынша мән берген. «Бірінші бесжылдықта негізінен қолданыстағы кәсіпорындарды жаңғырту шаралары жүзеге асты, сонымен бірге екінші бесжылдық үшін қуатты салаларды қалыптастыруға өндірістік негіз қаланды. ҮИИД-2 бағдарламасында 6 бағыт бойынша басымдық беріліп, негізгі өзек экономиканың теңдестірілген құрылымын жасауға және жаңа жұмыс орындарын ашуға бағытталады. Жаңа жұмыс орындары елдің экспорттық әлеуетін арттыратын қайта өңдеу саласында, макроэкономикалық тұрақтылық пен оның өсіміне қаржылық негізді қамтамасыз ететін дәстүрлі шикізат секторы, инновациялық және қызмет көрсету салаларында ашылатыны көзделіп отыр. Сонымен қатар, 2015-2019 жылдарға арналған Үдемелі индустриалдық-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасы «Қазақстан-2050» Стратегиясы мен әлемнің 30 дамыған елі қатарына кіру мақсатының маңызды құралына айналатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Д.Аязбеков, Қазақстанның индустриалды-инновациялық даму бағыты қатаң қадағалауда, 27.08.2014ж.
2. ҚР Статистика комитетінің ресми сайты, <http://www.stat.gov.kz/>
3. «Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік» АҚ 2014-2023 жылдарға дамыту стратегиясы, Астана қ., 2014ж.
4. Г. Ғосманали, Инновациялық дамуды қаржыландыру, 08.12.2014ж., Алматы қ.
5. Алматы облысы әкімінің ресми сайты, <http://zhetysu-gov.kz/>

УДК 332.1

ЭКОНОМИКАНЫҢ ӨНІРЛІК ДАМУЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМНЫҢ РӨЛІ

Жылжаксынова Динара Павловна, 6M050600 Экономика мамандығының магистранты

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы, didi_zh@mail.ru

Мақалада ұлттық инновациялық инфрақұрылымның және оның ел экономикасының өңірлік дамуындағы негізгі элементтерінің инновациялық белсенделігінің ролі көрсетілген

В статье показана роль национальной инновационной инфраструктуры и инновационной активности ее основных элементов в региональном развитии экономики страны.

The article describes the role of the national innovation infrastructure and innovation activities of its major elements in the regional economic development of the country

Кілт сөздер: индустриалды-инновациялық даму, әлемдік экономика, өңірлік экономика, инфрақұрылым, бәсеке

Индустриалды–инновациялық даму үшін жағдайлар жасау ұлттық инновациялық жүйені дамыту, инвестицияны қамтамасыз ету, индустриалды дамыту және техникалық реттеу және метрология жүйесін дамыту секілді мақсаттарға жетумен шарттасқан.

Қазіргі кезде әлемдік экономиканың көшбасшыларына айналып, жоғары технологиялар саласы мен инновациялық жүйені дамытудың озық үлгісін көрсете білген бірқатар елдер бар. Бұл елдер шикізатты алу мен оны алғашқы өңдеу үрдісін қамтитын индустриалдануға дейінгі, сондай-ақ шикізатты толық өңдей отырып, одан дайын өнім жасауға дейінгі үрдістерді қамтитын индустриалды кезеңдердің барлығынан өтіп, енді жоғары технологиялар мен инновацияларға негізделген постиндустриалды экономиканы жасақтаумен, оның басым бағыттарын жетілдірумен айналысуда. Басқаша айтқанда, олар қосылған құн тізбегін толық қалыптастырып, ғылыми сыйымды, әрі инновациялық сипаты бар өнімдер мен қызметтерді нарыққа ұсынып келеді.

Әлемдік экономиканың алдыңғы қатарлы озық тәжірибелерін игеруге және оны ұтымды пайдалана білуге талпынған мемлекеттер үшін бүгінгі уақыттағы басты мәселе индустриалды-инновациялық экономиканы қалыптастыру болып отыр. Индустриалды-инновациялық экономиканың басты ерекшелігі – ғылыми сыйымды, технологиялық өңделу деңгейі жоғары өнімдерді шығаруға икемді өндірістік және инновациялық инфрақұрылымның болуы [1].

Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасында аталған бағыттарда көптеген жұмыстар атқарылып келеді. Атап көрсетер болсақ, 2003 жылы елдің инновациялық-индустриялық дамуын қалыптастыру және экономиканың нақты, түпкі өнім өндіру секторын өркендету әрі әртараптандыру мақсатында «Қазақстан Республикасының Индустриялық-инновациялық дамуының 2003-2015 жылдарға арналған стратегиясы», 2005 жылы «Қазақстан Республикасының Ұлттық инновациялық жүйесінің қалыптасуы мен дамуының 2005-2015 жылдарға арналған бағдарламасы», ел экономикасының инновациялық белсенділігін көтеру мақсатында 2006 жылы ҚР «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Заңы қабылданды. Осылардың негізінде 2003 жылдан бастап отандық инновациялық әзірлемелерді қолдау мен оны өндіріске ендіруге, сонымен бірге Қазақстан Республикасын болашағы зор шетелдік технологияларды трансферттеу алаңы ретінде дамытуға бағытталған инфрақұрылым жүйесін құру үрдісі басталып кетті.

Индустриялық-инновациялық дамуды қалыптастыру аясында мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан саясаттың алғашқы нәтижелері де көрініс бере бастады. Мәселен, еліміздің индустриялық-инновациялық стратегиясының алғашқы кезеңі аяқталып (2003-2007 ж.ж.), нәтижесінде даму институттары және инновациялық инфрақұрылым элементтері, яғни, инновациялық қызметті жүзеге асыруға қажетті алғышарттар қалыптасты.

Міне мұның барлығы да отандық инновациялық инфрақұрылымды дамытудың тиімді тетіктерін қалыптастыруды қажет етеді. Өйткені, тек дамыған инновациялық инфрақұрылымы қалыптасқан ел ғана инновациялық ортаның толыққанды

қатысушысы бола алады. Бұған қоса, Инновациялық әлеуеті дамыған елдер болашақтың бағдарын елдегі табиғи ресурстарға қарап емес, адам капиталының, оның интеллектуалдық қуатының шамасына, инновациялық өнім, қызмет, сапалы жұмыс жасай алатын өнеркәсіптік, өндірістік инфрақұрылымның мүмкіндіктеріне, ғылыми-зерттеу, ғылыми-ізденушілік орталықтарының шамасына қарап айқындайды [2].

Бәсекелік ортада ұлттық экономиканың қуатты болуын қамтамасыз ету еліміздің негізгі ұстанымдарының біріне жатады. Ашық нарықтың басты талабының бірі әрбір тұтынушының нақты қажеттілігін қанағаттандыру деп білсек, онда осы талапқа сай экономика құрылымын жасақтау басты міндет болып қала бермек. Нарықтың үдемелі және өзгермелі сұранысын тез қанағаттандыру инновациялық әдістерді пайдаланумен ғана жүзеге асатыны белгілі. Сондықтан да, ұлттық экономиканың жедел және тұрақты дамуы еліміздегі инновациялық орта мен инновациялық инфрақұрылымның нәтижелі жұмыс істеуіне тікелей тәуелді деуге толық негіз бар [3].

Инновациялық инфрақұрылымды дамыту бағытында инновациялық әлеуеті мен өзіндік даму үлгісі қалыптасқан елдердің қолдануға тиімді тәжірибелері мен озық үлгілерін, олардың ғылыми сыйымды әрі жоғары технологиялы инновациялық өнімдерді шығарудағы жетістіктерін пайымдай отырып, еліміздің ұлттық инновациялық инфрақұрылымын дамытудың экономикалық механизміндегі негізгі тетіктер ретінде жағымды экономикалық ортаны қалыптастыру, инфрақұрылым шеңберіндегі элементтердің белсенділігін арттыру, оларды мемлекеттің қоғамдық, өндірістік, әлеуметтік, ғылыми және басқа да істеріне тығыз араластыру, бір-бірімен өзара үйлесімділігін қамтамасыз ету, сондай-ақ ғылыми-техникалық әлеуеттің мүмкіндіктерін пайдалану және оларды елдің барлық салаларында сынауға және қолданысқа енгізуге мүмкіндік жасау қажеттілігі туындайды.

Әлемдік тәжірибеде экономиканы жаңғыртудың басты шарттарының бірі ретінде инновациялық қызмет қарастырылады. Жаңа өнімдер, қызметтер, технологиялық процестер әзірлеп шығару, қолданысқа енгізу мен оларды кеңінен қолдану экономика дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады.

«Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында тәуелсіз мемлекетіміздің Президенті алдағы жылдарға қойылған міндеттерді айқындап берген болатын. Аталмыш Стратегияда инновациялық зерттеулерді дамытудың жаңа саясаты мен жоғары оқу орындарында қолданбалы және ғылыми-зерттеушілік қызметтерді дамыту қажеттіліктері нақты айтылды.

Стратегияда «Жаңа технологиялық толқын жалына жармасып, теңдессіз инновациялар жасау барлық елдің қолынан келе бермейді. Біз осыны жете түсінуге тиіспіз. Сондықтан біз өте шынайы, барынша прагматикалық стратегия құрғанымыз жөн. Біз шығыны көп емес зерттеулер мен әзірлемелерге ден қоюға тиіспіз. Бізге елімізге қажетті технологиялар трансферті мен оларды қолдану үшін мамандарды оқыту керек» [4] делінген. Яғни, инновациялық қызметті жете түсіну, оны дамыту және тиімді жүзеге асыру өте маңызды. Осы орайда, ЭКСПО-2017 көрмесінің Қазақстанда өткізілуі де елеулі оқиға болмақ.

Әлемдік тәжірибені қарастыратын болсақ, озық технологияларды қолданысқа енгізу әртүрлі жолдармен жүзеге асырылады. Мәселен, АҚШ-та түрлі ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік-құрылымдық әзірленімдердің басым бөлігін мемлекеттік емес ұйымдар мен гранттар арқылы жүзеге асырады. Германияда АҚШ инкубаторлары, Ұлыбритания, Франция елдерінің ғылыми парктерін дамыту тәжірибесі пайдаланылған болатын. Оңтүстік Шығыс Азия елдерінде инновациялық

саясатты іске асыру кезінде шағын және орта инновациялық кәсіпорындарға басты назар аударылған.

Енді Қазақстанның өңірлері бойынша инновациялық қызметтің дамуын айта кететін болсақ, төмендегі кестеде Қазақстанның аймақтары бойынша инновациялық өнімнің көлемін қарастырамыз.

Аймақтар бойынша инновациялық өнім көлемі

	2009 жыл		2010 жыл		2011 жыл		2012 жыл		2013 жыл	
	Млн.т	%	Млн.т	%	Млн.т	%	Млн.т	%	Млн.т	%
Ақмола облысы	41235,6	27,0	4316,9	3,9	1039,0	1,3	6959,6	4,9	9822,5	4,2
Ақтөбе облысы	11680,0	7,8	14056,9	12,6	4428,3	5,4	9792,3	6,9	16880,9	7,2
Алматы облысы	8577,4	5,6	334,0	0,3	419,5	0,5	521,0	0,37	5498,1	2,4
Атырау облысы	186,9	0,1	1598,4	1,4	55,3	0,1	126,1	0,1	1828,1	0,8
Шығыс Қазақстан облысы	26015,4	17,2	5118,2	0,5	6939,5	8,4	13854,5	9,7	33592,5	14,2
Жамбыл облысы	2241,6	1,6	6286,1	5,6	2190,4	2,7	723,8	0,5	11251,8	4,9
Батыс Қазақстан облысы	2343,8	1,7	390,6	0,4	728,7	1,0	-	-	24804,9	10,5
Қарағанды облысы	37986,5	25,0	16473,8	14,9	14412,4	17,4	14897,7	10,4	14388,6	6,1
Қостанай облысы	1344,8	0,9	4084,0	3,8	1848,3	2,2	1966,9	1,4	12453,0	5,3
Қызылорда облысы	8,0	0,1	30,3	0,1	66,7	0,1	-	-	2281,3	1,0
Маңғыстау облысы	7353,0	4,8	5002,9	4,5	133,0	0,2	232,2	0,2	618,6	0,3
Павлодар облысы	2002,7	1,3	38060,2	34,1	35420,1	43,0	72592,6	51,1	73279,0	31,1
Солтүстік Қазақстан облысы	959,9	0,1	3228,6	2,9	2751,0	0,3	2880,6	2,0	1469,5	0,6
Оңтүстік Қазақстан облысы	2715,1	1,8	1451,4	1,3	4422,5	5,4	4859,9	3,4	15374,0	6,1
Астана қаласы	13,0	0,1	13,2	0,1	31,1	0,1	72,2	0,1	1818,6	0,8
Алматы қаласы	7836,9	5,1	11085,6	10,6	7711,5	9,3	12686,6	8,9	10601,4	4,5
Қазақстан Республикасы	152500,6	100	111531,1	100	82597,3	100	142166,0	100	235962,7	100

Ескерту – www.stat.kz

Жоғарыдағы кесте мәліметтері негізінде Қазақстан Республикасы бойынша инновациялық өнім көлемінің 2013 жылы өткен жылдармен салыстырғанда артқандығын байқауға болады. Ал аймақтар бойынша қарастыратын болсақ, Павлодар облысында 2009 жылы инновациялық өнім көлемі небәрі 1,3%-ды немесе 2002,7 млн. теңгені құраса, кейінгі жылдары көлемі ұлғайып, 2013 жылы жалпы инновациялық өнім көлемінің 31,1%-ын немесе 73279,0 млн. теңгесін құраған. Ал талданып отырған кезеңдерде ең төменгі көрсеткіштер Атырау, Қызылорда, Маңғыстау, Солтүстік Қазақстан облыстарында және Астана қаласында сақталып отыр [5].

Қазақстанның инновациялық дамуын талдау елімізде инновациялық қызметке үлкен роль бөлініп отырғандығын көрсетіп отыр. Алайда айта кеткен жөн, республикадағы инновациялық қызмет әзірге әлемдік нарықтағы еліміздің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың көзі болып отырған жоқ.

Сонымен, бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыруға ынталы Қазақстан Республикасы өзінің инновациялық инфрақұрылымын жасақтап болғанымен, оның қызметі күтілген нәтижелерді көрсетпей отыр. Сондықтан да, аталған жүйенің ұлттық экономика үшін тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін экономикалық механизмді дайындау бүгінгі күннің талабы.

Қазақстан Республикасының ұлттық инновациялық инфрақұрылымын инновациялық қызметтің мамандандырылған субъектілерімен қатар (технологиялық парк, технологиялық бизнес-инкубатор және инновациялық қор), бұл құрылымға белгілі бір деңгейде (тікелей немесе жанама) қатысы бар элементтердің де құрайтыны анықталды (олар: жоғары оқу орындары, ғылыми-зерттеу орталықтары,

ақпараттық-талдау орталықтары, консалтингтік фирмалар; ҚР ұлттық холдингтік компаниялары және олардың құрамындағы ұлттық компаниялар мен даму институттары; ҚР басым бағыттары бойынша құрылған кластерлер, өңірлік элеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар, корпоративтік кешбасшы компаниялар, арнайы экономикалық және индустриалды аймақтар).

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сейітжағыпарова Ш.Ж. Қазақстанда ұлттық инновациялық инфрақұрылымның дамуы/ Сборник IX Международной научно-практической конференции «Современные научные достижения-2013» // Sp. z o.o. «Nauka I studia», Польша
2. Реутова Ю.Н. Перспективы структурных преобразований в экономике регионов // Экологическая и экономическая безопасность: проблемы и пути решения : сб. XII Международ. науч.-практ. конф. (пос. Шепси, 20–24 сентября 2007 г.). – Краснодар, 2007.
3. Жаңа жағдайда ұйымның инновациялық қызметін қалыптастыру/ Сборник IX Международной научно-практической конференции «Научное пространство Европы-2013» // Sp. z o.o. «Nauka I studia», Польша
4. «Қазақстан-2050» Стратегиясы. – Астана, 2014
5. Ахметов С. Н. Формирование новой модели региональной социально-экономической системы / С.Н. Ахметов // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Сер. Экономическая. - 2014. - №2. - С. 12-17

ӘОК657

ҚАРЖЫЛЫҚ САЛЫМДАРЫНЫҢ ЕСЕБІ

Оразбекұлы Бахыт, э.ғ.к. доцент

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Кәсіпорындар мен ұйымдар қарыз капиталы нарығына несиелер мен заемдарының қаражаттарын, айналымға акциялары мен облигацияларын шығарса, онда елімізде бағалы қағаздар нарығы пайда болады.

Предприятия и организации долги займов в рынок капитал, выведут в обращение акции облигации, тогда рынок ценные бумаг у на стране создастся.

Enterprise and the organization long loans in to market capital, will withdraw in address акциии bond, then the market of valuable papers at on country will arise..

Кілт сөздер: қаржы салымы, бағалы қағаздар, акция, облигация

Қаржы салымына (қаржылық инвестиция) кәсіпорындар мен ұйымдардың басқа заңды тұлғалардың бағалы қағаздарын (акцияларды, облигацияларды және басқа да бағалы қағаздарды сатып алуға, депозитке салған тағы да басқа) сатып алуға жұмсаған қаржылар жатқызылады.

Қаржы нарығының айрықша бөлігі, ол – бағалы қағаздар нарығы. Ал қаржылық инвестициямен осы бағалы қағаздар нарығы тікелей байланысты. Бүгінгі күні елімізде көптеген акционерлік қоғамдар, сақтандыру компаниялары, невестициялық және мемлекеттік емес зейнетақы қорлары, сонымен қатар басқа да кәсіпорындар мен ұйымдар тіркелген. Осы жоғарыда аталған кәсіпорындар мен ұйымдардың барлығы да еліміздегі бағалы қағаздар нарығының потенциалды қатысушылары қатарына жатқызылады. Олардың кейбіреулері эмитент, яғни

айналымға бағалы қағаздар шығарушылар болып табылса, ал екіншілері инвестор ретінде қызмет атқарады. Кәсіпорындар мен ұйымдарға жаңа технология енгізу, өндірісті жаңғырту (модернизациялау) қайта құру (реконструкциялау) әрқашанда ірі капитал салымын керек етеді. Ал бұндай жұмысты атқару үшін өндірушілерде әр уақытта капитал бола бермейді. Сондықтан да кәсіпорындар мен ұйымдар қарыз капиталы нарығына несиелер мен заемдарының қаражаттарын, айналымға акциялары мен облигацияларын шығарса, онда елімізде бағалы қағаздар нарығы пайда болады.

Іс жүзінде акция, облигация және басқа бағалы қағаздарын шығару арқылы капиталды тартуды көздейтін заңды тұлғалар эмитент деп аталады және сонымен қатар олар бағалы қағаздарды иемденушілердің (сатып алушылардың) алдында белгілі бір жағдайда борышты (міндетті) болып табылады.

Эмитент кім болғанына байланысты бағалы қағаздар төмендегідей үш түрге бөлінеді:

- мемлекеттік
- муниципалдық
- корпоративтік

Мемлекеттік бағалы қағаздар- бағалы қағаздардың бұл түрі Қазақстан Республикасының Заң актілеріне сәйкес мемлекеттің сыртқы және ішкі қарыздарын қайтару мақсатында шығарылады. Сонымен қатар бағалы қағаздың бұл түрі ҚР Ұлттық банк мекемесімен эмитенттелінетін бағалы қағаз болып табылады. Үкімет өз атынан бағалы қағаздардың бұл түрін шығара отырып, республикалық бюджеттің тапшылығын қысқарту және инфляцияны болдырмау жағын қарастырады. Соған сәйкес Ұлттық банк мекемесі айналымдағы ақша қаражаттарының қозғалысын реттеуді көздейді. Мемлекеттік бағалы қағаздардың мынадай түрлері бар:

- Ұлттық жинақ облигациялары
- Мемлекеттік қысқа мерзімді қазынашылық міндеттеме (МЕККАМ)
- Мемлекеттік орта мерзімді қазынашылық міндеттеме (МЕОКАМ)

Муниципалдық бағалы қағаздар – бағалы қағаздардың мұндай түрі жергілікті бюджетпен эмиссияланатын жергілікті атқарушы органдар шешімімен шығарылады. Бағалы қағаздардың бұл түрін шығарудағы басты мақсат – құрылыс, яғни ауруханалар салу үшін, балабақшалар мен мектептер, тұрғын үйлер, жолдардың жағдайларын жақсарту және тағы да басқадай аймақтың әлеуметтік мәселелерді шешу болып табылады.

Корпоративтік бағалы қағаздар- кәсіпорындар мен ұйымдардың заң күшіне сүйіені отырып өзінің жарғылық капиталын қалыптастыруға немесе шаруашылық қызметін жүзеге асыру үшін шығаратын бағалы қағаздарын корпоративтік бағалы қағаздар деп атайды. Бағалы қағаздардың бұл түрін көп жағдайларда акционерлік қоғамдар шығарып және олар эмитент ретінде тіркеледі бағалы қағаздарды жалпы мынадай екі топқа бөлуге болады:

- Ақшалай бағалы қағаздар
- Капиталды құнды (бағалы) қағаздар

Ақшалай бағалы қағаздар – ақшаны қарызға алғандығын білдіреді. Бағалы қағаздардың бұл түріне вексельдерді, депозиттік және жинақ сертификаттардың жатқызуға болады. Жалпы ақшалай бағалы қағаздардан табыс бір рет ғана алынады. Іс жүзінде ақшалай бағалы қағаздар қысқа мерзімді болып келеді, яғни бір жылға дейінгі уақыт аралығында қолданылады.

Капиталды бағалы қағаздар- кәсіпорындар мен ұйымдардың қорын (капиталын) құруға немесе оны ұлғайтуға байланысты шығарылады. Акция мен облигация осы аталған бағалы қағаз түріне жатқызылады.

Өздерінен алынатын табысқа байланысты бағалы қағаздар мынадай екі топқа бөлінеді:

- Қарыздық бағалы қағаздар;
- Инвестициялық бағалы қағаздар.

Қарыздық бағалы қағаздар- бағалы қағаздың бұл түрі бойынша эмитент көрсетілген уақыт барысында белгіленген пайыз көлемінде (процентімен) тиісті қарыздарын өтеуге (төлеуге) міндетті. Қарыздық бағалы қарыздарға облигацияның барлық түрлері, вексельдер, тағы да басқа бағалы қағаздар жатқызылады.

Инвестициялық бағалы қағаздар- бағалы қағаздың бұл түрі иемденушіге активтің бір бөлігін иемденуге құқық береді. Бағалы қағаздардың бұл түріне акцияны жатқызуға болады.

Бағалы қағаздар шығарылу мақсатына байланысты мынадай екі түрге бөлінеді:

- Қорлы бағалы қағаздар
- Саудалық бағалы қағаздар

Қорлы құнды қағаздар- бұндай бағалы қағаздар қор биржаларында айналысқа түседі және көп мөлшерде эмиссияланады. Бағалы қағаздардың бұл түріне акциялар және облигациялар жатқызылады.

Саудалық бағалы қағаздар- бағалы қағаздың бұл түрі белгілі бір коммерциялық бағытпен сауда операциялары кезінде есеп айырысуға арналған.

Нарықтағы айналымдағы ерекшеліктеріне байланысты бағалы қағаздар мынадай болып екіге бөлінеді:

1. нарықтық бағалы қағаздар;
2. нарықтық емес бағалы қағаздар

Нарықтық бағалы қағаздар- бұндай бағалы қағаздар айналысқа еркін сатылып немесе сатып отырылады.

Нарықтық емес бағалы қағаздар- бұл аталған бағалы қағаздар қолдан-қолға еркін жүре бермейді, яғни олар екінші айналымға түспейді.

Атқаратын қызметіне және рөліне байланысты бағалы қағаздар мынадай үш топқа бөлінеді:

- негізгі (акция, облигация)
- көмекші (чектер, вексельдер, депозиттік сертификаттар)
- туынды (варранттар, опциондар, фьючерстер, бондар, тағы да басқалары)

Акция дегеніміз кәсіпорындар мен ұйымдардың қандайда бір АҚ-ды дамыту үшін қаржы салғандығын куәландыратын және иесіне АҚ-ның пайдасының бір бөлігін дивидент түрінде (табыс ретінде) алуға құқық беретін бағалы қағаз болып табылады. Акциялар айналым мерзімі белгіленбей-ақ шығарыла береді. Кәсіпорындар мен ұйымдарды басқаруға қатысу құқығына сәйкес акциялар мынадай түрлерге бөлінеді:

- жай акциялар
- артықшылығы бар акциялар

Жай акциялар АҚ-ды басқаруға құқық береді. Бір жай акция ұйымның акционерлер жиналысында осы кәсіпорынға қатысты мәліметтерді шешу барысында бір дауысқа ие бола алады. Жай акциялар үшін дивидент төлеу АҚ-ның таза пайдасынан резервтер жасалғаннан (толтырылғаннан) кейін және артықшылығы бар акциялар бойынша дивиденттер төленгеннен кейін ғана жүргізіледі.

Артықшылығы бар акция – басқаруға қатысу құқығын бермейді, әйтседе олар иесіне тұрақты белгіленген мөлшерде дивиденттер алу құқығын береді, яғни оларға белгілі бір мөлшерде табыс әкеліп тұрады. Сонымен қатар артықшылығы бар акциялар ұйымның таза табысын акционерлер арасында бөлу кезінде немесе

қоғамның жойылуы кезінде жай акция мен салыстырылғанда артықшылыққа ие болып табылады.

Акцияның бір акционерден екінші акционерге берілу ережелеріне сәйкес оларды атаулы акциялар және ұсынбалы акциялар деп аталатын екі түрге бөлінеді.

Атаулы акциялар деп – иелері міндетті түрде кәсіпорындар мен ұйымдардың тізімінде тіркелуге тиісті акцияларды айтады. Бұл ереже бойынша акционерлер кітабында акционерлердің сатып алған акцияларының алынған уақыты мен саны көрсетіліп және басқа да тиісті жазулар мен мәліметер жазылады. Атаулы акциялардың иесі бұл бағалы қағазды сатып алған кезде акцияны шығарушы кәсіпорындар мен ұйымдардан барлық сатып алған акциялар үшін олардың өз иесінің қолында екендігін куәландыратын бір ғана сертификат алады. Акциялардың бұндай түрін сату барысында сертификаттың теріс жағында екі тараптың да қолдары (сатушы мен сатып алушы) табыстау туралы келісім-шарт жазылуы қажет. Содан кейін бұл сертификат акционерлер тізіміне тиісті өзгертулер енгізу үшін кәсіпорынға беріледі. Осыданкейін барып акцияның жаңа иелері өзінің сатып алған бағалы қағазына жаңа сертификат алады.

Ұсынбалы акциялар иелерінің аты-жөні, яғни олар туралы деректер мен мәліметтер акцияны шығарушы кәсіпорындар мен ұйымдарда тіркелмейді. Кәсіпорындар мен ұйымдар әдетте ондай акциялар иелерінің кім екендігін де біле бермейді. Акциялардың бұл түріне, яғни ұсынбалы түріне иелік ету тек қана кәсіпорындар мен ұйымдардың акционерлері бар деп атауға заңды түрде негіз бола алады. Ұсынбалы акцияларды сатып алу немесе оларды қайта сату операциясы бағалы қағаздың бұл түрінің бір меншік иесінен екінші бір меншік иесіне тікелей ауысуы болып табылады.

Облигация дегеніміз – оның иесінің ақша салғандығын куәландыратын және оған көрсетілген мерзім ішінде осы бағалы қағаздың атаулы құнына белгіленген пайызды төлей отырып, өтеу міндеттемесін мақұлдайтын бағалы қағаз болып табылады. Облигациялар белгілі бір мерзімге шығарылады. Жалпы облигациялар да акциялар сияқты кәсіпорын үшін инвестицияның маңызды көзі болып табылады.

Яғни, облигациялар – кәсіпорындар мен ұйымдардың қарыздық міндеттемелерін растайтын құжат. Ол корпорацияның активтеріне қарсы жұмсалады. Облигацияларды мерзімдік, қарыздық міндеттемелер ретінде өтеу кепілдігі эмитент тарапынан берілген жалпы кепілдік болып табылады. Жалпы кепілдік эмитенттің банкрот болып өз міндеттемелерінің орындамаған жағдайда облигация ұстаушының сол кәсіпорындар мен ұйымдардың, яғни облигацияның шығарған ұйымның мүліктерінің белгілі бір бөлігін алуға құқылы екендігін көрсетеді. Алайда бұл жоғарыда аталып өткен акциялар мен облигациялар деп аталатын бағалы қағаздардың бір-біріне едәуір айырмашылықтары бар және ондай артықшылықтары мыналар:

- облигациялардың иесі кәсіпорындар мен ұйымдардың кредиторы болып табылады. Бұл облигация ұстаушының кәсіпорын немесе ұйымды қаржыландырғандығын куәландырады. Ал акционер болса, кәсіпорындар мен ұйымдар иелерінің бірі болып табылады.

- Облигациялардың иесі бұл бағалы қағаз бойынша белгіленген уақыттан кейін міндетті түрде пайыз түрінде табыс алып отырады. Бұл пайыздың мөлшері алдын ала белгіленіп, яғни мөлшерленіп қойылған, сондай-ақ облигациядан алынатын табыс қандай да бір белгіленген мерзім ішінде ғана жүргізіледі. Ал акционер болса, есепті жылдың соңында ғана, яғни ұйымның кірсінің көлеміне байланысты дивидент алып отырады.

• Кез келген несие берушілер сияқты облигация иесінің де кәсіпорындар мен ұйымдарда ешқандай дауыстық құқығы жоқ болып табылады. Ал акционерлер болса бұл кәсіпорындағы немесе ұйымдағы өзінің мүлктік мүдделеріне қатысты барлық мәселелерді шешу кезінде дауыс құқығына ие бола алады.

Депозиттік сертификаттар дегеніміз – ірі атаулы құнға (номиналға) ие болатын мерзімдік сертификаттар. Депозиттік сертификаттар (жалпылай алғанда) бағалы қағаз болғанымен оларды бір адамнан екінші адамға беруге болады. Депозиттік сертификаттар клиентке банк мекемесінің берген борыштық сенімхатының рөлін атқарады. Бұл сертификатта банкке белгілі бір мерзімге салынған салымдарының түрі көрсетіледі. Сертификаттың өзі атаулы және ұсынбалы болып екі түрге бөлінеді.

Сонымен депозиттік сертификат дегеніміз – салымшының немесе оның мұрагерінің белгіленген мерзімінің соңында депозит сомасы бойынша пайыз түрінде табыс алу құқыған куәландыратын ақшалай салым туралы эмитент банкінің берген жазбаша куәлігі болып табылады.

Кәсіпорындар мен ұйымдардың қай саладағы болмасын өз қызметінің соңғы нәтижесінде негізгі мақсаты пайда табу екендігі кімге болса да белгілі. Ал экономикалық теориямен микроэкономика курсы оқығанда, кәсіпорындар мен ұйымдардың ақша арқылы ақша жасағанда, яғни ақшаны айналымға салғанда, пайда табатындығын оқып білген болатынбыз. Осыған сәйкес кәсіпорындар мен ұйымдардың өзінің бос тұрған, яғни уақытша пайдаланылмай тұрған ақшаларын айналысқа салса ғана оны тиімді пайдаланғаны болып табылады. Бірақ та бұл үшін кәсіпорындар мен ұйымдардың белгілі бір тәуекелге баруына тура келеді. Бұндай тәуекелге бел байлау кей уақыттарда кәсіпорындар мен ұйымдарға табыс әкелсе, екінші бір кезеңде шығынға ұшыратуы мүмкін. Осы айтылғандай шығынға ұшырамау үшін бухгалтерлік есеп жұмысын дұрыс жүргізіп, оның мәліметтерін уақытылы пайдалану керек. Нарықтық экономика жолымен жүретін әрбір кәсіпорындар мен ұйымдар үшін бұндай тәуекелге бару міндетті болып табылады. Міне, осы айтылғандарға сәйкес кәсіпорындар мен ұйымдардың қаржы салымына табыс табу мақсатында басқа заңды тұлғаның шығарған бағалы қағаздарын сатып алуға жұмсалған ақшалары жатқызылады. Бағалы қағаздар сатылып алынған құны бойынша кіріске алынады. Ал кәсіпорындар мен ұйымдардың байланысын құру барысында бағалы қағаздардың сатылып алынған құны мен ағымдағы құны салыстырылып, екеуінің ең төменгісі алынады. Жалпы кәсіпорындар мен ұйымдар өздерінің қаржы салымы қатарына жатқызылатын активтері арқылы мынадай табыстар таба алады:

- a. Пайыз, дивидент және роялти түріндегі табыстар;
- b. Қаржы салымына жұмсалған қаржы көлемінде капиталдың артуы;
- c. Инвестордың басқа да табыстар

Қаржы салымдары кіріске алу кезінде оларды сатып алу барысында жұмсалған шығындарды қоса алғандағы сатып алу құнымен бағаланады. Ал оларды сатып алу барысындағы жұмсалатын шығындарға: қор биржасының комиссиялық қызметі үшін төленген төлемдер мен банк мекемесінің, брокердің немесе дилердің көрсеткен қызметтері үшін төленген төлемдер жатады.

Жоғарыда ағымдағы активтерге анықтама берген кезімізде оның құрамына қысқа мерзімге салынған қаржы салымдары (қысқа мерзімді қаржылық инвестиция) жататындығын салымына бір жыл мерзім аралығында пайдаланатын қаржы салымдары жатады.

Кәсіпорындар мен ұйымдар қысқа мерзімді қаржы салымдарын өзінің бухгалтерлік балансында ағымдағы құны бойынша бағалаған жағдайда күнделікті қор биржалары мен биржадан тыс жерлердегі қаржы салымдары құнының өзгерісін

бақылап жән оның нәтижесін бухгалтерлік есеп құжаттарына түзетіп жазып отыруы тиіс. Егер қаржы салымының, яғни инвестицияның қор биржаларындағы немесе биржадан тыс нарығындағы ағымдағы құны өссе оны кәсіпорындар мен ұйымдар есепті кезеңнің табысына жатқызылады, ал керісінше қаржы салымының қор биржаларындағы немесе биржадан тыс нарығындағы ағымдағы құны жағдайда есепті кезеңнің шығынына жатқызылады.

Қысқа мерзімді қаржы салымдарын өзінің бухгалтерлік балансында сатып алу және ағымдағы құнының ең төменгісі бойынша бағаланған жағдайда кәсіпорындар мен ұйымдар мынадай үш тұжырымды басшылыққа алады:

- a. Баланстық құнды тұтастай жиынтық портфель негізінде анықтау;
- b. Баланстық құнды жиынтық портфель негізінде инвестиция түрлері бойынша, яғни сатып алу құны мен ағымдағы құнының ең аз құнының анықтау;
- c. Баланстық құнды жеке инвестициялар негізінде анықтау;

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бороздин П.Ю. Ценные бумаги и фондовый рынок.-М.:1994
2. Оразбекұлы Б. Инвестициялық бағалы қағаздар нарығындағы бухгалтерлік есеп Талдықорған, 2009.
3. Электрондық дерек көзі: http://uchebnik.kz/te_oriya-buhqalterskoqo-ucheta/

УДК 330.3

ҚР ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫ НЕГІЗІНДЕ КЛАСТЕРЛЕРДІҢ ДАМУЫ

**Сапарғалиева Карлығаш Кажимуратовна, 6М050600 – Экономика
мамандығының магистранты**

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
karla_220390@mail.ru*

Мақалада индустриалды-инновациялық саясат негізінде кластерлік даму отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруын және жоғары қарқынды экономикалық өсуін қамтамасыз ететіні көрсетілген

В статье показано, что кластерное развитие на основе индустриально-инновационной политики обеспечивает повышение конкурентоспособности отечественных предприятий и высокий темп экономического роста

The article shows that the cluster development on the basis of industrial and innovation policy enhances the competitiveness of domestic enterprises and a high rate of economic growth

Кілт сөздер: индустриалды-инновациялық саясат, кластер, кластерлік жүйе

Экономиканы дамытудағы заманауи тенденцияның бірі – кластерлік жүйені нығайту. Әлемдегі ең танымал экономикалық аймақтардың осы қағидаға ден қойғаны жасырын емес. Бұл, әсіресе, қысқа мерзім ішінде серпінді даму жолына түскен Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур, сондай-ақ, Еуропадағы Италия, Голландия, Германия секілді мемлекеттерде кеңінен көрініс тапқан. 20-ғасырда кластерлік жүйемен дамыған аймақтар экономикалық өрлеудің көшбасшыларына айналып, сол толқын әлі күнге дейін өз жемісін беріп келеді. Айталық, әлемдегі ең танымал экономикалық аймақтардың бірі – Америкадағы «Силикон жазығы». Түрлі

электроникалық бұйымдарды шығаруға машықтанған бұл аймақ жай кластер емес, инновациялық кластер болып табылады [1].

Кластерлер инновацияларға, өнеркәсіптік дамуға, бәсекеге қабілеттілік пен экономиканың тиімділігіне ықпал ететін маңызды құрал болып табылады. Кластерлік саясат әлемде қазіргі заман жағдайында инновациялық дамудың барабар тетігі ретінде кең таралды.

Кластерлік тәсіл жаңа өндірістер ашу мен елдің әлемдік нарықтағы бәсекелестік артықшылығын күшейтетін, қосылған құн мен ғылымды қажет етушіліктің жоғары деңгейіндегі қызметке байланысты. Кластерлік тәсілдің артықшылығы жоғары технологиялық және инновациялық бизнесті дамытуға, сондай-ақ ведомствоаралық және салааралық өзара іс-қимылды нығайтуға бағытталуына байланысты.

Осы Тұжырымдамада «Қазақстан – 2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» стратегиясын ескере отырып, Қазақстан Республикасының перспективалы ұлттық кластерлерінің максаттары, міндеттері және даму бағыттары көрініс тапқан.

Перспективалы ұлттық кластерлер ретінде заманауи технологиялар мен бизнес модельдеріне негізделген бәсекеге қабілетті, инновациялық өнімдер мен қызметтер өндіру үшін біріктірілген жеке сектордағы компаниялардың, ұйымдардың, ғылыми-зерттеу және инжинирингтік ұйымдардың, инвесторлардың, қаржы институттары мен арнайы даму аумақтарының (арнайы экономикалық аймақтар (бұдан әрі – АЭА), технопарктер, индустриялық аймақтар (бұдан әрі - ИА) өзара пайдалы кооперациясы түсініледі.

Осы Тұжырымдама перспективалы ұлттық кластерлерді, оларды ғылыми-білім беру, инфрақұрылымдық және кадрлық қолдауды дамыту үшін институционалдық, әдіснамалық, ұйымдық негіздерді қалыптастыру максатында әзірленді.

Бұл ретте кластерлік тәсіл экономика дамуының салалық тәсілін алмастырмайды, қайта мемлекеттік салалық саясатты толықтырады. Қазақстанда жаңа құзыреттер (технология және өнім, білім және дағды) инновациялық кластерлерді ұйымдастыру қағидаты негізінде салалардың, компаниялардың және ел өңірлерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін болады.

АЭА-ның, технопарктердің, ИА-ның, бизнес-инкубаторлардың және кәсіпкерлік инфрақұрылымының басқа да объектілерінің әлеуетін пайдалану кластерлік жобаларды дамыту үшін қолайлы мүмкіндіктер ашады.

Отандық кластерлердің ғаламдық жеткізу тізбегіне енуі ұлттық технологиялық қауіпсіздік деңгейін айтарлықтай көтеруге, экономикалық өсу, кластерлер құрамына кіретін бизнестің халықаралық бәсекеге қабілеттілігі сапасын арттыруға мүмкіндік береді [2].

Ұлттық экономика жағдайында әлемдегі ең озық деген тәжірибелерін батыл қолданып келе жатқан Қазақстан үшін кластерлік жүйе инновациялық дамудың негізгі құралы болып табылады. Жалпы, дүниежүзілік тәжірибе көрсетіп отырғандай, кластерлік тәсіл ұлттық экономиканың басымдық саясаттарын айқындап, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруда орасан зор рөл атқарады. Кейінгі кездері кластер ұғымына ғалымдар мен экономист мамандар әрқалай ғылыми түсіндірмелер беріп келе жатқанымен, оның түпкі мағынасы бәсекеге қабілетті салалар жиынтығы дегенді білдіреді. Жалпы «кластер» термині (ағылшынша «cluster» - шоғыр, пакет, бөлшек) бір үлгідегі нысандардың шоғырлануын білдіреді. Экономикада кластер деп экономиканың белгілі бір саласына қарасты және салыстырмалы түрде бір-біріне жақын орналасқан кәсіпорындардың, ғылыми орталықтардың, университеттердің және басқа да

ұйымдар топтарын айтады. Сонымен бірге кәсіпорындар мен ұйымдар бір-бірімен тығыз бай-ланыста болуы тиіс.

Ал оның ғылыми сипаттамаларына тоқталсақ, кластер дегеніміз - бұл қосымша құнды құру процесі барысында өзара байланыста жұмыс істейтін жеткізушілер мен өндірушілер, тұтынушылар мен өнеркәсіптік инфрақұрылым және ғылыми зерттеу институттарының біртұтас желісі. Сондай-ақ қалыптасқан терминнің мазмұнына назар аударғанда кластерлер - тізбектелген өндіріс арқылы бірнеше өнім түрлерін шығаратын өнеркәсіптік топ екенін аңғаруға болады. Бір салада жұмыс істейтін компаниялар бір-бірімен байланысқанда ғана шетелге жіберілетін бәсекелестікке қабілетті өнім шығаруға болады. Бәсекелестікке қабілеттіліктің кластерлік теориясын американдық ғалым Майкл Портер өзінің «Халықаралық бәсекелестік» атты кітабында енгізген.

Кластер құрудың артықшылығы, ең алдымен, оған қатысушылардың барлығының өзара тығыз қызметтестікте болуында, ол ресурстар, ақпараттар және технологиялар алмасуда және ең бастысы, проблемаларды бірлесіп шешуде көрініс табады. Осылайша кластерге қатысушы компаниялар тұтынушылардың үлкен бөлігін тарта және табысты молайта отырып, өзінің тиімділігін арттырып, өз өнімдерінің сапасын жақсартты.

Кластердің тиімді жұмыс істеуі үшін технологиялық қатардағы барлық элементтер арасындағы байланыстар жүйесінің берік, ретті, айқын болуы керек. Демек кластерлік бағытты қолға алу үшін бірлескен, саналы ынтымақтастық қажет. Әлемдік тәжірибеде дамыған, өркениетті елдер кластерді экономиканы көтерудің, өндіріс ресурстарын ұтымды пайдаланудың құралы ретінде қолданады. Бұған қоса кластердің өзіндік қалыптасу қағидалары да бар.

Экономиканы кластерлеуге деген талпыныс отандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған. Ал ол мемлекетіміздің экономикалық саясатының, сонымен бірге Қазақстанның индустриялық-инновациялық даму стратегиясының да негізгі міндеттерінің бірі болып табылады [3].

Жалпы, кластер дегеніміздің өзі – белгілі бір өнім шығаратын нысанның өзге де өндіріс орындарымен ықпалдаса әрекет жасап, ел экономикасының жан-жақты сала бойынша дамуына себепкер болып табылады. Әсіресе, ол ауыл шаруашылығы мамандарының тәжірибесіне тән құбылыс ретінде қалыптасуда. Бұл ретте, кластерді «тек өзара байланыста жүріп, мол табысқа кенелген белгілі бір фирмалардың жиынтығы» деп қана түсінетіндер көп. Кластердің нақты теориясы, ол – қосымша құнды жасау барысында тығыз байланысқа түскен өнім өндірушілер мен оны жеткізушілердің, тұтынушылардың және өнеркәсіптік инфрақұрылымдар элементтерінің торабы, желісі, жүйесі! Қысқасы, Қазақстан экономикасын өзінше зерттеген Кристиан Кетелс оны «аумақтық ықпалдалған және экономикада жетекші орынға ие жеке салалар шеңберіндегі бәсекеге қабілетті кәсіпорындардың тобы» деп бір-ақ түсіндіреді. Бірақ, Кетелс мырзаның өзі сол «топтың» үдесінен шығамыз ба, жоқ па деген сұрақтың жауабын «жасырып» қалған.

Елімізде жүргізіліп отырған экономикалық саясаттың негізінен бәсекеге қабілетті ұлттық экономиканы қалыптастыруға бағытталғанын зерделесек, мынадай даму мүмкіндігіміз бар. Қазақстанның солтүстік-шығыс өңірінде сүт, астық және ет кластерлері дамуы керек десек, оңтүстік жағында қалайда мақта, жеміс-көкөніс кластерлері басымрақ болуы тиіс. Ал Астана, Алматы қалаларында ауыл шаруашылығы өнімдері қайта өңделіп қана қоймай, дайын тағамдық өнімдер де өндірілсе керек. Онымен қоса, облыс орталықтары саналатын ірі қалалар да бірдей мүмкіндікке ие. Оған әр аймақтағы ғылыми-зерттеу институттары, ғылыми-

өндірістік орталықтар, жобалау-конструкторлық ұйымдар, ғылыми мамандар даярлайтын оқу орындары, ірі қаржылық мекемелер жұмыс жасап жатқаны айғақ [4].

Халықаралық тәжірбие талдауы анықтағандай ұлттық экономиканың кластерленуі стратегиялық жоспарлау мен басқарудың құралы ретінде тиімді, оны қолдану бәсекелік артықшылықтарды айқындап, күшейтуге мүмкіндік береді.

Бұл сондай-ақ экономиканың жаһандану үрдісінің бір белгісі, мұның нәтижесінде өндірістік-техникалық тораптардың пайда болуына керек алғышарттар қалыптасады. Ендеше экономиканы кластерлеудің маңызы халықаралық және аймақаралық серіктестікті күшейтетін қаржылай және зияткерлік ресурстың үйлесуіне жағдай жасаумен көрінеді.

Кластерлік дамудың мақсаты – перспективалы ұлттық кластерді құрайтын отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, ғылым мен бизнестің, жеткізушінің, жабдықтаушының, арнаулы өндірістік және сервистік қызметтің, ғылыми-зерттеушілік және білім беру ұйымдарының бірлесуі есебінен жоғары қарқынды экономикалық өсуін, ұлттық экономиканың әртараптануын және жетілуін қамтамасыз ету [5].

Осынау мақсатқа жету үшін міндеттер мынадай орындалуға тиіс:

- экономикалық прагматизм жағдайында кластер кәсіпорындары бәсекеге қабілеттігін арттыру, кластер кәсіпорындарының экспорттық мүмкіндіктерін дамыту, өндірістік үрдістерді мен операцияларды жетілдіру, кластер кәсіпорындары өнімі мен қызметінің сапасын арттыру, жаңа өнім мен қызмет түрін ойлап табу;

- өзара тиімді әрекеттестікті ұйымдастыру, кластер өкілінің ішкі және сыртқы байланысын дамыту (халықаралық байланысын, жеткізушілер жүйесі деңгейіндегі байланысын, ғылыми-зерттеу және сынақ-құрастырымдық жұмыстардың бірлесуі, жаңа еңбектер мен білім бағдарламаларын саудаға шығару, т.б.);

- кластер қалыптастыру мен дамытудың нормативті-құқықтық негізін жетілдіру;

- кластерлердің тиімді дамуына жағдайлар және тетіктер жасау, оның ішінде кластер өкілінің бәсекелік артықшылығының өсуін қамтамасыз ететін дамыту стратегиясын жасау;

- кластердің дамуын тиімді әдістемелік, ақпараттық-кеңесшілік және біліми қолдауды қамтамасыз ету.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Наурызбайұлы Ж. Кластерлік жүйе – табыс кепілі // Казахстанская правда. - № 123.- 18.03.14г.

2. Қазақстан Республикасының перспективалы ұлттық кластерлерін қалыптастырудың 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы. - Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 11 қазандағы № 1092 қаулысы

3. Афанасьев М. Мировая конкуренция и кластеризация экономики // Вопросы экономики. – 2005. - №4. – С. 82.

4. Байзақов С. Қазақстан экономикасын кластерлер көтереді // Ақиқат. – 2005. - №1, 2. – 19 б.

5. Жұманазар А., Джуманазарова Ж.С. Қазақстан экономикасы дамуының келешегі – кластерлік жүйеде. - Өскемен қ. ISSN 1561-4212. «ВЕСТНИК ВКГТУ».- №1.- 2010.

КУЛЬТУРА И СПОРТ

ӘОЖ 796.011

БІЛІМ БЕРУ МЕКТЕПТЕРІНДЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ОРНЫ

Берікболов Қ.Е., Абжақов А.Д., Утегенов Е.К.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
berikbolovk@mail.ru*

Мақалада білім беру мектептерінде дене шынықтыру жүйесіндегі волейбол ойынының маңызы мен орны қарастырылды.

В статье рассматривается сущность игры волейбола в системе преподавания физической культуры в образовательных учреждениях и школах.

The article deals with the essence of the game of volleyball in the teaching of physical education in educational institutions and schools.

Кілт сөздері: волейбол, футбол, спорт ойындары

Жалпы білім беру мектептеріндегі волейбол ойынының қозғалысы адам баласына аса пайдалы табиғи қозғалыс пен дене мүшелерінің қимылынан жүгіру, жүру, секіру, лақтыру, т.б. жаттығулардан тұрады. Бұл ойынды он жасар баладан бастап қай жаста болмасын, бәрі ойнай береді. Сондықтан да, волейбол дене тәрбиесі пәні жаттығуларының бірі ретінде ең тиімді де ағзаға пайдалысы болып табылады. Волейбол ойыны адамның көңілін шаттандырып, іскерлікті арттырады. Бүгінгі волейбол ойынының даму деңгейі өзінің ең жоғарғы нүктесіне жетті деуге болады. Себебі, ойынның бүгінгідей даму жылдамдығы бұрын – сонды болып көрген жоқ. Ойыншының қозғалысы, жүгіру жылдамдығы, секіруі, лақтыруы, кілт тоқтауы, міне мұның барлығы жалпы ойынның жылдамдығын, ойыншылардың дайындық деңгейін көрсетеді.

Осындай ойын барысында нақты қозғалыс нәтижесінде ең бастысы, адамның координациясы қалыптасады. Қандай жаттығу болмасын, қозғалыс барысында нақтылы орындалады. Айталық, шабуылдау кезінде допты қарсыласының алаңға дәл түсіру, болмаса допты әріптесіне дәл бере білу, болмаса допты қарсыласының алаңына алдап тастау, т.б. Демек, адамның барлық қабілет-қасиетін қалыптастыратын ойынның бірі.

Спорт және қимыл ойындары – дене тәрбиесінің сезімталдыққа негізделген тәсілі, олар денсаулықты сақтауға және нығайтуға өте тиімді. Сірә, спорт ойындарының ең қолайлы, кең тараған түрі волейбол болса керек. Енді осы ойынның адам организмiне әсері туралы қысқаша тоқталайық.

Ойын тактикасының қарапайымдылығы және доп үшін тікелей тартыстың жоқтығы волейболмен көпшіліктің жаппай айналысуына жол ашады.

Ал волейболшылардың организмiне түсетін салмақ мөлшері орташа деңгейде. Денеге аса күшті әсер ететін қимыл – жүгіру мұнда аз қолданылады. Волейбол ойнау реакция жылдамдығын, ептілікті, төзімділікті қалыптастыруға көмектеседі, тыныс, жүрек-тамыр, бұлшық ет жүйелерін нығайтады, ой шаршауынан арылтады, жалпы алғанда организмге игі әсер етеді, волейбол адамды коллективтік қимылға, жеке бас мүддесінің команда мүддесіне бағындыра білуге, тәртіпті болуға, өзгелерге дер кезінде көмекке келуге үйретеді.

Дәрігерлер мен дене шынықтыру, спорт мамандарының бірауызды пікірінше, волейболдың емдеу-сауықтыру мүмкіндіктері орасан зор.

Сондықтан да осынау тамаша ойын әрбір мекеме, жоғары оқу орны, мектеп, демалыс орны, тұрғын жайда берік орын алса, нұр үстіне нұр болар еді.

1895 жылы Америка Құрама Штаттары колледждерінің бірінде доктор У.Морган жаңа ойын ойлап тапты. Ол «Волейбол» деп аталды. Бұл сөздің дәл мағынасы «әуедегі доп». Бұл ойын тез арада өз қолдаушыларын тапты. Әсіресе ол американдық өрт сөндірушілері арасында кең тарады. Олар өрт мұналарының қасына жиі керіп қойып, сол арқылы үрленген қарынды әрлі-берлі соғып мез болысатын.

Волейбол біртіндеп американдықтардың сүйікті ойынына айналды. Оны балалар мен жастар, орта жастағы еркектер мен мырзалар, жас және жасамыс әйелдер ойнай бастады. Бәсекес ойын кезінде жас жағынан шектеу болған жоқ. Фермерлердің балалары әкелерімен, қыздар әжелерімен ойнай беретін. Оның ешбір сәкеттігі де болған жоқ. Ойынның ережесі де тым қарапайым болатын, әйтеуір допты жерге түсірмеу керек.

1897 жылы жоғарыда аталған тапқыр У.Морган ойын ережесін енгізуді ұсынды. Ол кездегі ереже бүгінгіге мүлде ұқсамайтын. Алаңның көлемі 7.6x15.1 метр, тордың биіктігі 198 см, еді. Доптың салмағы 340 гр. болатын. Екі жақтың да ойыншылар санына шек қойылмайтын. Сондықтан да олар бір-бірінің аяқтарын басып, допты бірінші болып соғамын деп соқтығысып қалып жататын.

Волейболдың дамуының бірінші кезеңі 1895-1920 жылдар. Бұл кезде ойын көрермендер алдында өткізіліп, командаға біріккен ойыншылар өзге спорт түрлеріндегідей формалар киіп шығатын болды. Таусылмайтын таласты, тіпті тым қызбалау техастықтар арасында жиі болатын жанжалдарды болдырмас үшін Морган алаңның орта тұсына бір бүйірден орындық қойып, оған төрешіні отырғызуды ұсынды. Төрешінің пікірі ойыншылар үшін бұлжымас заң болды. Кешікпей волейболды Орталық және Оңтүстік Америкада Куба, Пуэрто-Рико, Перу, Бразилия, Уругвай және Мексика елдерінде ойнай бастады. 1900-ыншы жылдардың басында волейболмен Азияда Жапондар мен Қытайлықтар танысты.

Адам бойындағы қабілетті жетілдіру. Жеке бастың психологиялық қабілетін дамыту. Жеке бастың психологиялық қабілеті - әр адамның тәрбие жүйесінің негізінде қалыптасады. Яғни, оның өзін қоршаған ортамен қарым – қатынасы, еңбекке деген қабілеттілігі, жеке адамдармен қарым – қатынас жасаудың негізгі қағидаларының қалыптасуы, т.б.

Демек, жеке бастың психологиялық қабілетінің дұрыс қалыптасуының нәтижесінде әр адамның өмірге деген көзқарасы әр түрлі болып қалыптасады. Жеке адамның бір – бірінен айырмашылығының өзі осында. Әр адамның өмірге деген көзқарасы, тіршілігінің қалыптасуы, белгілі бір қоғамға сенуі, мінезінің ерекше қалыптасуы, белгілі бір, қоршаған ортадағы орны, тағы да осылайша жалғаса береді.

Адамның психологиялық қабілеті тіршіліктегі кәсіби мамандығына байланысты қалыптасып, өзгеріп тұруы мүмкін. Жеке бастың тіршілікте керекті негізгі қасиеті өзі өмір сүріп жатқан ортамен қарым – қатынасы, яғни, адамгершілік қасиеті негізінен дене шынықтыру жаттығуларымен шұғылданған кезде ғана қалыптасады. Бұл қасиеттің қалыптасуы, әсіресе, жарыс кезінде ерекше байқалады. Себебі, бір ойыншы барлық ынтасы, күш – жігерімен командасын жеңіске тартса, екінші біреуі күш – қуатын толық пайдаланбай ынта – жігерсіз ойнайды. Бірінші кездескен қиыншылыққа төзе алмай, әріптестерінің талабына көне алмай, бұл ортадан кетуге мәжбүр болады.

Ендеше, белгілі бір ортада психологиялық қабілеттің қалыптасуы, яғни адамгершілік қасиеттің қалыптасуына спортпен шұғылдану негізгі рөл атқарады.

Дене шынықтырумен шұғылданудың негізгі мақсаттарының бір бағыты, бұлшық еттердің жетілуінің біркелкі және барлық бұлшық еттер бірдей деңгейде дамуы болып табылады. Әдетте адамның күнделікті тіршіліктегі бір қалыпты жай

қозғалыста болуы ағзаның дамуына әсер етпейді. Әсіресе, жасөспірімдердің нақтылы осы кезеңде қол, сан, кеуде бұлшық еттері онша дамымайды. Сондықтан да осы аталған мүшелердің бұлшық еттерін жетілдіру үшін арнаулы жаттығуларды орындау міндеті қойылады.

Жасөспірімдердің күш қабілетін жетілдіру үшін төмендегідей жалпы дамыту жаттығуларын орындау ұсынылады:

- гимнастикалық жалпы дамыту жаттығулары;
- салмақ (батпан, жекпе-жек, әріптесімен жұмыс істеу, т.б.) көтеру;
- күшті дамытатын қозғалмалы ойындарды (арқан тартыс, ат үстіндегі аударыспақ, екі бала біріне – бірі мініп ат үстінде тартысады, күреседі, т.б.) пайдалану;
- гимнастикалық спорт құралдарына күшті дайындайтын жаттығулар (тартылу, өрмелеу, акробатикалық жаттығулар) орындау;
- акробатикалық жаттығуларды орындау;
- жаттығуды орындаған кезде дұрыс тыныс алу және дем шығару жүйесін біту;
- танертеңгілік бой жазу жаттығуларын үзбей орындау;
- жаттығудың орындалу жүйесін біту;
- әрбір жаттығуды орындау үшін жалпы дамыту және арнаулы жаттығулар жиынтығы жасалады.

Жылдамдық қабілетін жетілдіру. Жылдамдық – қоршаған ортаның тигізген әсеріне ағзаның өте тез жауап қайтаруы. Яғни, ағзаға белгілі бір құбылыс әсер еткен кезде біздің денеміз соншалықты тез жауап қайтарады. Адамның жылдамдық қабілеті – оның қозғалыс реакциясының жылдамдығымен анықталады.

Адамның бойындағы жылдамдық қасиетін жетілдіру үшін оған дайындық керек. Айталық, көлік жүргізушінің алдында адам өміріне қатер төніп тұр дейік. Міне, бұл кезде жылдамдықты пайдалану үшін адамға дайындық керек. Реакция жасайтын жылдамдық осы кезде қажет. Демек, күнделікті тіршілікте жылдамдықтың өзі емес, оны орындауға кететін уақыт аралығы негізге алынады.

Сондықтан адамның қозғалыс реакциясы күрделі жаттығудан басталып, қарапайым жаттығумен аяқталады. Жылдамдықтың қарапайым түрі – күні бұрын белгілі, бірақ кенеттен түскен хабарға жауап қайтару. Ал күрделі қозғалыс реакциясына жауап қайтару үшін орта әсерінің жағдайын анықтай біту керек. Мәселен, ұшып келген футбол добын асықпай тоқтатып алу керек пе? Жоқ, немесе бірден өз әріптесіне нақтылы, яғни, жеткізіп беру керек пе? Міне, ойыншы бұл жағдайда қандай жылдамдық таныту керек. Ол үшін қарсыласының қалай әсер ететінін біту керек және әріптесіне қарапайым жаттығуларды орындауға осындай жылдамдықты анықтау керек.

Жас ұрпақтың жалпы дене қуатын дамыту үшін, үлкен өмірге, еңбек етуге, Отан қорғауға дайындау үшін, олардың мектепте оқыған кезеңдерінде мынадай негізгі міндеттерді орындауымыз керек:

- Денсаулықтарын нығайту, мүсін түзулігін қалыптастыру, ағзаларын дамыту және шынықтыру;
- Негізгі қозғалыс ептілігі мен дағдысын қалыптастыру, оларды әр түрлі өмір жағдайында қолдана біту шеберлігіне үйрету;
- Жігер-күш, дене қуаты қасиеттерін дамыту, жеке және қоғамдық гигиена дағдыларына үйрету.

Барлық міндеттерді орындаудың негізгі амалы – дене тәрбиесі жаттығулары мен теориялық білім. Ол амалдар волейбол сабағында, оқу күні ішіндегі және сабақтан тыс уақыттардағы сыныптан тыс жұмыстар кезінде орындалады.

Волейбол үрдісі күрделі, әржақты және мектептің басқа оқу тәрбие жұмыстарымен өте тығыз байланысты болғандықтан, ол терең ой-толғаныстарын, көлемді білімділікті керек етеді. Волейбол міндеттерін дұрыс түсінген мұғалім жеке оқушылардың денсаулықтарын нығайту, қозғалыс ептілігі мен дағдыларын қалыптастыру арқылы оларды үлкен өмірге дайындайды. Мұғалім оқушыларды тұрақты, жүйелі волейбол жаттығуларымен шұғылдануға үйретеді.

Волейбол ойын ретінде, басқа да спорттық ойындардан көлемді түрде ерекшеленеді. Ең басты ерекшелік ойыншы волейболда допты көп уақыт ұстап тұра алмайды, ойыншының допты қолында ұстау ұзақтығы 0,25 – 0,3 секунд. Ал гандбол, баскетбол ойындарында ойыншы допты белгілі бір уақыт аралығында қолында ұстай алады. Біздің Совет одағының волейболдан ерлер арасындағы құрама командасына жүргізілген бақылауымыздың көрсеткіштері бойынша: бір партиялық ойында доп тек 7,0 – 7,5 минут қолда болады. Ойын 3-2 есебімен аяқталған жағдайда, доп, орташа есеппен 5 партияның 32,0-35,1 минуты бойына ойында болады. Сол уақыт аралығында волейболист көлемді жұмыс атқарады. Яғни 250-300 іс-қимылды орындау, оның ішінде секіру – 50-60 реттен, серпіліс – 27-33 – рет, құлау 12-16 – рет. Одан басқа волейболист ойын арасында допты беруі 190-220; допты алуы 190-210; допты келесі ойыншыға беру 220-240; қарсыластарға беру 180-210 (6 ойыншымен). Өлшем бойынша, доп, ер ойыншының соққысынан кейін жылдамдығы секундына 30 метр көрсетеді, ал қыз ойыншының соққысынан кейін 20 метрлік көрсеткіште болады. Ал адамның іс – қимылы қалай болар екен? Тіпті жоғарғы класс болып есептелетін Жапония ерлер құрама командасының ойыншыларының өздерінде, допты қозғалысқа ұшырау уақытынан бастап, ойыншыға әсер ету жағдайынан туындаған іс – қимыл уақыты 0,304 секунды құрайды. Іс – әрекет әсерінің басталу уақыты 0,144 секунд, онғың үстіне 0,160сек. бұлшықеттің қысқаруына кетеді (өлшемдер Мацусито командасының ойыншысы Иокотаның үлгісінен). Бұндай уақыт көрсеткіштері жаттыққан ойыншыларға тән болса, бастаушы ойыншылардікі шамамен 0,35-0,4 сек. болады. Ойын іс – қимылының кийіндығы, мұндай техникалық шеберлік арсеналын әр түрлі шартты жағдайларды қолдануға тура келеді. Ойыншыдан мұндай іс – қимыл нақтылықты, іс – әрекет дифференциялығын, бір іс – қимылдан екінші мүлдем мінездемесі не болмасы ритмі арқылы ерекшеленетін іс – қимылға тез арада көшуді талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Железняк Ю.Д., Портнова Ю.М. Спортивные игры. Москва, 2002.
2. Дүзжасаров Қ.И., Қожатаев А.Қ. Волейбол. Оқу құралы. Талдықорған – 2010.
3. Лесгафт П.Ф. Избр. пед. соч. В двух томах. 1 том, Москва, 1990.
4. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // Избр. пед. соч.: В 2 т. – Т. – М., 1971. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 23-бабы 1995.
5. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. 1999 ж. 7 маусым №389-1. Алматы, 2005.
6. Қазақстан Республикасының Заңы «Дене шынықтыру және спорт туралы» - Қазақстан Республикасы Президентінің 02.12.1999ж. жарлығымен қабылдаған, 04.07.2003ж. өзгертулер мен қосымшалар енгізілген. Алматы: 2003.
7. Қазақстан Республикасының «Дене мәдениеті мен спортты дамытудың 2005-2011 жж. арналған» мемлекеттік бағдарламасы. Алматы: 2005.
8. Қазақстан Республикасының «Дене тәрбиесінің мемлекеттік бағдарламасы». Білім және ғылым министрлігінің №148 бұйрығымен 11.03.2003ж. бекітілген. Алматы: 2003.

9.Қарақов А. Дене шынықтыру-сауықтыру жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби дайындығын жетілдірудің ғылыми-педагогикалық негіздері. Пед.ғыл.док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. А.Қарақов. – Түркістан, 2008. – 44 б.

10.Төтенайдың Базарбегі. Спорт атауларының орысша-қазақша сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1994.

УДК 37.0(075.8)

О СЛАГАЕМЫХ РЕЗУЛЬТАТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЭКСПЕРТА И ТРЕНЕРА

Кашаварова Нина Михайловна

Старший менеджер, Филиал «Центр Педагогических измерений» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», Отдел оценивания и аттестации, г.Талдықорган
nina.tk.nasda@mail.ru

В статье поднимаются вопросы о роли формативного оценивания эксперта деятельности тренера в процессе обучения учителей новым подходам в обучении. Представлены размышления о слагаемых успеха в использовании формативного оценивания, основанных на профессионализме, знании андрагогики, а также на качественном выполнении функциональных обязанностей в соответствии со стандартами эксперта.

Бұл мақалада тренердің мұғалімдерді жаңа әдіс-тәсілдерге үйрету үрдісіндегі іс-әрекетіне эксперт тарапынан формативті бағалау жүргізу мәселесі қарастырылады. Кәсіби біліктілікке негіздей отырып, формативті бағалауды қолданудағы жетістіктері, андрагогиканы білуі, сондай-ақ, эксперт стандартына сәйкес қызметтік міндеттерді сапалы орындауы жайлы ой-пікірлер қамтылған.

The article raises questions about the role of expert's formative assessment of trainer's activities in training teachers in new approaches to teaching and learning. Thoughts on success in terms of the use of formative assessment, based on professionalism, knowledge of andragogy, as well as the qualitative performance of functional duties in accordance with the standards of the expert are presented.

Ключевые слова: профессиональные знания, навыки, понимание, портфолио эксперта.

В стандартах для экспертов, равно как и в стандартах для тренеров и для учителей, есть положение, связанное с оцениванием. В нем речь идет о значимости роли формативного и суммативного оценивания в процессе обучения. Важность роли формативного оценивания в любом процессе обучения невозможно переоценить, независимо от того, идет ли речь о работе с учащимися общеобразовательных школ (рассматриваем деятельность учителя), или о работе с учителями (рассматриваем деятельность тренеров уровневых курсов). То же самое можно сказать и о формативном оценивании деятельности тренера экспертом. Так, в стандартах для эксперта, в разделе «Профессиональные знания, навыки и понимание», об этом сказано буквально следующее: «Эффективный эксперт знает и понимает, как формативно наблюдать за педагогической практикой тренеров и обеспечивать критический конструктивный отзыв, чтобы помочь разработать и внести изменения в практику» [5,С.44]. Всем, конечно, ясно, что речь идет об изменениях в практике с целью ее улучшения. Я в своей статье хочу остановиться более подробно именно на этом аспекте деятельности эксперта. То есть, на использовании

формативного оценивания в практике эксперта, а конкретнее - на формативном оценивании деятельности тренера во время проведения им тренингов. Попытаюсь объяснить, насколько это важно для эффективного взаимодействия, как для тренера, так и для эксперта.

Формативное оценивание является на сегодняшний день весьма необходимой и неотъемлемой частью всего процесса обучения, особенно в свете последних преобразований в системе образования. Результаты проведенного мной анализа выбранных тренерами тем, которые были определены ими в качестве тем для исследования в действии (речь идет только о тех тренерах, отчеты которых мне пришлось оценивать в качестве родного или независимого эксперта, и которые предоставляли полные портфолио для сертификации или ресертификации) подтолкнули меня к тому, чтобы обратиться на указанный вопрос более пристальное внимание. Так, только 10% из прочитанных мной отчетов по исследованию в действии в период с 2012г. по 2014г., отражают темы, касающиеся формативного оценивания. Большинство тренеров отдавали предпочтение другим темам, раскрывающим такие модули, как новые подходы в обучении (диалоговое обучение, организация работы в группах), обучение критическому мышлению и другим. Могу предположить: либо не все тренеры в достаточной степени оценивают роль формативного оценивания в работе со слушателями, либо недостаточно владеют этим, чтобы обоснованно говорить об этом.

Надо признаться, для меня процесс формативного оценивания деятельности тренера в ходе преподавания на уровневых курсах учителей является одним из важнейших направлений моей деятельности, над которым я продолжаю постоянно работать. Как говорится «нет предела совершенству», и достигается оно (совершенство) только через практику. Готова поделиться своим опытом формативного оценивания практики преподавания тренера на уровневых курсах учителей.

Начну с того, с чего начинается процедура оценивания. Речь идет о создании атмосферы сотрудничества и взаимопонимания, причем не только с тренером, но и с учителями группы. Делать это необходимо грамотно, помня о профессиональных ценностях и этическом кодексе эксперта. Ведь одно из главных направлений в деятельности эксперта - это поддержка и развитие обучения своих тренеров. Благодаря участию в обучающем семинаре, на котором были рассмотрены «Рефлексивные инструменты в развитии деятельности экспертов», я получила своеобразный импульс, который подтолкнул меня к дальнейшему изучению специальной литературы. А полученные знания, в свою очередь, способствовали более успешному созданию оптимальных условий для совместного и продуктивного взаимодействия. И здесь, изначально, необходимо помнить, что мы имеем дело со взрослыми людьми, а следовательно, знания по андрагогике нам просто необходимы. Взяв за основу основные положения андрагогики, которые сформулировал в 1970 г. М.Ш. Ноулс в своем фундаментальном труде «Современная практика образования. Андрагогика против педагогики» [6], я с первой же минуты общения, помнила о том, что тренер обладает профессиональным и жизненным опытом, знаниями, умениями и навыками, которые он использует в своей профессиональной деятельности. Немаловажным является также и понимание того, что взрослому человеку, который обучается, а в данном случае, речь идет не столько об учителях, сколько о тренере, принадлежит ведущая роль в процессе обучения, как «обучающемуся» (а не обучаемому). Тренер, являясь сформировавшейся личностью, ставит перед собой конкретные цели и стремится к самостоятельности, самореализации и самоуправлению. Я, как и любой эксперт, проводящий наблюдение за проведением тренингов с целью формативного оценивания, планировала не только время посещения занятий, но и определяла, каким будет фокус моего наблюдения. Правда, на первоначальном этапе у меня, не имевшей опыта работы в данной сфере деятельности, не было системного подхода к формулировке цели наблюдения. Все происходило несколько спонтанно, в большей степени на интуитивном уровне. Да и о науке андрагогике я знала

лишь понаслышке. Ведь работая в школе учителем, я меньше всего интересовалась андрагогикой. А во время одной из процедур оценивания (для меня это был только второй поток), когда на одной из групп работало три тренера, а на другой – два, пришлось при планировании проведения наблюдений задуматься о том, как эффективнее организовать график посещения занятий. Мне хотелось учесть все обстоятельства, различные факторы, таким образом, чтобы составленный мною график был оптимальным и достаточно обоснованным. С целью выяснения интересующих меня обстоятельств, я провела беседу с тренерами в первый же день нашей встречи. Меня интересовало, каким образом была поделена нагрузка, каково мнение тренеров относительно совместной деятельности. Считают ли они полезным и результативным такой формат работы, или это только усложняет процесс обучения учителей, и вызвано одним простым условием обеспечить всех тренеров центра возможностью пройти практику в качестве тренера уровневых курсов. Думала я в тот момент и о принципах индивидуального подхода на основе личностных потребностей, с учетом социально-психологических характеристик личности. В тот момент я почему-то невольно сравнила подходы к совместной деятельности с учениками и со взрослой аудиторией, и поняла, что мне необходимо расширить и углубить имеющиеся у меня знания в этой области. К тому же тренер наверняка прекрасно владеет знаниями и умениями, связанными с обучением взрослой аудитории. Эти размышления натолкнули меня на мысль: так как тренеру приходится работать со взрослой аудиторией слушателей, то вполне понятно, что помимо знаний, пониманий и умений применять на практике основные идеи Программы уровневых курсов, помимо знаний собственных стандартов (стандарты для тренера), тренеру необходимо знать и основы андрагогики. Например, в практике тренера всегда имеют место быть следующие основные принципы андрагогики:

1. *Принцип использования, имеющегося положительного жизненного опыта (прежде всего, социального и профессионального), практических знаний, умений, навыков обучающегося в качестве базы обучения и источника формализации новых знаний;*

2. *Принцип корректировки устаревшего опыта и личностных установок, препятствующих освоению новых знаний;*

3. *Принцип востребованности результатов обучения практической деятельностью обучающегося;*

4. *Принцип системности обучения, который заключается в соответствии целей и содержания обучения его формам, методам, средствам обучения и оценке результатов (системность можно понимать и как систематичность, т.е. непрерывность или регулярность обучения, причем с учетом результатов предыдущей учебы и новых потребностей в обучении);*

5. *Принцип актуализации результатов обучения (их скорейшее использование на практике, исполнение принципа обеспечивается предыдущими принципами — системности, практической востребованности результатов обучения, индивидуального подхода, использования наработанного опыта;*

6. *Принцип развития обучающегося, обучение должно быть направлено на совершенствование личности, создание способностей к самообучению, постижению нового в процессе практической деятельности человека;*

7. *Принцип рефлексивности и т.д.*

Последний принцип основан на сознательном отношении обучающегося к обучению, что, в свою очередь, является главной частью самомотивации обучающегося. [6]

Как видим, все основные принципы андрагогики находят отражение в различных направлениях деятельности тренера и тесно взаимосвязаны с основными идеями Программы курсов. Мне же обращение к этим принципам помогло в работе с тренерами, в беседах с ними, когда мы совместно обсуждали занятия и определяли не только эффективность обучения учителей, но также определяли пути совершенствования

практики. И, позвольте заметить, не только деятельности тренера. Мне это тоже было весьма полезно. Ведь эксперт взаимодействует с тренером, который тоже является взрослым человеком.

Позднее, мне довелось прочитать статью, написанную моей коллегой Колесовой Л.Г. и напечатанную в информационно-методическом журнале «ТРЕНЕР – EDUCATION» №1 (август 2013 г.). Статья называлась «На тренерской кухне...» (о том, как учитывать темперамент учителей в тренерской работе). На меня она произвела впечатление, потому что в ней доступно и просто было написано все то, о чем я неоднократно думала. В статье речь шла о том, как организовать взаимодействие тренера с учителями, чтобы оно было наиболее эффективным. Для этого необходимо знать темперамент людей, их психологические и возрастные особенности, и не только знать, но и умело использовать эти знания в своей профессиональной деятельности. А такие знания и умения полезны не только тренеру, но и эксперту. Статья заканчивалась следующим советом для тренеров: *«А вот теперь одна важная хитрость: с учителями - представителями разных типов темпераментов тренер должен вести себя «как свой»! С меланхоликом - никогда ничего не обещать напрасно и не забывать, с флегматиками – переходить на дружескую волну общения, почаще дарить комплименты, сангвиникам - подкидывать новые интересные идеи и факты, примеры и биографии, а вот с холериками - вести себя четко, делово, давать конкретные задания и грамотно рефлексировать полученные результаты».* [4,С.143]. На мой взгляд, полезен абсолютно всем, чья деятельность связана с необходимостью взаимодействовать с людьми.

Умение учитывать особенности личности в момент проведения формативного оценивания может быть весьма полезным и привести к лучшему результату, нежели если дать формативную оценку деятельности тренера, пусть абсолютно объективную и профессионально качественную, но без учета особенностей личности тренера. Есть вероятность быть не до конца понятым. В одной из статей, напечатанной в сборнике статей II Международной научно-практической конференции «Профессиональное развитие: традиции и перемены» было написано тренером уровней курсов буквально следующее, цитирую: *«Необходимость обостряет разум – я поняла, что грядут перемены и это должно принести свой результат. Встал логичный вопрос: с чего начать? Наверное, для начала: с самих себя. С кардинальной перестройки своего мышления, своих позиций и амбиций, формата собственного преподавания. Действительно, у нас (у меня) есть привычка бросаться из крайности в крайность. Это происходит, я думаю, потому, что у нас (меня) нет привычки размышлять, рассуждать, анализировать свою деятельность, к сожалению, мы не умеем сотрудничать друг с другом – любое мнение воспринимается нами как критика, а критику мы не любим. Мы еще не хотим понимать, что это не критика, а поиск альтернативных решений. Взаимоподдержка, взаимопомощь, взаимосоотрудничество – только так мы сможем найти эффективные формы преподавания»* [1,С.38]. Здесь я хочу сделать акцент на последних двух предложениях. Ведь они актуальны, вновь повторяюсь: и во взаимодействиях «учитель – учитель», «учитель – тренер», «тренер – тренер», и во взаимодействии «тренер – эксперт».

И вот когда контакт между экспертом и тренером уже налажен, а вместе с этим создана обстановка сотрудничества, направленная на эффективность взаимодействия всех участников процесса обучения, наступает следующий рабочий момент, который не менее важен, по сравнению с предыдущим. Составление графика посещения занятий и согласование с тренерами, определение целей и фокуса наблюдения. За этим следует проведение самого наблюдения, фиксация всех ключевых моментов, на которые стоит обратить более пристальное внимание. И все это важно делать с учетом этического кодекса и профессиональных ценностей. А что же происходит дальше, каким образом тренеру предоставляется формативная оценка, и что же получается в результате? На каждом новом потоке оценивания у меня это происходило по-разному, повторов не было. И не потому что

так было задумано, нет. Просто очень много факторов влияют на проведение этой процедуры оценивания. И один из них, как бы странно это для кого-то не звучало, это наличие опыта у эксперта, в данном случае, у меня. Можно сказать, что менялись обстоятельства - и менялись мои подходы к использованию формативного оценивания. Но ведь приобретался и опыт, а вместе с этим тоже менялись подходы к формативному оцениванию деятельности тренера. Если, первое время, учитывая, что количество тренеров у меня было ограничено одним или двумя, то, я не заполняла соответствующую форму, а выполняла записи в произвольном формате и отдавала предпочтение непосредственному обсуждению совместно с тренером того, насколько успешно было проведено занятия, какие моменты были наиболее удачными, а на что еще стоит обратить внимание. Мы совместно просматривали видеозаписи занятий, опять же отмечая, что же можно изменить с целью улучшения, что получилось, а что – нет, и почему. Но, в дальнейшем, проводя оценивание от потока к потоку, я начала осознавать, что ко всему прочему важно, и просто необходимо, давать тренеру формативную оценку и в письменном виде, чтобы при необходимости тренер мог еще и еще раз к ней вернуться, и переосмыслить, с учетом рекомендаций, свою практику.

И в заключении, мне также хотелось бы остановиться и на необходимости осуществления обратной связи. Здесь речь идет не только о том, что обратную связь необходимо предоставлять тренеру от эксперта, но и наоборот. Получив формативную оценку от эксперта, тренер реагирует на нее каким-либо образом. И если контакт между тренером и экспертом налажен в соответствии с этическим кодексом и с учетом профессиональных ценностей, и оба они заинтересованы в эффективности обучения учителей, то результат будет положительным и направленным на достижение успеха. Но, на мой взгляд, обратная связь эксперту от тренера также необходима. Ведь только проанализировав мнения тренеров о работе эксперта, можно делать более конкретные выводы о профессионализме эксперта. Так, после первого цикла оценивания была запущена анкета, ответы на вопросы которой, способствовали восприятию полноты картины как обучения, так и оценивания процесса обучения, без которого невозможно какое-либо дальнейшее развитие. Я тоже обращаюсь к своим тренерам с похожими вопросами. Например, *«Соответствовала ли процедура оценивания Вашим ожиданиям. Дайте, почему?»*, *«Перечислите сильные и слабые стороны прошедшей процедуры оценивания»*, *«Есть ли у Вас предложения по улучшению процедуры оценивания экспертами»*, *«Смогла ли я быть Вам полезной, и насколько было полезно проведение рабочих встреч по экспертизе процедуры оценивания?»* и *«Есть ли у Вас предложения по улучшению деятельности эксперта?»* [2]. И такая обратная связь тоже бывает весьма полезна, причем не только для совершенствования практики эксперта, но и для осуществления качественных преобразований в системе образования. Для меня, например, было очень ценным услышать от тренеров, что они ценят «содействующих» экспертов, а не просто «критикующих», указывающих на недостатки.

Говоря о слагаемых успеха в процессе использования экспертом формативного оценивания практики преподавания тренера, я, в первую очередь, подразумевала те компоненты, применение которых будет направлено на успешное и эффективное обучение учителей новым подходам в обучении в целом, а не только относительно деятельности тренера или эксперта. По словам одного из директоров ЦПМ: *«...от тренера зависит очень многое, но в первую очередь, он должен быть профессиональным и должен идеально знать материал Программы. Но, передавая обучающимся все свои знания и опыт, можно многому научиться и самому у учителей, критически взглянуть и на свою практическую деятельность, раскрыть свои возможности и способности и совершенствовать их далее»* [3, С.234]. Это же можно сказать и об эксперте.

Говоря, о слагаемых успеха процесса взаимодействия эксперта и тренера, нельзя ограничиться рассмотрением только одним из элементов, входящих в процедуру

оценивания. Для этого необходимо рассматривать все факторы, влияющие на эффективность взаимодействия, все этапы и компоненты процедуры оценивания. Я же, в своей статье, остановилась только на одном из этапов взаимодействия эксперта и тренера. Мне хотелось, подчеркнуть, что для успешного и результативного взаимодействия, в первую очередь необходимы профессиональные знания и умения, наличие профессиональных навыков, знание профессиональных ценностей и обязательств, а другими словами – знание стандартов эксперта и выполнение функциональных обязанностей в соответствии с ними.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абишева Р.Б., статья «Ветер перемен», Сборник статей II Международной научно-практической конференции «Профессиональное развитие: традиции и перемень», 1 том, стр. 38
2. Анкета для тренера
3. Байкенова Б.А. Статья «Роль тренера в профессиональном развитии учителя», Сборник статей II Международной научно-практической конференции «Профессиональное развитие: традиции и перемень», 1 том, стр. 234
4. Колесова Л.Г., статья «На тренерской кухне...», информационно-методический журнал «ТРЕНЕР – EDUCATION», август, 2013 г, стр. 138-143
5. Руководство по оцениванию эксперта, 77 стр.
6. <http://www.elitarium.ru/2007/02/09/andragogika.html>

ӘОҚ 612.825.8

ЖҮЙКЕ ЖҮЙЕСІ МЕН ЖҮЙКЕ-БҰЛШЫҚ ЕТ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚЫЗМЕТТІК ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ТЕКСЕРУ ӘДІСТЕРІ

Нүсіп Наутайұлы Смаил, медицина ғылымдарының докторы, профессор
Ерлан Базарбекұлы Тлеуов, магистр, аға оқушысы

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

Мақала спортшылардың жүйке жүйесі және жүйке-бұлшық ет жүйесінің қызметтік қабілеттілігін клиникалық әдістермен және құрал-жабдықтармен тексеруге арналған.

Статья посвящена клиническим и инструментальным методам исследования функций нервной и нервно-мышечной систем спортсменов.

The article is focused on clinical and instrumental studies of the nervous and neuromuscular systems athletes.

Кілт сөздер: спортшылар, жүйке-жүйесі, жүйке-бұлшық ет жүйесі, функционалдық қабілеттілік, жаттыққандық, клиникалық симптомдар, құрал-жабдықтар, хронаксиметрия, электромиография, миотонометрия, электроэнцефалография, динамометрия, рефлексстер.

Спортшыларды кешенді зерттеу барысында жүйке жүйесі мен жүйке-бұлшық ет жүйесінің қызметін білудің маңызы зор, себебі организмде жүріп жатқан барлық физиологиялық процестерді реттеуде олардың рөлі ерекше. Мысалы, орталық жүйке жүйесі тірек-қимыл аппараты мен вегетативтік функциялар арасында байланысты қамтамасыз етеді. Адамның жұмыс істей алу қабілеті жүйке жүйесі мен жүйке-бұлшық ет жүйесінің функциялық жағдайына байланысты. Спортпен жүйелі

шұғылданудың әсерінен туатын жаттыққандық қасиеттің көтерілуін қамтамасыз ететін бірегей фактор – жүйке жүйесі мен жүйке-бұлшық ет жүйесі қызметінің жетілуі. Сондықтан спортшыларды медициналық тексеру кезінде дене жүктемелерін орындауға осы жүйелердің дайындығын анықтайды.

Машыктандыратын жаттығуларды жекешелендіру және тағы басқадай мақсат-міндеттерді орындау үшін, оқытушы мен бапкер жүйке жүйесі мен жүйке-бұлшық ет жүйесін зерттейтін негізгі клиникалық әдістермен де таныс болуы керек. Мысалы, мынадай әдістерді білген жөн: хронаксиметрия, электромиография, миононометрия, электроэнцефалография және тағы басқа [1].

Жүйке жүйесінің қызметін зерттейтін клиникалық әдістер қатарына, ең алдымен, анамнез жатады. Сыр тартып сұрау арқылы он екі жұп ми жүйкелерінің қызметінен мағлұмат алады. Осымен қатар, жүйке жүйесінің үйлестіретін қызметін, сінірлер рефлекстерін, талдағыштар мен вегетативтік жүйкелер жағдайын тексеру жүргізіледі.

Зерттелуші спортшыдан жүйке жүйесінің қандай аурулары мен жарақаттары болғаны және олардың себептері, пайда болған және созылған уақыттары туралы мағлұматтар алынады. Мысалы, боксшы болса нокаут, нокаун болғанын немесе болмағанын білу керек, себебі олардың салдары орталық жүйке жүйесінің бұзылыстарына соғуы мүмкін.

Орталық жүйке жүйесінің бұзылыстары секемшілдік, тұрақсыздық, құбылмалылық және қызметтік қабілеттіліктің төмендеуі сияқты симптомдармен білінеді. Егерде осындай симптомдар болса, оларға баса назар аудару керек.

Шеткі жүйке жүйесінің бұзылыстары көбіне жұлын түбіршектері мен жүйке діңдері бойында ауырсынумен, бұлшық еттердің әлсіздігімен, сезгіштіктің өзгеруімен білінеді. Сезгіштік қол-аяқтың ұйып қалуы, жер-жердің күйіп тұрғаны немесе тері бетімен құрт-құмырсқаның жүріп жүргені сияқты сезімнің пайда болуымен сипатталады. Кейбірде тері сезімі жоғалып та кетеді.

Зерттелушінің арыздары мұқият тексеріледі, себебі олар орталық және шеткі жүйке жүйесінің ауруларынан немесе жарақаттарынан туады. Эпилепсия ауруының симптомы болып келетін естен айырылу мен тырысып қалудың бар-жоғын анықтайды. Егерде мұндай ауру болатын болса, спортпен шұғылдануға тиым салынады [2].

Спортшыдан анамнез дұрыс және бағытты жиналса жүйке жүйесінің негізгі қасиеттері жөнінде құнды деректер алынады. Жүйке жүйесінің негізгі қасиеттеріне қозу мен тежелудің күші, олардың тепе-теңдігі мен құбылмалылығы жатады да, спорттық нәтижеге жеткізетін бірден-бір маңызды физиологиялық құбылыстар болып келеді. Бұл процестер спортшының ерлігін, белсенділігін, мақсатшылдығын және тағы басқа адами қасиеттерін қалыптастырады. Жоғары жүйке жүйесінің процестері күшті, қозу мен тежелуі тепе-тең, құбылмалылығы жақсы болса, спортшылардың қызметтік қабілеттілігі жоғары болады және оны оңтайлы деңгейде ұстап тұра алады, шаршағандықты оңай жеңе алады, қиын жағдайларда да тез жинақталып, ілгері ұмтылады. Орталық жүйке жүйесіндегі қозу мен тежелу процестерінің тепе-теңдігі ұстамдылықты, көңіл-күйдің тұрақтылығын, байсалдылық мінезді, тәртіптілікті қалыптастырады.

Жүйке жүйесінің жақсы құбылмалылық қасиеті, бір әрекеттен екінші бір әрекетке шапшаң ауыса, өзгермелі орта жағдайларына оңай бейімделе алатындықпен сипатталады. Осындай қасиеттің негері қатты ұйықтап қала алады, жана амалдар мен дағдыларға шапшаң үйренеді. Жоғары жүйке жүйесінің осындай ерекшеліктерін білу, оқытушы-жаттықтырушы процесін дұрыс жүргізуге көмектеседі. Мысалы, бір спортшыны қолдау, екінші біреуін қорғау, үшінші біреуіне сын айту, төртіншісін жігерлендіру қажет [3].

Он екі жұп ми жүйкелерінің қызметі жөнінде, олардың аурулары, жарақаттары, қабынулары бар-жоғын сұрап біледі. Осымен қатар қарапайым объективті әдістерді қолданады. Мысалы, көз қозғалтқыш жүйкесін тексеру үшін зерттелушіге жоғары, оңға, солға қарауды ұсынады, мұрынының ұшына сұқ саусағын жақындатып қарауды сұрайды. Екі көздің тік және көлденең бағыттағы үйлесімді қозғалыстары арқылы, үшінші жұп жүйкесінің зақымы бар-жоғын анықтайды.

Бет бұлшық еттерінің жүйкесі қызметін тексеру үшін зерттелушіні қабақтарын көтеріп-түсіруді, көздерін ашып-жұмуды, тістерін акситуды, шықшыттары мен беттерін томпайтуды сұрайды. Осы тапсырмаларды зерттелуші орындай алмаса, бет жүйкесінің зақымдалғаны. Мұның белгілері көздерін аша алмау, мұрын-ерін сайының жойылуы, ауыздың бір жаққа қисаюы.

Тіл асты жүйкесінің қызметін білу үшін зерттелушіге тілін шығару ұсынылады. Тіл асты жүйкесінің сыңары зақымдалған болса, тіл ұшы зақымдалған жаққа қарай қисаяды, адамның сөз сөйлеуі баяулайды, кейбір сөздер мен сөз тіркестерін ол айта алмайды. Тіл асты жүйкелері толық зақымдалған жағдайда тіл қозғалудан қалады және осының себебінен адам сөйлей алмайды [4].

Он екі жұп ми жүйкелері қызметін тереңдете тексеруге арнайы әдістер жасалған. Мұндай әдістер бастың жарақаттары болатын спортпен шұғылданушыларды зерттеу үшін маңызды. Мысалы, боксшыларда, велосипедшілерде, мотоциклшыларда құлау және соғылу салдарынан бас жарақаттары жиі болады. Бұларға неврологиялық дәрігерлік тексерулер мұқият жүргізілуі керек [5].

Ми қыртысының, ми асты құрылымдарының, мишықтың, вестибуляр аппаратының, қимыл талдағышының қызметі өзара үйлесімді түрде жүреді. Жүйелі және ұтымды машықтанулар орталық жүйке жүйесінің үйлесімділік қызметін жетілдіреді. Аса қатты шаршаудан, титықтаудан немесе мида пайда болатын дерттік процестерден қимылдар үйлесімділігі бұзылады. Мұны динамикалық атаксия деп атайды. Осымен қатар статикалық атаксия болады. Атаксияның осы түрі тепе-теңдіктің бұзылыстарымен сипатталады.

Жүйке жүйесінің үйлесімділік функциясын зерттеу үшін динамикалық және статикалық үйлесімділік сынамаларын жүргізеді. Статикалық үйлесімділікті Ромберг сынамасымен зерттейді [6]. Зерттелуші бір аяғының өкшесін екінші аяғының тізесіне тигізіп тұрып, көзін жұмған қалпында қолдарын ілгері созады. Тұрған қалыптың уақыты тіркеледі. Екіншіден, зерттелушінің тұрақтылығына баға беріледі. Дәрігер назарын қозғалыс бар ма - жоқ па, қабақтар дірілі бар ма - жоқ па соған аударады. Саусақтардың, қабақтардың дірілін тремор деп атайды. Егерде зерттелуші тұрған қалыпта қозғалмай, шайқалмай кемінде 15 сек шыдаса және саусақтары мен қабақтары дірілдемесе, үйлесімділік функциясы жақсы деп бағаланады. Егерде саусақтары мен қабақтары дірілдеп, 15 сек ішінде шайқалып кетсе, статикалық үйлесімділік функциясы қанағаттанарлықсыз болып саналады.

Динамикалық үйлесімділікті тексеру үшін саусақ-мұрын сынамасын жүргізеді. Зерттелуші көзін жұмып тұрып саусақ ұшын мұрын ұшына тигізуі керек. Сынаманы орындау барысында қол дірілдесе және саусағын мұрын ұшына тигізе алмаса, адамның динамикалық үйлесімділік қызметі бұзылғаны. Бұл, әсіресе, ми жарақаттарын алғандарда кездеседі.

Сіңір рефлекстері сіңірлерді тітіркендірсе туады. Сынама дене жұмысы әсерінен рефлекторлық сферада туған функциялық өзгерістерді анықтауға көмектеседі. Әдетте, қолдың екі басты, үш басты бұлшық еттер сіңірлерінің және аяқта тізе және ахилл сіңірлерінің рефлекстері, неврологиялық балғашамен үстінен ұрып қалу арқылы тексеріледі. Рефлекторлық жауаптар дәрежесіне баға беріледі.

Жауаптар табанның бүгілуімен, білектің және тілерсектің жазылуымен білінеді. Орталық жүйке жүйесі зақымданған болса, сіңір рефлекстері бұзылады. Мысалы, орталық жүйке жүйесінің қозғыштығы жоғары болса, сіңірлерден алынған жауаптар дәрежесі жоғары болады, ал қозғыштығы төмендесе, мүшенің рефлекстері бәсеңдейді. Дерттік процестердің ауырлығына байланысты рефлекстер жоғалып кетуі де мүмкін. Мұндай симптом рефлекторлық доғаның үзіліп кеткеніне нұсқайды немесе жүйке-бұлшық ет жүйесінің аса қатты шаршағандығын көрсетеді [7].

Барлық талдағыштардың үйлесімді қызметінің нәтижесінде спортшыда өте күрделі «қар сезімі», «су сезімі» сияқты сезімдер қалыптасады. Спортшылардың көру, есту, вестибуляр, кимыл, тері талдағыштарын зерттейді. Мысалы, тері талдағышын теріге ыстық-суықты тигізу, ауыру сезімін ине қадау арқылы тексереді. Ине ұшын терінің әртүрлі аумағына шаншумен, нүктелердің симметриясы мен топографиясын анықтайды [8]. Ыстық және суық су құйылған пробиркаларды терінің әрбір жеріне тигізумен, термотопографиясы мен сезгіштігін тексереді. Тию сезімін мақтаны немесе жеңіл кисточканы теріге тигізумен зерттейді. Егерде тері талдағышы зақымдалған болса, сезімдер жоғалады немесе көтеріледі немесе төмендейді. Осындай өзгерістердің диагностикалық маңызы зор.

Спортшыларда невриттер мен плекситтер жиі кездеседі. Бұлар жүйке талшықтарының қабынуынан пайда болады және қатты ауырсыну сезімімен білінеді. Жүйке талшықтары мен діңдері шеткі жүйке жүйесін құрайтыны белгілі. Бұлардың ауруларын анықтаудың түрлі әдістері бар. Солардың бірі жүйкені ұзына бойын басу. Жүйке талшығын басқан кезде ауырсыну байқалады. Мысалы, шонданай жүйкесі жиі қабынады. Қабынғанда ауырсыну сезімі күшті білінеді, әсіресе жүйкені басқан және тізе буынын жазған кезде ауырсыну күшейе түседі.

Қимыл талдағышы функциясын буын-бұлшық ет сезімін тексеру арқылы анықтайды. Оған мынадай сынамаларды жасайды. Мысалы, аяқ-қолдарды тапсырған бұрыштарда бүгіп-жазу, көзді жауып тұрып динамометрге салған күшті бағалау және тағы басқа. Салған күш бағасының қатесі 15-20% аспаса, буын-бұлшық ет қалыпты деп саналады.

Көру талдағышын көздің көру өткірлігін, көретін аумағын, көздің түбін, көз қарашығының рефлексін, бұлшық еттері жұмысының үйлесімділігін зерттеу арқылы бағалайды. Волейбол, футбол, баскетбол, бокс ойнауға машықтану барысында көздің көретін аумағы кеңейеді, бұлшық еттері жұмысының үйлесімділігі жақсарады.

Есту талдағышын құлақтың анық еститін қабілетін тексеру арқылы бағалайды. Егерде зерттелушінің құлағы сыбырлаған сөзді 5-6 м жерден ести алса, есту қабілеті қалыпты деп саналады. Қазіргі заманда адамның есту қабілетін аудиометр деген аппаратпен зерттейді. Аудиометр құралы есту талдағышының зақымдалған жерін анықтауға мүмкіндік береді. Кеңістікте дыбысты қабылдай алатын қасиетті сағат тықылының қай жерден шығып тұрғанын анық табу арқылы сынайды.

Бас пен дененің қалпын кеңістікте вертикальды ұстап тұру қасиеті, өте күрделі жүйе болып келетін вестибуляр аппаратымен жасалатыны белгілі. Осымен қатар бұл аппарат дененің ілгерілемелі, айналмалы және үдемелі кимыл-қозғалыстары кезінде де, оның бағыты туралы орталық жүйке жүйесіне дәлме-дәл ақпарат беріп тұрады. Күрделі ілгерілемелі, айналмалы және үдемелі дене жаттығуларымен ұзақ та, жүйелі де түрде шұғылданатын көркем және спорт гимнастшыларының, акробаттар мен суға секірушілердің, слаломшылардың вестибулярлық аппараты жақсы жетіледі. Кейбір адамдардың вестибуляр аппараты жетілмеген әрі сезгіш болады да, айналмалы кимылдар жасаса басы айналады, құсады, жүрегі айниды, жүрек соғысы баяулайды.

Вестибуляр аппаратын айналдыратын сынамалармен зерттейді. Мұның ең қарапайымы Яроцкий сынамасы. Зерттелушіге бір секунд ішінде бір жағына қарай басын еңкейтіп тұрып екі рет айналу тапсырылады. Егерде ол жаттығуды тепе-теңдігін сақтай отыра орындаса, вестибуляр талдағышы қалыпты деп саналады. Спортпен шұғылданбайтындар вестибуляр аппаратына түскен осындай жүктемеден кейін тепе-теңдігін 28 сек бойы сақтаса, спортшылар 90 сек бойы сақтай алады. Айналдыратын сынама жасауға Барани креслосы да қолданылады. Басын 90° дейін еңкейтіп креслода отырған зерттелушіні 20 сек ішінде 10 рет айналдырады. Осыдан кейін ол тік тұрып, шайқалмай, жүрегі айнымай, пульсі жиілемей жүруіп кетуі керек, сонда вестибуляр аппараты тұрақты деп бағаланады [9].

Вегетативтік жүйке жүйесі барлық мүшелер мен жүйелерді жүйкелендіретіні белгілі. Ол организм қызметін сыртқы және ішкі орта талаптарына сай реттеп отырады. Әсіресе ол жасушалардың өсіп-жетілуін, зат алмасуын қамтамасыз етеді.

Вегетативтік жүйке жүйесі екі бөлімнен тұрады. Олар симпатикалық және парасимпатикалық бөлімдері. Екі бөлім мүдделес те, кереғар да функцияларды туғызады. Мысалы, парасимпатикалық жүйке тонусы көтерілсе, жүрек соғысы сирейді. Осы кезде симпатикалық жүйкелер әсерінен шеттегі қантамырлар өзегі ашылады да, артериялық арнаның қанға сыйымдылығы артады.

Дене жаттығуларымен ұзақ та, жүйелі де шұғылдану нәтижесінде парасимпатикалық жүйкесінің қызметі басым болады. Осының нәтижесінен жүрек-қантамыр, тыныс жүйелерінің функциясы үнемді бола бастайды. Бұл жүрек соғысының баяулауымен, тыныстың сиреуімен және тереңдеуімен, артериялық қысымның төмендеуімен білінеді. Дене жаттығуларымен шұғылдана бастаған және аяқтаған кезде симпатикалық жүйке тонусының көтерілуі және басым болуы, жұмысқа жақсы бейімделгендіктің белгісі болып саналады.

Аса қатты машықтанғаннан қажыған жағдайда симпатикалық және парасимпатикалық бөлімдердің ара қатынасы бұзылады. Бұл симпатикалық жүйке тонусының басымдылығына әкеледі.

Вегетативтік жүйке жүйесін зерттеудегі мақсат симпатикалық және парасимпатикалық бөлімдерінің ара қатынасын, олардың синергиялық әрекеті бұзылыстарын, яғни симпатикалық және парасимпатикалық жүйелер қозғалысшығын және олардың қаналғанын табу. Осы үшін бірқатар әдістер қолданылады: жүрек-қантамыр жүйесінің функциялық күйін бағалау; дене температурасын өлшеу; терінің секреторлық рефлексдерін (тер, сілекей бөлу рефлексдерін) зерттеу; көз қарашығының жүйкеленуін байқау.

Спортшылардың вегетативтік жүйке жүйесінің функциялық күйін бағалау үшін жүрек-қантамыр сынамалары кең тараған. Оларға клиностатикалық, ортостатикалық және Ашнердің көз-жүрек сынамалары жатады. Клиностатикалық және ортостатикалық сынамалар мазмұны мынада: спортшының тұрған қалпында және жатуға көшкен кезінде пульсі саналады. Пульс бастапқы және дене қалпы өзгерген кездердің алғашқы 15 секундында саналады. Оның бір минут ішінде жиілеген немесе сиреген дәрежесі негізінде, вегетативтік жүйке жүйесінің қозғалысшығы туралы пікір қалыптастырады.

Парасимпатикалық бөлімнің белсенділігі қалыпты болса, зерттелуші тік тұрған қалыптан жатуға көшкен кезде пульсі бір минутта 4-12 ретке дейін сирейді (клиностатикалық сынама). Егерде пульсі 1 мин ішінде 12 реттен артық сиресе, парасимпатикалық жүйке жүйесі белсенділігінің жоғары болғаны. Дене көлденең қалыптан тік қалыпқа ауысқанда (ортостатикалық сынама), пульс минутына 6-18 ретке жиілейді. Пульстің 18 артық жиілегені симпатикалық жүйкенің басым екенін көрсетеді [10].

Вегетативтік жүйкенің парасимпатикалық бөлімінің қозғыштығын Ашнер сынамаcымен де зерттейді. Сынаманы былай жүргізеді. Көзін жұмып жатқан зерттелушінің көз алмасын екі жағынан қысып басады. Сонда 10 сек соң оның жүрек соғысы 4-10 ретке сирейді. Егерде парасимпатикалық жүйке жүйесінің қозғыштығы зерттелушіде жоғары болса, жүрек соғысы 10 артық сирейді. Ал симпатикалық жүйке жүйесінің қозғыштығы жоғары болса, жүрек соғысының жиілігі өзгермейді немесе жиілейді.

Орталық жүйке жүйесінің бір мүшесі мидың қызметін зерттейтін әдістердің бірі электроэнцефалография. Мидың биопотенциалдары арнайы электродтарды бастың әртүрлі жеріне орнату арқылы тіркеледі. Мидың биопотенциалдары альфа және бетта-ырғақты толқындар болып ажыратылады. Осы толқындар жиілігімен (гц) және амплитудасымен (мкв) сипатталады. Қалыпты жағдайда альфа толқындарының жиілігі секундына 8-12 гц, амплитудасы 20-60 мкв. Мидың әртүрлі бөлімінде осы көрсеткіштер әртүрлі болып келеді. Спорттық медицинада электроэнцефалография, әдетте, мидың жарақаттанған жерін анықтау үшін, көбіне ғылыми-зерттеу мекемелерінде жүргізіледі.

Көздің электрлік сезімталдығы көру талдағышының орталық және шеткі бөлімдері қозғыштығын сипаттайды. Көз алмасы арқылы жіберген электр тоғының тізбегін қосса және үзсе, зерттелушіде фосфен деп аталатын жарық сезімі пайда болады. Электродтың біреуін зерттелуші көзінің бұрышына жапсырады, ал екіншісін ол өз қолында ұстап отырады. Көру талдағышының жауап реакциясын туғызатын электр тоғының минималды кернеуін, көру реобазасы деп атайды. Реакция жіберген токқа өте шапшаң жарқыл болып сезіледі. Көру реобазасы қозғыштық табалдырығы болып келеді де, вольтпен сипатталады. Тыныштық күйде спортшыларда ол 0,5-7,0 вольт шегінде. Егерде реобаза 0,5-7,0 вольт болса, көру талдағышының қозғыштығы жоғары, 4,0-6,0 вольт болса – орташа, ал 7,0 вольт көп болса – төмен болғаны. Машыктанып болғаннан кейін осы әдісті қолданса, орталық жүйке жүйесінің шаршағандығы туралы мағлұмат алуға болады. Машыктанудан немесе жарыстан соң көру талдағышының қозғыштығы, тыныштық күйдегі қозғыштығымен салыстырғанда төмендесе, шаршағандықтың жоғары дәрежесімен сонша сәйкес болғаны. Осы әдіс бұрынғы қалыпқа келу кезеңін де бағалау үшін құнды [11].

Жүйке-бұлшық ет жүйесінің қызметтік қабілеттілігін зерттеуге сұрау, көру, басу, бұлшық еттердің негізгі физиологиялық қасиеттерін немесе олардың қозғыштығын және құбылмалылығын хронаксиметриямен, жиырылу қасиетін қозғалыс реакциясы шапшаңдығымен, қол-аяқтар қимылдарының максималды жиілігі мен шапшаңдығын зерттейді. Қол-аяқ бұлшық еттерінің тартылуы мен тырысуларын, әлсізденуін, сезімінің бұзылулары бар-жоғын сұрап біледі. Тірек-қимыл аппаратының жарақаттары немесе аурулары болған – болмағанын анықтайды. Көру арқылы бұлшық еттердің дамыған дәрежесіне назар аударады. Жеке бұлшық еттердің семуі бар-жоғын байқайды. Буындар қозғалыстарының аумағын тексереді. Бұлшық еттердің қаттылығын, ісінгенін, ауырғанын басып көріп анықтайды.

Жүйке-бұлшық ет қозғыштығы мен құбылмалылығын хронаксиметрия әдісімен зерттейді. Мұнда жүйке-бұлшық ет аппаратының қимыл реобазасы мен хронаксия табылады. Реобаза бұлшық еттің жиырылуын туғызатын минималды күші бар тітіркендіргіш. Тітіркендіргіш күшін хронаксиметр құралын пайдалана отырып табады. Зерттелушінің бұлшық етіне электр тітіркендіргішін жібереді де, жауап реакциясын тіркейді. Реобаза төмен болса, зерттелуші бұлшық еттің электрлік қозғыштығы жоғары болғаны. Хронаксия – бұлшық етке берілген электр тоғына жауап реакциясының уақыты. Хронаксия жүйке-бұлшық ет жүйесінің құбылмалылығын сипаттайды, дәлірек айтқанда, бұлшық еттің қозуға келу шапшаңдығын сипаттайды. Хронаксия сигмамен әйгіленеді. Әртүрлі бұлшық

еттердің реобазасы мен хронаксиясы бірдей емес. Мысалы, екі басты бұлшық еттің реобазасы 20-50 вольт, ал хронаксиясы 0,06 - 0,14 сигма, санның төрт басты бұлшық етінің реобазасы 70-105 вольт, ал хронаксиясы 0,08-0,24 сигма. Хронаксиметрия әдісінің көмегімен жүйке-бұлшық ет жүйесінің үлкен дене жүктемелерін орындауға дайын екенін білуге болады. Жүйке-бұлшық ет жүйесінің функциялық күйі жақсарған сайын кереғар бұлшық еттерінің реобазасы мен хронаксия көрсеткіштері жақындай түседі. Хронаксиметрияны жүйке-бұлшық ет жүйесінің жарақаттары мен ауруларынан кейін қайта қалыпқа келгенін немесе келмегенін бағалау үшін де қолданады [12].

Қол-аяқ қозғалыстарының шапшаңдығы жүйке-бұлшық ет жүйесінің құбылмалылығын, шаршағандық дәрежесін, қайта қалыпқа келу процестерін, жүйке-бұлшық ет аппаратында пайда бола бастаған дертті өзгерістерін ашуға мүмкіндік береді. Осы мақсатта түрлі рефлексометрлерді қолданады. Рефлексометр спортшының дыбысқа немесе жарыққа жауап реакциясын тіркейді.

Электромиография электромиограф деп аталатын арнайы құралмен қаңқа бұлшық еттерінің биопотенциалдарын тіркейтін әдіс. Биопотенциалдар дененің әрбір жеріне жапсырылған электродтардан өкеліледі. Биопотенциалдарды жазып алу тыныштық күйде, дене жұмысы кезінде немесе статикалық күштеу кезінде жүргізіледі. Электромиограммалар жиілігі мен амплитудасы бойынша бағаланады. Бұлшық ет шаршаған кезде биопотенциалдар жиілігі азаяды, ал амплитудасы кішірейеді. Жүйке-бұлшық ет жүйесінің жоғары функциялық күйі, бұлшық еттердің жоғары ырғақты сактай алатын мүмкіншілігімен сипатталады.

Электромиография әдісі тіпкендіргіш әсер еткен сәттен бастап, бұлшық еттің жауап реакциясы туған сәтіне дейінгі арасын өлшеуге мүмкіндік береді. Бұл бұлшық еттің ширығуы мен босансуының құпия уақыты. Осы уақыт арқылы жүйке-бұлшық ет жүйесінің құбылмалылығы туралы көзқарас қалыптастырады. Спортшылардың жүйке-бұлшық ет жүйесінің функциялық күйі жақсарса, бұлшық еттің ширығу және босансу уақыты жақындайды. Бұлшық еттің максималды жиырылу жиілігі 10 сек ішінде зерттеледі. Қозғалыстарды 3-4 қабат орындаған кезде ырғағы тұрақты болса, зерттелуші бұлшық еттерінің қызметтік қабілеттілігі жоғары деп саналады.

Электромиографиялық зерттеулер дәрігер кабинетінде де, далада да жүргізіледі. Кереғар бұлшық еттерді электромиографиялық әдіспен зерттеу, жүйке-бұлшық ет жүйесінің дайындығын бағалауға мүмкіндік береді. Электромиография жүйке-бұлшық ет жүйесінің жарақаттары мен ауруларынан кейінгі функциясының қайта қалыпқа келуінен мағлұмат беретін объективті әдіс болып келеді.

Миотонометрия бұлшық еттердің қаттылығын немесе тонусын өлшейтін әдіс. Өлшеу пружиналы немесе электрлі миотонометр көмегімен жүргізіледі. Осы құралдар бұлшық еттің оған қадаған датчигінің ұшына келтірген кедергі мөлшерін бағалайды. Құралдың шкаласы 0-ден 100 дейін бөлініп қойылған. 100 бөлігі шынының қаттылығына сай келеді. Тонус мөлшері шартты бірлікпен миотонмен айқындалады. Бір миотон бір шартты бірлікке сай. Тонус симметриялық нүктелерде, алдымен бұлшық ет босансыған күйде, сонан соң қатты ширыққан күйде өлшенеді. Ширығу тонусы бұлшық еттің жиырылуға қабілеттілігін, ал босансу тонусы олардың босансуға қабілеттілігін сипаттайды.

Жүйке-бұлшық ет жүйесінің бірден-бір функциялық күйінің көрсеткіші ширығу тонусы мен босансу тонусының айырмасы немесе амплитудасы. Жүйке-бұлшық ет жүйесінің жақсы функциялық күйі 70 миотоннан артық ширығу тонусымен және 34-39 бөлім амплитудасымен сипатталады. Жүйке-бұлшық ет жүйесінің функциялық күйінің жоғарылауына сәйкес, бұлшық еттердің жиырылғыштық қасиеті жоғарылайды да, ширығу тонусының төмендеп, босансу

тонусының жоғарылауымен білінеді. Осыдан басқа, тонустың оң және сол жақтағы көрсеткіштерінің айырмасы азаяды немесе мұны функциялық «ассиметрияның» майдалануы деп атайды және бұл бұлшық еттердің қызметтік қабілеттілігінің көтерілгенін көрсетеді. Дене жүктемесіне дейінгі және онан кейінгі мионометрия көрсеткіштерінің өзгерістері арқылы жүйке-бұлшық ет жүйесі шаршағандығын және қызметінің қалпына келгенін байқауға болады [13].

Динамометрия - бұлшық еттер күшін өлшеу әдісі. Бұл жүйке-бұлшық ет жүйесін зерттеуге қолданатын кең тараған әдіс. Қол күші мен бел күші жиі өлшенеді. Ол үшін арнайы динамометрлер болады. Алуан түрлі бұлшық ет топтарының күші өлшенеді: шынтақ буынын бұгушілердің, қол басын бұгуші мен жазушы бұлшық еттердің күші. Динамометрияның кемшілігі автоматты түрде нәтижелерді жазып алу мүмкіндігінің жоқтығында. Мұның кемшілігін динамография жояды. Ол салынған күштің шамасын жазып тұратын құралға береді. Зерттелуші сынап манометрімен қосылған резеңке грушаны максималды сығымдай қысады. Манометр түтігінің бос ұшы резеңке түтік арқылы Марей капсуласымен жалғанған, ал мұның қалам ұшы айналып тұрған кимограф қағазына қисығын жазады. Жазылып алынған динамографиялық қисық салынған күштің дәрежесін білуді ғана мүмкін етпей, белгілі бір деңгейде күшті қанша уақыт ұстап тұра алатындығы жөнінде, демек бұлшық еттердің статикалық күштенуге төзімділігін бағалауға да мүмкіндік береді.

Жүйке және жүйке-бұлшық ет жүйесін зерттегеннен алынған деректер осы жүйелерге жүктемелер әсерінің дәрежесі туралы пікір туғызады. Қорыта айтқанда, оқытушы мен бапкер спортшының жүйке-бұлшық ет жүйесін зерттейтін Ромберг, Яроцкий, клиностатикалық, ортостатикалық сынамаларын, бұлшық ет қозғалыстары шапшаңдығын, динамометрия, мионометрия әдістерін үйренгені қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Триумфов А.В. Топическая диагностика заболеваний нервной системы. М. 1998.
2. Ходос Х.Г. Нервные болезни. Москва: Медицина, 1999г., 511с.
3. Мустафина Т.К. Спорттық медицина.- Алматы, 1997
4. Дубровский В.И. Спортивная медицина. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС 2002.—512 с.
5. Макарова Г.А. Спортивная медицина.- М., 2003
6. Епифанов В.А. Спортивная медицина. М., изд. гр. «ГЭОТАР-Медиа», 2006, - 335 с.
7. Карпман В.Л. Тестирование в спортивной медицине. – М. : Физкультура и спорт, 1988, 207с.
8. Бровкина И.Л. Функциональные пробы в практике спортивной медицины и лечебной физкультуры. М.: Советский спорт, 2003. – 44 с.
9. Дембо А.Г. Врачебный контроль в спорте. - М.: Медицина, 1988.- 283 с.
10. Загородный Г.М., Пристром С.Л., Лосицкий Е.А. Программа комплексного тестирования спортсменов. Минск. – 2003. – С.26.
11. Спортивная медицина. Справочное издание. – М.: Терра-Спорт, 2003. – 240.: ил.
12. Коллинз Р.Д. Диагностика нервных болезней.. – М.: Медицина , 1986.
13. Нейротравматология. Под ред. Коновалова А.Н., Лихтермана Л.Б., Потапова А.А. – М.: Вазар-Ферро, 1994.

ӘОЖ 541.124

БАСТАПҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ ПӘНІ САБАҚТАРЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Тлеуов Е.Б., Ещанов М.Н.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
te.bazarbaevich@gmail.com., mn.eshanov@gmail.com.*

Бастапқы әскери дайындық сабағын мектептерде білім беру жүйесін дамыту қазіргі кезеңде ерекше болады. Бастапқы әскери дайындық пәндерді оқытудың мазмұны, формалары және әдістері жетекші әдіснамалық қатынастарды тұлғалық-әрекеттілік, мәдениеттану және антропологиялық қатынастар болып табылады.

На современном этапе форма, содержание и методы проведения урока начальной военной подготовки в общеобразовательных школах зависят от индивидуальности, культуры и антропологических отношений.

Newadays in modern form of content and methods of lesson's basic military training in secondary schools, it is all depends on the individual, cultural and anthropological relationship.

Кілт сөздер: парадигма, инновация, технология, мотивация, рефлексия, этномәдениет, мультимедия, интерактивті, информациялық, коммуникативтік.

Білім беру жүйесіндегі реформалар мен қазіргі мектептің тұлғалық-бағдарлы оқытуға бет бұруы болашақ оқытушы-ұйымдастырушылардың даярлығына жаңа талаптар қояды. Білім беру жүйесі дамуының қазіргі кезеңі жаңа парадигмаға өтудің жолдарын іздестірумен, яғни білім берудің жаңа мақсатының жетістіктерімен байланысты [1].

Жаңа парадигманың маңызды компоненті – тұлғаның өзіндік даму тұжырымдамасы болып табылады. Өзіндік даму - бұл ішкі және сыртқы әлеммен байланысу қабілетін қалпына келтіру. Тұлғаның әртүрлі саладағы икемділіктері мен қабілеттерін дамыту оның дербес ерекшеліктеріне, өзіндік талдау, өзіндік баға беру қабілеттеріне байланысты, мұның өзі әрбір студентке ерекше қатынас керек екендігін, оларға өзін көрсетуге, дамытуға мүмкіндік жасау қажеттігін дәлелдейді. Сондықтан біздің зерттеуіміз болашақ мамандарды дәстүрлі формада даярлаумен қатар инновациялық педагогикалық технологиялар негізінде жетілдіруді көздейді

Педагогикалық пәндерді оқытудың мазмұнын, формалары мен әдістерін тандап алуда жетекші әдіснамалық қатынастар тұлғалық-әрекеттілік, мәдениеттану және антропологиялық болып табылады. Біріншісі, педагогикалық даярлықтың мақсаты ретінде болашақ маманның тұлғасының қалыптасуын бөліп көрсетеді, екіншісі, педагогикалық идеялар мен теориялардың дамуын әлемдік мәдениет даму бірлігінде қарастырады, үшіншісі, адамды білуді педагогикалық іс-әрекеттің негізі ретінде анықтайды.

Сонымен, бүгінгі таңда білім берудің мақсатының өзгеруі, оқу пәндерінің мазмұнын жаңашылдық тұрғысынан жетілдіру оқу үрдісінде инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану қажеттілігін тудырады.

Алайда, тәжірибе көрсетіп отырғандай, инновациялық педагогикалық технологияларды ендіру және пайдалану үнемі оқытудың тиімді нәтижесін қамтамасыз ете бермейді.

Инновациялық педагогикалық технологиялар негізінде оқытушы-ұйымдастырушылардың даярлығын жетілдіру оқытушылардан да, студенттерден де осы

әрекеттің түпкі мақсатын саналы түрде ұғынуды талап етеді. Мұның өзі осы зерттеу аумағы бойынша нақтылы бағыт болуын айғақтайды [2].

Жалпы, оқытушы-ұйымдастырушылардың педагогикалық қызметке кәсіби даярлығын жетілдіру жеке тұлғаның өзін-өзі көрсете біту және алынған білімді іс жүзінде жүзеге асыра алу дәрежесімен өлшенеді. Демек, бұдан шығатын қорытынды инновациялық педагогикалық технологиялар негізінде оқытушы-ұйымдастырушылардың даярлығын жетілдіру өз кезегінде оқытушы-ұйымдастырушылардың кәсіби мамандығынан туындайтын мотивациялық, мазмұндық және процессуалдық компоненттерін құрайды. Мұның бәрі нақты өлшемдер мен көрсеткіштердің көмегімен шешімін табады.

Мотивациялық компонент инновациялық педагогикалық технологияларға қызығушылықтың, дұрыс қатынастың болуымен, олардың кәсіби даярлықты жетілдірудегі қажеттілігін түсінумен сипатталады. Оның көрсеткіштері:

- кәсіби даярлықты жетілдірудің қоғамдық мәнін саналы түрде сезіну;
- кәсіби даярлығын жетілдіруге ынтасының болуы;
- кәсіби даярлықты жетілдіруге қажетті білім, білік және дағдыларды игеруге қызығушылықтың болуы;
- инновациялық педагогикалық технологиялардың кәсіби даярлықты жетілдірудегі маңыздылығын түсінуі [3].

Ұсынылып отырған педагогикалық жүйені қолдану әдістемесі:

Бұл педагогикалық жүйені жоғары оқу орындарында бастауыш сынып оқытушы-ұйымдастырушыларды даярлау үрдісінде қолдануға болады. Жүйенің мазмұнына сәйкес студенттерде білім, білік, дағды қалыптастыру көзделген. Оны іс-әрекет түрлерінің жүйесі ретінде беруге болады:

- оқу іс-әрекеті - студенттерге теориялық білім беру (типтік бағдарламаға жасалынған қосымшаларды, арнайы курстардың бағдарламаларын оқыту, электронды оқулықтармен жұмыс); - оқудан тыс әрекет - студенттердің білігін қалыптастыру (оқу-әдістемелік құралдармен, әдістемелік нұсқаулармен, электронды оқулықтармен өз бетінше жұмыс істеу);

- педагогикалық іс-тәжірибе - студенттердің дағдысын қалыптастыру (педагогикалық іс-тәжірибе бағдарламасына сәйкес қосымша тапсырмаларды орындау).

Ұсынылып отырған педагогикалық жүйені ендіру кезендері:

1-кезең. Аудиториядан тыс жұмыс әрекеттерді ұйымдастыру.

2-кезең. Педагогикалық іс-тәжірибе барысында теориялық білімнің ұштастырылуын жүзеге асыру.

Осы кезендердегі жұмыс тікелей біз жасаған оқу-әдістемелік құралдар арқылы іске асырылды:

Енді осы педагогикалық жүйенің мазмұнына сипатама берейік.

Оқытушы-ұйымдастырушыларды даярлау жүйесінде жетекші пәндердің қатарына "Бастапқы әскери дайындық әдістемесі" курсы жатады. Сондықтан біз осы пәндердің мазмұнын толықтыра отырып, оларды оқытуды инновациялық технологияларды пайдалану арқылы оқытушы-ұйымдастырушылардың даярлығын жетілдіруге қол жеткіздік [4].

«Бастапқы әскери дайындық әдістемесі» пәні бойынша ұсынылып отырған типтік бағдарламаға жасалынған қосымшаларда этномәдениет технологиялары негізінде жоғары оқу орындарында педагогиканы оқытудың дәстүрлі әдістемесін қазақ этнопедагогикасы материалдарын пайдалану әдістемесімен ұштастыру белгілі бір тақырыптар бойынша жүйеленіп берілген және оларды оқытуды ұйымдастыру формалары көрсетілген.

«Бастапқы әскери дайындық әдістемесі» пәнінен типтік бағдарламаға жасалынған қосымшалардың мазмұны қоғамды ізгілендіру мен демократияландыру мәселесіне байланысты әлеуметтік және материалдық құндылықтарды жасауда жан-жақты үйлесімді

дамыған, өз алдына жауапты шешімдер қабылдай алатын, әр істе белсенді шығармашылық әрекет жасауға қабілетті тұлғаны қалыптастыруға бағытталады. Ұлы Мағжан бабамыз «Тәрбиедегі мақсұт адамды Іһәм сол адамның ұлтын, аса, барлық адамзат дүниесін бақытты қылу, ұлт мүшесі - әрбір адам бақытты болса, ұлт бақытты, адамзат дүниесінің мүшесі - әрбір ұт бақытты болса, адамзат дүниесі бақытты. Қысқасын айтқанда, тәрбиеден мақсұт адам деген атты құр жала қып жапсырмай, шын мағынасымен адам қылыш шығару»-деп терең ой айтқан болатын. Бабамыздың зерделі ойын іс жүзіне асыру үшін әрбір адамның педагогикалық білім негіздерін меңгеруіне қол жеткізу керек.

Ұсынып отырған қосымшаларда педагогиканың негізгі мәселелері бүгінгі күннің көзқарасы, талабы, ұстанымы тұрғысынан талданады. Сонымен бірге бастапқы әскери дайындық пәнін оқытуды ұйымдастыру формаларын жетілдіру жолдары қарастырылады.

Оқытуды ұйымдастыру формасы - оқытушылар мен оқушылардың өзара бірлескен іс-әрекетін жүзеге асыру тәсілі, соның негізінде оқытудың мазмұны мен әдістері айқындалатыны белгілі. Сондықтан біз болашақ оқытушы-ұйымдастырушылардың даярлығын жетілдіруде аталған пәндерден лекциялық, семинарлық және практикалық сабақтардың тиімділігін инновациялық педагогикалық технологиялар арқылы қамтамасыз ету шараларын да қарастырамыз. Жаңа материалдар пайдаланылатын дәрістер проблемалық сипатта болу керек. Өйткені олар терең талдауды қажет етеді. Дәріс барысында студенттерге проблемалық және ақпараттық сұрақтар қою, біріншіден, олардың пікірін, көзқарасын білуге ықпал етеді, екіншіден, оларды ізденушілік, зерттеушілік іс-әрекетке баулиды. Дәрісті оқу барысында материалдың ғылыми деңгейіне аса көңіл бөліп, педагогика мен әдістеме ғылымы саласында қол жеткен нәтижелерге тоқталған жөн. Сондықтан дәрістерде проблемалық, интеграциялық және этномәдениет технологиялары пайдаланылды. Семинар студенттерді бірлесіп жұмыс істеуге, ұжымды ойлануға үйрететін жұмыс түрінің бірі болып табылады. Сол себепті бұл сабақтар «Кейс-стади», рефлексия «Адамтану» технологиялары негізінде өткізілді.

Ал практикалық сабақтарда белгілі бір мақсатқа бағытталған ойын, тренинг, ақпараттық-компьютерлік технологиялары қолданылды.

Аталған пәндер бойынша оқытуды ұйымдастырудың формалары кәсіби-бағдарланған және құрылымдық-логикалық технологиялар негізінде құрылып, болашақ оқытушы-ұйымдастырушылардың кәсіби іс-әрекетінің мәнін ашып көрсетуді, материалды жүйелілікпен, белгілі бір мақсатқа бағыттап терең меңгертуді көздеді.

Оқыту үрдісінде мультимедиа құралдарын қолдану [5].

Өркениетті қоғамның дамуы ақпараттандыру процесімен тығыз байланысты болып келеді. Бұл үрдістің басты ерекшелігі – қоғамның өндіріс саласындағы үстемдік етуші қызмет түріне ақпараттық және коммуникациялық технология құралдары негізінде жүзеге асырылатын ақпараттарды жинау, өңдеу, олардың қорын жасау, сақтау және тарату жатады. Қазіргі қоғамды ақпараттар легімен жан-жақты қамтамасыз етудің ең басты бағыттарының бірі – білім беру саласын әдістемелермен толықтыру және информациялық технологияны жасаумен, оны тиімді пайдалану болып табылады.

Оның басты мақсаты:

- білім беру жүйесін басқару механизмдерін мәліметтердің автоматтандырылған банктерді қолданудың негізінде жетілдіру;

- қоғамның ақпараттандырылуының қазіргі жағдайында білім берудің жеке адамды жан-жақты қалыптастыру мақсаттарына сай келетін әдістемелері мен тәсілдерін, ұйымдастырушылық формаларын жетілдіріп отыру;

- студенттердің зияткерлік дамуына, өз беттерімен білім алу қабілеттерін қалыптастыруға және олардың оқу-ақпараттық, тәжірибелік қызметтерін жүзеге асыруға бағытталған білім берудің әдістемелік жүйесін жасау;

- студенттердің білім дәрежесін аз уақыттың ішінде жүйелі түрде бақылап, бағалауға мүмкіндік беретін компьютерлік жүйе бойынша болжайтын әдістемелер жасау.

Оқу үрдісіндегі информациялық және коммуникативтік технологиялар құралдарының мүмкіншіліктері барған сайын арта түсуде. Ақпараттық және коммуникациялық технологияға (ИКТ) жататындар: ЭЕМ, жеке меншіктегі компьютерлер, терминалдық құралдардың комплектіері, жергілікті есептеу жүйелері, тексттік және графикалық ақпараттардың құрылымы, көлемі үлкен архивтік ақпараттарды сақтау құралдары, аудиовизуалдық ақпараттарды бақылау құралдары және Мультимедиа технологиясы мен «Виртуалдық шындық» жүйесі негізінде жасалған құрылымдар, машиналық графика жүйесі, қолданбалы бағдарламалардың пакеттері, сонымен бірге дүниежүзілік ақпараттар толқынында әлемдік деңгейде ақпарат алмасуды қамтамасыз ететін байланыс құралдары.

Мультимедиялық технология – операциялық орта интерактивті сұқбаттың мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, компьютер экранында кез-келген аудиовизуалдық ақпараттарды түрлі формаларда (видеофильм, текст, графика, анимация, слайд, музыка) бере алады.

Мультимедиа технологиясының негізінде орындалатын білім беру жүйесінің көмегі арқылы компьютер экранында кез келген қажетті ақпараттармен таныса аламыз. Мұндай кезде бұл жүйені пайдаланушы адамның белгілі бір сюжеттің өзіне керекті бөлігін таңдап алып, көруіне де мүмкіншілік туады. Мультимедиа технологиясын қолданудың педагогикалық мақсаты ақпараттарды эмоционалдық тұрғыдан қабылдаумен байланысты болып келетін, білім берудің мотивациясын арттыруымен және ақпараттарды өндеуге байланысты атқарылатын өзіндік жұмыстардың түрлі формаларын қолдана білу қабілетін қалыптастырумен айқындалады [6].

Білім беру үрдісінде мультимедиа технологиясының жүзеге асырылуы - компьютерлік жүйе мен телефон, теледидар, спутниктік байланыс құралдарын синтездеу деңгейінде телекоммуникация құралдарын пайдаланумен тығыз байланысты. Жоғарыда атап көрсеткен құралдарды қолданатын кешендер еліміздің кез келген жерін қажетті ақпараттармен қамтамасыз ету үшін ақпараттарды қабылдау, қабылдау-тарату жүйесіне бірігулеріне болады. Мұндай жағдайда компьютерлік жүйе арқылы байланыстар жасау (жергілікті және әлемдік деңгейде) мәтіндік, графикалық ақпараттарды пайдаланушы адамның сұраныстарын да қанағаттандырады және мәліметтердің орталық банкісінен өзіне қажетті жауаптарды алуына да мүмкіндік туғызып отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Әскери міндеттілік және әскери қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8-шілдедегі Заңы
2. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы»-Ақтөбе, 1999 ж.
3. Іргебаева Ә.И. Оқыту технологиясы ұғымы, мәні, сипаттамасы // Білім берудегі менеджмент №2, 61-65б. 2000ж.
4. Орта жалпы білім беретін мектептің 10-11 сыныптарына арналған бағдарламалар. Алғашқы әскери дайындық. – Алматы, 2006.
5. Е.Ж. Қожамжаров және т.б. Бастапқы әскери дайындықты оқыту әдістемесі. әдіс. Нұсқау. ҚарМУ баспасы, - 2006ж.
6. Көшімбетова С.А. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары.

ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ ДАТЫ

«ЖАНСУГУРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»

5-6 декабря 2014 года на базе Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова проведена Республиканская научно-практическая конференция «Жансугуровские чтения»

Цель конференции – изучение творчества Ильяса Жансугурова и обсуждение актуальных вопросов развития образования, экономики, информационных технологий, гуманитарных, социальных, технических наук.

Со вступительным словом на пленарном заседании выступил ректор ЖГУ имени И.Жансугурова, д.ю.н., профессор, член-корреспондент НАН РК А.Е.Бектурганов, который поздравил всех присутствующих с наступающим Днем Независимости нашей страны и пожелал участникам конференции творческой и плодотворной работы.

На пленарном заседании конференции с докладами выступили ученые Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова, представитель управления по развитию языков Алматинской области, учителя СШ №9, СШ №19 города Талдыкорган.

В работе республиканской научно-практической конференции приняло участие около 100 преподавателей вузов и колледжей, учителей школ и лицеев Казахстана, в том числе из Алматы, Уральска, Астаны, Кокшетау, Тараза, Иссык, заслушано всего 140 докладов. Научные статьи участников конференции опубликованы в сборнике материалов республиканской научно-практической конференции.

«ЛУЧШИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЬ ВУЗА-2014 ГОДА»

30 декабря 2014 года в Министерстве образования и науки Республики Казахстан под председательством вице-министра Т. Балыкбаева состоялось заседание Республиканской конкурсной комиссии по присвоению звания «Лучший преподаватель вуза».

Конкурс организован в соответствии с постановлением Правительства Республики Казахстан № 235 от 17 февраля 2012 года «Об утверждении Правил присвоения звания «Лучший преподаватель вуза» и направления расходования присвоенного государственного гранта».

В 2014 году в конкурсе приняли участие 545 человек из 90 вузов.

В результате конкурсного отбора определены 200 претендентов на присвоение звания «Лучший преподаватель вуза». Среди них 39,5% составляют доктора наук, 57% - кандидаты наук, доктора PhD – 3,0%, которые представляют технические, педагогические, медицинские, сельскохозяйственные, экономические, юридические и другие науки.

Преподаватели Жетысуского государственного университета им И.Жансугурова д.ю.н., профессор Дусипов Еркин Шажиевич, к.ю.н., доцент Беисов Ербол Жаксыбекович, д.э.н., профессор Шарипов Аскар Калиевич стали обладателями звания «Лучший преподаватель вуза-2014года».

Грант дает возможность преподавателям вузов пройти зарубежную стажировку в ведущих вузах мира, реализовать свои научные и образовательные проекты.

Д.ю.н., профессор Дусипов Е.Ш.

Д.э.н., профессор Шарипов А.К.

К.ю.н., доцент Беисов Е.Ж.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

МАТЕМАТИКА

Алдабергенова А.О., Кажетова Ж.Ш. DREAMWEAVER ПРОГРАММАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ВЕБ-САЙТ ЖАСАУДА ҚОЛДАНУ.....	4
Калжанова Г. К. РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ ОБ ИЗГИБЕ ЦИЛИНДРИЧЕСКОЙ ОРТОТРОПНОЙ ОБОЛОЧКИ.....	11
Уалиев Н.С., Сабыржан Ж.Ф. ТЕСТІ ҚҰРУ ПРОЦЕДУРАСЫ.....	16
Нысамбаев Ж., Шетиева Қ. АЛГОРИТМДЕР ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ ЕСЕПТЕЛЕТІН ФУНКЦИЯЛАР	22

ПЕДАГОГИКА

Абишева Д.Н., Абишев Н.А. РЕАЛИЗАЦИЯ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ: ТЕХНОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ, КУЛЬТУРА.....	28
Алипбаева Л.Т., Омарова Г.Б., Кизайбекова Б.А. О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ДМШ.....	43
Байсова Л.Ж. МЕКТЕПТЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР МЕН ӨЗГЕРІСТЕРГЕ ЖЕТЕКШІЛІК ЕТУ – БІЛІМ САПАСЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ШАРТЫ.....	47
Мамекова А.Т., Кабылова М.С. ҰЛТ АРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	53
Молбасынова Ж.М. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДА КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	58
Рысбекова Р.М. ОҚУШЫЛАРДЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА.....	62

ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

Бахтаулова А.С. ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВОГО РАЗНООБРАЗИЯ ЭФИРНОМАСЛИЧНЫХ РАСТЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ДЖУНГАРСКОГО АЛАТАУ.....	70
Карбозова Ж.Ж., Бутенова А.К. О ФОРМИРОВАНИИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ.....	76
Абдухаирова А.Т., Купелдеева А.А. МЕНЕДЖМЕНТ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ.....	81
Самбетбаева А.К. ИЗУЧЕНИЕ СТРУКТУРЫ ПОКРЫТИЯ И ЕЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИ ЭКСПЛУАТАЦИИ.....	85
Самбетбаева Айгуль Кудайбергеновна МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ И ПОИСК ОПТИМАЛЬНОГО СОСТАВА АНТИКОРРОЗИОННОГО ПОКРЫТИЯ.....	90

ИСТОРИЯ

Ахмолдаев Д.Т. ҚОҚАН (ТҮРКІСТАН) АВТОНОМИЯСЫ.....	97
Хуанган О., Толамисов А. Ғ ЗАҢ АҚТІЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	103
Ықыласбаев Д.Ә., Берлібаев Б.Т. Н.НҰРМАҚОВ – ҚАЗАҚ АКСР ХАЛЫҚ КОМИССАРЛАР КЕҢЕСІНІҢ ТӨРАҒАСЫ.....	106

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Амреева И.С., Жүніспаева А.Б. БАСТЫ СОТ ТАЛҚЫЛАУЫН ТАҒЙЫНДАУ САТЫСЫНДА ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ҚЫСҚАРТУ.....	115
Амреева И.С., Жуниспаева А.Б., Альшуразова А.А. ИССЛЕДОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ОБВИНИТЕЛЕМ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ С ПОМОЩЬЮ ИНЫХ НЕКОТОРЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ.....	120
Каукеев М.К. РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	125

Нұрбек Д.Т., Рахметова М.А.
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚПЕН КҮРЕС - МЕМЛЕКЕТТІҢ
НЕГІЗГІ МҮДДЕСІ..... 128

Уразымбетов Т.Е.
ПРИНЦИПЫ УГОЛОВНОГО ПРАВА И УГОЛОВНОГО
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА..... 132

Уразымбетов Т.Е., Байжұманова А.М.
АЛДЫН - АЛА ТЕРГЕУ ІСІН ЖҮРГІЗУДІҢ МАЗМҰНЫ..... 137

ЭКОНОМИКА

Абдиманап Нуриля
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕМДІК БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ 30 ЕЛДІҢ
ҚАТАРЫНА КІРУ ҮРДІСІНДЕГІ БАСЫМДЫ МІНДЕТТЕРІ 144

Амраева А.С.
РОЛЬ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ.. 149

Бекметов Т.Қ.
ЖОСПАРЛАУ КӘСІПОРЫНДЫ БАСҚАРУДЫҢ БАСТЫ
ФУНКЦИЯСЫ РЕТІНДЕ..... 152

Бекметова А.К.
ПРЕИМУЩЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО
ПАРТНЕРСТВА..... 157

Берлинбаева А.А.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ
МӘНІ ҚАЛЫПТАСУЫ..... 162

Джумабекова Б.Ж., Жексембаева А.Г.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ..... 166

Жылжаксынова Д.П.
ЭКОНОМИКАНЫҢ ӨНІРЛІК ДАМУЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМНЫҢ РӨЛІ 171

Оразбекұлы Бахыт
ҚАРЖЫЛЫҚ САЛЫМДАРЫНЫҢ ЕСЕБІ..... 174

Сапарғалиева К.К.
ҚР ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫ НЕГІЗІНДЕ
КЛАСТЕРЛЕРДІҢ ДАМУЫ..... 179

КУЛЬТУРА И СПОРТ

Берікболов Қ.Е., Абжақов А.Д., Утегенов Е.К. БІЛІМ БЕРУ МЕКТЕПТЕРІНДЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ОРНЫ.....	184
Кашаварова Н. М. О СЛАГАЕМЫХ РЕЗУЛЬТАТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЭКСПЕРТА И ТРЕНЕРА.....	188
Смаил Н.Н., Тлеуов Е.Б. ЖҮЙКЕ ЖҮЙЕСІ МЕН ЖҮЙКЕ-БҰЛШЫҚ ЕТ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚЫЗМЕТТІК ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ТЕКСЕРУ ӘДІСТЕРІ.....	193
Тлеуов Е.Б., Ещанов М.Н. БАСТАПҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ ПӘНІ САБАҚТАРЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ	201

<p>ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p>Ғылыми журнал 1997 жылы шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жанадан тіркеліп, 2003 ж.12 қыркүйегінде №4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123</p>	<p>ВЕСТНИК ЖГУ Научный журнал Издается с 1997 г.</p> <p>Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство №4188-Ж от 12 сентября 2003 г.</p> <p>Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің хабаршысы» под номером ISSN 1813-1123</p>
---	---

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

Общие положения

Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.

Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:

- 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;
- 2) Резюме на казахском, русском, английском языках должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений).
- 3) ключевые слова (5-10);
- 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;
- 5) на отдельном листе сведения об авторах (должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты).

Материалы для публикации, поступившие в редакцию, направляются на научную экспертизу. Решение экспертной комиссии оформляется протоколом и при положительном отзыве статья публикуется в ближайшем номере Вестника ЖГУ.

Статьи магистрантов должны сопровождаться отзывом научного руководителя с пометкой о рекомендации к публикации.

Статья, направленная автору на доработку, должна быть возвращена в исправленном виде вместе с ее первоначальным вариантом в максимально короткие сроки (5-7 дней). Статья, задержанная на срок более трех месяцев или требующая повторной переработки, рассматривается как вновь поступившая.

Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи произведения, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов, цитат, статистических данных и прочих сведений.

Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.

Плагиатом считается умышленное присвоение авторства чужого произведения науки или мыслей или искусства или изобретения (или их части). Плагиат может быть нарушением авторско-правового законодательства и патентного законодательства и в качестве таковых может повлечь за собой юридическую ответственность Автора.

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см, абзац – 1,25.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них

Структура статьи

С левого края прописными буквами УДК

Через один интервал–Название статьи прописными буквами по центру, жирным шрифтом

Через один интервал– Ф.И.О. строчными буквами по центру, жирным шрифтом, ученая степень, ученое звание

На следующей строке – место работы или учебного заведения/учреждения, город, адрес электронной почты - *курсивом*

Через один интервал – резюме на казахском языке

Через один интервал – резюме на русском языке

Через один интервал – резюме на английском языке

Через один интервал – ключевые слова

Через один интервал – текст статьи

Через один интервал – список литературы

Образец

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

А.Б. Мукашева, к.э.н., доцент

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорган, mukasheva@mail.ru

Резюме на казахском языке

Резюме на русском языке

Резюме на английском языке

Ключевые слова

Текст статьи

Список литературы

Корректоры:

М.К. Бисенкулов,
Г. Сырлыбаева

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета С.Д. Шудабаевой

Подписано в печать 11.01. 2014 г.

Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Тираж 550 экз. Усл.п.л.13.4.

Отпечатано в издательском центре ЖГУ им.И.Жансугурова
Заказ № 00754

040009. Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.